

ARMOEDE IN DE NAOORLOGSE VERZORGINGSSTAAT (1945-1990)

Het armoededebat gezien vanuit de relatie tussen de wetenschap en de politiek

MA Scriptie
Opleiding: Geschiedenis
Universiteit: Leiden
Begeleider: prof. dr. Leo Lucassen

Ronnie Nouwen
Studentnummer: s0728659
04 augustus 2014

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: De Verzorgingsstaat en het Armoededebat	7
1.1 Het Burgerlijk Offensief	7
1.2 De Wet op Domicilie van Onderstand	8
1.3 De Sociale Quaestie	8
1.4 Het Sociale Zekerheidsstelsel in wording	9
1.5 De Crisisjaren	10
1.6 De Internationale Context	11
1.7 Les Trente Glorieuses	11
1.8 Van Gunst naar Recht	13
1.9 Een nieuwe elite	14
Hoofdstuk 2: Van Nationale Armoede naar Nationale Welvaart	15
2.1 Het Wetenschappelijk debat 1945-170	15
2.1.1 Rowntree	15
2.1.2 Verwey-Jonker	17
2.1.3 Beveridge	19
2.1.4 Van Rhijn	22
2.1.5 Den Uyl	24
2.1.5.1 Galbraith	25
2.1.6 Durlacher	26
2.1.7 De Relatie tussen de Wetenschappers	29
2.2 Onmaatschappelijkheidsdebat	30
2.2.1 Het Nederlands Onmaatschappelijkheidsdebat	31
2.2.2 Litjens	33
2.2.3 Van Doorn	34
2.2.4 Twee debatten in één	36
2.3 Het Politiek debat 1945-1970	37
2.3.1 De Partijpolitiek	44
Hoofdstuk 3: De Verzorging(s)staat onder druk	46
3.1 Maatschappelijke Ontwikkelingen	46
3.1.1 Het Keerpunt 1970	46
3.1.2 De Oliecrisissen	46
3.1.3 De intrede van het Neoliberalisme	47
3.2 Het Wetenschappelijk debat 1970-1990	47
3.2.1 Deleeck	48
3.2.2 Den Uyl	49
3.2.3 Wiebrens	51
3.2.4 Oude Engberink	53
3.2.5 Engbersen	54
3.2.5.1 Van der Veen	56
3.2.6 Schuyt	57
3.2.7 Braams & Kloosterman	59
3.2.8 De Relatie tussen de Wetenschappers	60
3.3 Het Politiek debat 1970-1990	62
3.3.1 De Partijpolitiek	76
Hoofdstuk 4: Conclusie	78
Geraadpleegde Literatuur	82

INLEIDING

Armoede in de Nederlandse naoorlogse verzorgingsstaat zal voor velen enigszins tegenstrijdig klinken. Immers, is de verzorgingsstaat niet opgezet met als één van de voornaamste doelen, het tegengaan van armoede in de Nederlandse samenleving? En kende Nederland juist in de jaren na de oorlog niet een enorme economische opleving, die zelfs resulteerde in bijna volledige werkgelegenheid? Daarnaast kunnen we zelfs concluderen dat mede door verdere uitbreiding van het sociale zekerheidsstelsel in Nederland de naoorlogse generaties het verhoudingsgewijs telkens wat beter hebben gekregen dan de voorgaande generaties.

Hoewel deze vragen zeker van toepassing zijn op het vraagstuk van armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat, schetsen deze retorische vragen geen correct beeld van de armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat. Vlak na de Tweede Wereldoorlog leden veel mensen, na de crisis van de jaren dertig en een verwoestende oorlog, in armoede. De welvarende jaren die volgden deden de armoedeproblematiek naar de achtergrond verdwijnen, die pas in de jaren tachtig weer de kop op stak. Net als vroeger zijn er ook vandaag de dag mensen die beweren dat 'echte' armoede in Nederland niet voorkomt, maar dat neemt niet weg dat armoede langzaam maar zeker weer hoger op de politieke agenda is gekomen. En dat komt zeker niet in de laatste plaats door voedselbanken die aan de bel trekken omdat het aantal klanten in rap tempo toeneemt,¹ of door kinderombudsman Marc Dullaert, die zich naar aanleiding van de toenemende armoede onder kinderen in Nederland, geroepen voelde een meldpunt te openen voor kinderen in armoede.²

De roep om aandacht voor armoede van zowel de voedselbanken als de kinderombudsman zijn enkele voorbeelden van het feit dat de armoedeproblematiek de afgelopen jaren veelvuldig in de media is geweest en hebben zelfs het NOS journaal gehaald. Deze aandacht lijkt nieuw, maar vertonen veel parallellen met de jaren tachtig toen armoede ook nadrukkelijk een maatschappelijk probleem vormde. Het is interessant om te zien hoe het debat over armoede zich door de jaren heen in de verzorgingsstaat heeft ontwikkeld.

Hoofdvraag

In deze scriptie staan twee achtereenvolgende perioden centraal, te weten: 1945-1970 en 1970-1990, waarbij de aandacht uitgaat naar de manier waarop wetenschappers en politici zich over armoede hebben uitgelaten, in hoeverre ze het als een probleem zagen en welke oplossingen zij aandroegen. Kernvragen zijn: *welke wisselwerking heeft zich in de naoorlogse periode tussen het wetenschappelijk en politiek armoededebat voorgedaan, hoe uitte die zich en wanneer hadden de wetenschappers of politici een leidende rol? En, tot slot, wat zijn de continuïteiten en veranderingen in het armoededebat in de twee bovengenoemde perioden?*

Geboren en getogen in een achterstandswijk in Rotterdam en komend uit een gezin dat behoorde tot de laagste sociale klasse heeft mij ertoe gebracht het onderwerp armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat te bestuderen. De rol van politici en wetenschappers heeft mij altijd geïntrigeerd, omdat zij leidend zijn in het debat. Wat mij opviel in de literatuur over armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat is dat de rol van zowel de wetenschappers als politici ruimschoots aan bod komt, maar dat de verschillende domeinen waarin zij acteren nauwelijks worden vergeleken en zo met elkaar in verband gebracht. Vandaar de keuze om in deze scriptie na te gaan hoe ze elkaar wederzijds hebben beïnvloed.

Gezien de enorme groei van onderzoeken over armoede sinds het begin van de jaren tachtig *verwacht ik een steeds belangrijker rol voor de wetenschappers te zien.*

Omdat naast armoede de Nederlandse verzorgingsstaat in deze scriptie ook een prominente rol inneemt, zal voordat de armoedebatten aan bod komen eerst uitvoerig de

¹ NOS journaal, 23-12-2013

² NRC, Kinderombudsman opent meldpunt voor kinderen in armoede, Willems, 12-02-2013

totstandkoming van de Nederlandse verzorgingsstaat worden besproken. En naast het wetenschappelijk armoededeбат is er ook aandacht voor het onmaatschappelijkheidsdebat van de jaren vijftig en zestig. Deze twee zijn namelijk zo nauw met elkaar verbonden, zeker in de eerste periode, dat er stil moet worden gestaan bij de onmaatschappelijkheidsproblematiek in Nederland in die tijd, om een duidelijk beeld te krijgen van het armoededeбат in deze periode.

In deze scriptie zal worden gepoogd meerdere facetten van het armoededeбат in de perioden 1945-70 en 1970-90 te belichten. Daarnaast wordt de totstandkoming van de Nederlandse verzorgingsstaat beschreven om de contouren en fundamenteën van het Nederlandse armoededeбат in deze perioden bloot te leggen. Zodoende vormt zich een duidelijk beeld van hoe armoede in Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog heeft gemanifesteerd en verschaft het wellicht meer inzicht in de hedendaagse armoedeproblematiek in Nederland.

Historiografie

Over armoede in Nederland is door de jaren heen genoeg geschreven. Hier volgt een beknopte samenvatting van de belangrijkste historische studies over armoede in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw. Om te beginnen zijn er de studies van auteurs die in deze scriptie een belangrijk deel vormen van het wetenschappelijk armoededeбат. Zoals *Lage Inkomens* van Verwey-Jonker waarin zij onderzoek doet naar de inkomenssituatie van huishoudens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven. Het rapport van Durlacher 'De laagstbetaalde' met zijn onderzoek naar de laagstbetaalden in Amsterdam. *Om de kwaliteit van het bestaan* van Den Uyl waarin hij laat zien hoe ongelijke verdeling van overheidsmiddelen onder de verschillende lagen van de bevolking bijdraagt aan armoede. *Atlas van de Minima* en *Inkomen en Rondkomen* van Wiebrens die met deze studies de kern van de problematiek van de nieuwe armoede zo goed mogelijk in kaart probeert te brengen. Het rapport *Minima zonder Marge* van Oude Engberink dat inzicht verschaft in de manier waarop de lage inkomens rondkomen. En het proefschrift van Engbersen *Publieke Bijstandsgeheimen* waarin hij zicht richt op de maatschappelijke processen die bijdragen aan de besteding van het bijstandsbestaan van de langdurige werklozen.

Daarnaast zijn er ook andere studies die niet in deze scriptie voorkomen, maar evenwel belangrijk en kenmerkend voor het armoededeбат in Nederland zijn geweest. Zoals de studies van Van Loo *Den arme gegeven en Arm In Nederland*, omdat ze beide een beeld schetsen van armoede in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw. En in *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850* stelt van Leeuwen de eerste helft van de 19^e eeuw centraal. De studie van Snel *Kinderen in armoede: Opgroeien in de marge van Nederland* is een belangrijke bijdrage omdat het zich volledig focust op kinderen in armoede in Nederland en dit de eerste keer is dat dit gebeurt. Ook de jaarrapporten en armoedemonitoren die vanaf 1996 worden gepubliceerd zijn belangrijke studies wat betreft armoede in Nederland. In deze rapporten/monitoren wordt geprobeerd zo'n volledig mogelijk beeld te schetsen van de omvang, de aard en de maatschappelijke gevolgen van armoede in Nederland.

Over de relatie tussen wetenschappelijk onderzoek en politiek met betrekking tot armoede is ook al eerder geschreven. Zo blijkt uit *Minima zonder Marge* (1984) van Oude Engberink dat de bezuinigingsmaatregelen van de regering onvoldoende gebaseerd waren op de realiteit van de huishoudens met een minimuminkomen. In *Publieke Bijstandsgeheimen* (1990) analyseert Engbersen de onbedoelde effecten van het door de overheid gevoerde sociaal beleid, wat een besteding van structurele werkloosheid tot gevolg zou hebben. En in *De Verdeelde Samenleving* (1990) komt Engbersen tot de conclusie dat het zogenaamde Mattheuseffect in werking treedt door overheidsingrijpen. Het Mattheuseffect is het effect dat de middenklasse verhoudingsgewijs meer profiteert van overheidsbeleid dan de sociaal lagere klassen. Joop Den Uyl, die zich zowel wetenschappelijk als politiek met armoede heeft beziggehouden, leent zich bij uitstek om de relatie tussen onderzoek en politiek nader te beschouwen. En in zijn *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963) levert hij kritiek op het bestedingsbeleid van de overheid aangaande de collectieve en particuliere bestedingen. De hiervoor genoemde onderzoeken zijn kritisch over

het gevoerde overheidsbeleid, maar maken niet goed duidelijk hoe het politieke armoededebat vorm heeft gekregen. Deze scriptie gebruikt onder andere deze studies om een helder beeld te krijgen van het wetenschappelijk armoededebat en heeft daarnaast ook aandacht voor het politiek armoededebat. In het politiek armoededebat wordt belicht hoe politici armoede ervaren en de oorzaken en oplossingen die zij aandragen.

Methoden en Bronnen

In deze scriptie richt ik me bij iedere periode eerst op de wetenschappelijke kant van het armoededebat en daarna op de politieke dimensie om vervolgens vast te stellen of en hoe deze twee zijn gerelateerd. Ik concentreer me daarbij op de protagonisten in het debat. En om die te identificeren heb ik gekeken in hoeverre zij het werk van wetenschappers die na hen kwamen in het debat hebben beïnvloed. Voor de periode 1945-1970 moeten we ons overigens realiseren dat de Nederlandse economie toen hoogconjunctuur beleefde, althans vanaf de begin jaren vijftig, de verzorgingsstaat nog in de maak is en Nederland tot dan nog geen traditie van armoedewetenschap kende. Kortom, het naoorlogse wetenschappelijk armoededebat staat dan nog in de kinderschoenen. In deze periode heb ik daarom ook protagonisten betrokken die vóór deze periode actief waren of zelfs niet specifiek over Nederland schreven, maar weldegelijk een invloed hebben gehad op het debat in Nederland in die periode en ook daarna nog. Bij het analyseren van hun meest relevante publicaties sta ik stil bij hun achterliggende motieven en hun voornaamste bevindingen. Daarnaast besteed ik voor deze eerste periode aandacht aan eerder genoemde onmaatschappelijkheidsdebat dat toen veel aandacht kreeg.

Om tot een duidelijk beeld van het politieke armoededebat in Nederland van na de Tweede Wereldoorlog te komen, heb ik me gericht op de (gedigitaliseerde) parlementaire bronnen vanaf 1945, te raadplegen via de website www.StatenGeneraalDigitaal.nl. In de handelingen heb ik met het steekwoord 'armoede' een groot aantal Kamerstukken gevonden aan de hand waarvan ik de contouren zal schetsen van het politiek debat.

Overigens is 'armoede' vaak niet het centrale onderwerp van debat, maar is het onderdeel van andere onderwerpen. Om een selectie aan te brengen heb ik alleen die debatten geselecteerd waarin het een centraal thema was of wanneer er nieuwe inzichten naar voren werden gebracht met betrekking tot de oplossing dan wel oorzaak van armoede.

Voordat we dieper ingaan op het denken over armoede in de wetenschap en de politiek zal ik eerst in hoofdstuk 1 aan de hand van de historiografie over armoede in Nederland de belangrijkste ontwikkelingen in de sociale politiek, met de nadruk op armoedebestrijding, in Nederland sinds de 19^e eeuw bespreken.

HOOFDSTUK 1: DE VERZORGINGSSTAAT EN HET ARMOEDEDEBAT

1.1 Het Burgerlijk Offensief

De verzorgingsstaat zoals wij die vandaag de dag kennen, heeft weliswaar na de Tweede Wereldoorlog vorm gekregen, maar er zijn veel ontwikkelingen aan vooraf gegaan. Het eerste initiatief richting de hedendaagse verzorgingsstaat begint bij de grondwetswijziging van 1848, onder leiding van de liberaal J.R. Thorbecke. Bij de grondwetswijziging van 1848 was bepaald dat het armbestuur een onderwerp van aanhoudende zorg was van de regering en dat het bij wet moest worden geregeld. Dit was opmerkelijk, omdat nu bij wet werd erkend dat de overheid zorg behoorde te dragen voor de armen. Hoewel dit grondwetsartikel geen aanleiding had gegeven tot belangrijke meningsverschillen, barstte rond de totstandkoming van de Armenwet een hevige strijd los. Het ontwerp, dat Thorbecke in 1851 bij de Kamer indiende, riep vooral felle weerstand op bij de confessionelen. De strijd spitste zich toe op de taak van de overheid in de verzorging van de armen en op de vraag of de overheid controle op de kerkelijke instellingen van weldadigheid mocht/moest uitoefenen. In de Armenwet van 1854 was, na hevige politieke debatten, aan de kerkelijke armenzorg de belangrijkste plaats toegekend.³

De grondwetswijziging van 1848, die uiteindelijk leidde tot de Armenwet van 1854, kon onder leiding van Thorbecke verwezenlijkt worden door de maatschappelijke veranderingen die zich toen al hadden voltrokken en bepalend waren voor het verdere verloop van de negentiende eeuw. Hoewel de Franse Revolutie en wat daarop volgde, in West-Europa afrekende met de standenmaatschappij, werd de liberale periode, zeker in het begin, gekenmerkt door een aantal privileges voor welgestelden, die in principe slecht verenigbaar waren met de politieke stellingen van gelijkheid en gelijke rechten voor alle burgers.⁴ In het begin van de negentiende eeuw zette het Verlichtingsideaal in Nederland door en een aanzienlijk deel van deze zelfde welgestelden vond dat een samenleving menswaardig diende te zijn en dat alle burgers als nuttige leden van een staat moesten kunnen functioneren. Deze gedachtegang leidde tot een waar beschavingsoffensief. Het waren vooral medici die hierbij als voorhoede fungeerden. Zij werden gevolgd door verenigingen tegen alcoholmisbruik, tegen dierenmishandeling, onderwijshervormers en anderen. Dit offensief, dat vooral na 1870 aan kracht won was vooral gericht op de arbeidersklasse en de vernieuwing van de armenzorg was daarbinnen een belangrijk instrument. Steeds vaker gingen er stemmen op om iets te doen aan de omvangrijke, zichtbare armoede van de bevolking en de enorme afstand tussen de fatsoenlijke burgerij en de proletarische massa. Het burgerlijk offensief werd in beschaafde kringen uitgelegd als een poging tot 'verheffing' of zelfs 'opvoeding', van deze massa, maar in de vernieuwing van de armenzorg trad de repressieve kant wat nadrukkelijker naar voren en bleek het meer neer te komen op toezicht.

Dat laatste is niet verwonderlijk, omdat juist in de jaren veertig; *'the hungry forties'* het gevaar niet denkbeeldig bleek, dat de hongerige volksmassa een gevaar opleverde voor de orde en veiligheid van de staat. Na 1850 kreeg de arbeidersklasse het materieel langzaam maar zeker iets beter. Een aantrekkende economie zorgde voor meer banen en hogere inkomens. Tot ver in de negentiende eeuw zou het credo van de armenzorg zijn dat de hulp op geen enkele wijze de luiheid en zorgeloosheid mocht aanmoedigen en dat armen voortdurend aangezet moesten worden om te werken. De armen waren niet te vertrouwen en mochten dan ook slechts geholpen worden met raad, berisping en een matige ondersteuning na een gedegen onderzoek en onder strikte controle. Dit zou het best kunnen geschieden door de kerkelijke en particuliere liefdadigheid. De staat had hier eigenlijk geen taak en zou slechts aanvullend moeten optreden als de armoede zo omvangrijk werd dat de liefdadigheid het niet meer aan kon en men moest vrezen voor 'verstoring der samenleving'. De Armenwet van 1854 was op dit principe gebaseerd.⁵

³ Van der Valk, 1986, 9

⁴ Thoenes, 1962, 145

⁵ De Rooy, 1978, 9-10

1.2 De Wet op het Domicilie van Onderstand

De wet op het Domicilie van Onderstand uit 1818, bepaalde waar de ondersteuning diende worden betaald. De wet was een gebrekkig functionerende oplossing voor het geografische zwartrijdersprobleem van de armenzorg, zoals Van Leeuwen het omschrijft. In de jaren veertig waagden liberale politici weer een poging om de armenzorg te centraliseren en onder staatsgezag te plaatsen, maar zonder resultaat. De plaatselijke en confessionele krachten bleken te sterk. De Armenwet van 1854 handhaafde het gedecentraliseerde en gesegmenteerde karakter van de Nederlandse armenzorg. De wet was zelfs regressief in de zin dat de bemoeienis van de overheid met de sociale zorg tot een minimum werd beperkt.⁶

In 1870 werd de Armenwet alweer herzien. De regeling van het domicilie van onderstand, dat voorzag dat de gemeenten de kosten van de steunverlening moeten betalen, moest herzien worden. De Armenwet van 1854 had de geboorte- en niet de woonplaats aangewezen als de plaats waar aanspraak op steunverlening kon worden gemaakt. Die regeling voldeed niet meer aan de eisen van de zich in toenemende mate industrialiserende samenleving, die tot een hoge mobiliteit leidde, met name binnen Nederland. De herziening voorzag dat vanaf dat moment in de woonplaats en niet in de geboorteplaats aanspraak op steunverlening kon worden gemaakt.⁷ Maar ook deze herziening loste niet alle problemen op. De wet van 1870 moedigde de trek van het platteland naar de stad aan, soms zelfs op aanraden van plattelandsarmbesturen, die op deze manier de kosten af konden wentelen op de steden. Maar ook zonder de aanmoediging van een armbestuur trokken veel mensen naar de steden op zoek naar een beter bestaan. Het feit dat de armen zich soms massaal vestigden in de 'betere' plaatsen, betekende een toenemende druk op het budget van de stedelijke armbesturen.⁸

1.3 De Sociale Quaestie

De industrialisatie, die in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw pas echt van de grond kwam, had verschillende maatschappelijke ontwikkelingen tot gevolg. De aanpassing van de Armenwet van 1854 is daar een voorbeeld van, maar zij had nog verdergaande maatschappelijke gevolgen. Zo dreef de industriële revolutie een nog grotere wig tussen de elite, waarvan een aanzienlijk deel er financieel enorm op vooruitging, en de arbeiders, die massaal naar de steden trokken en daar in krappe woningen terecht kwamen. Deze toenemende sociale ongelijkheid leidde tot spanningen. Samen met de toenemende verstedelijking, de stijging van de gemiddelde leeftijd, de toegenomen bestaansonzekerheid, de periodieke werkloosheid en een groeiend militant socialisme, leidde dit ertoe dat een aanzienlijk deel van de elite zich realiseerde dat enige vorm van sociale politiek noodzakelijk was. De beweging, die bekend kwam te staan als de 'Sociale Quaestie', was idealistisch en praktisch tegelijk.⁹ Het zou kunnen worden gezien als een voortzetting van het beschavingsoffensief, alleen dan met een breder perspectief op de sociale problematiek. Hoewel de 'Sociale Quaestie' zeker niet alleen ging om armoede, maar vooral over de armoedige sociale omstandigheden van veel arbeiders, heeft het toch een enorme stimulans gegeven aan de discussie rond het vernieuwen van de Armenwet en kan worden beschouwd als een voorloper van het hedendaagse debat.¹⁰

De armenzorg had in de 19^e eeuw een tweeledige werking. In financieel opzicht droeg het bij, waar nodig, aan het vaak schamele inkomen van de armen. Maar in sociaal opzicht diende de armenzorg ter bestendiging van de standen en de hiërarchie die hierachter schuil ging. Kinderen uit de lagere klassen moesten hun plaats kennen en volwassen armen dienden zich dankbaar en onderdanig te tonen. Omgekeerd werd scherpe neerwaartse mobiliteit tegengegaan door speciale hulp aan verarmde leden van de middengroepen, voor

⁶ V.Leeuwen, 1992, 105

⁷ Van der Valk, 1986, 10-11

⁸ V. Leeuwen, 1996, 132 en 157-158

⁹ De Rooy, 1978, 11

¹⁰ Van der Valk, 1986, 17

het behoud van de standen. In politiek opzicht vormde armenzorg voor de elites een instrument ter bevordering van orde en rust. Armenzorg functioneerde daarmee als een overlevingsstrategie voor velen armen. De reikwijdte van de armenzorg was groot, maar de omvang ervan was bescheiden. Nooit was de bedeling voor zelfstandig wonende armen genoeg om van te leven. Armenzorg diende als aanvulling op andere inkomstenbronnen.¹¹ De stijging van het aantal armen, de vrees dat de armenzorg de armoede alleen maar in stand hield en het groeiende inzicht dat armoede niet slechts een kwestie was van persoonlijke schuld, maar ook een maatschappelijke oorzaak had en nauw verbonden was met de zogenaamde 'Sociale Quaestie', leidden tot een opleving van de belangstelling voor het functioneren van de armenzorg. De aanhoudende werkloosheid, de daarmee gepaard gaande ellende van een groot deel van de bevolking en ordeverstoringen brachten de 'Sociale Quaestie' nu ook politiek op de voorgrond. Langzamerhand ontstond het idee dat de overheid zich wel degelijk met de maatschappij moest inlaten. De wortels van deze toenemende vervlechting van staat en maatschappij, liggen dus in de strijd die tegen het einde van de negentiende eeuw werd gevoerd rond de verbetering van de positie van de arbeidende klasse.¹²

1.4 Het Sociale Zekerheidsstelsel in wording

De toenemende vervlechting van de staat en maatschappij en de sociale bewustwording van de elite lagen ten grondslag aan de opbouw van het sociale zekerheidsstelsel. En aan het eind van de negentiende eeuw komt er een nieuwe vorm van hulpverlening naar voren: de verzekering. Een aantal vakverenigingen had een onderlinge werkloosheidsverzekering opgebouwd. Als men werkloos werd kon men een aantal weken een uitkering krijgen.¹³ Het sociale zekerheidsstelsel kreeg langzaam maar zeker gestalte, maar er was nog genoeg op aan te merken. Ook na de herziening van de Armenwet van 1870, bleef de kritiek op de wet aanhouden. Zeker niet in de laatste plaats door de "Sociale Quaestie" en in 1912 kwam er uiteindelijk een nieuwe Armenwet. Na de invoering van deze Armenwet veranderde er iets en bleef er ook veel hetzelfde. De openbare armenzorg mocht meer hulp geven dan vroeger. Het was niet meer nodig dat een arme eerst al zijn bezittingen moest verkopen, alvorens ondersteuning te krijgen. Bovendien werd voortaan onderscheid gemaakt tussen permanent bedeeden en degenen die nog uit hun armoede verheven konden worden. Voor de eersten veranderde er niets zij mochten niet meer krijgen dan het minimum. Aan de verhefbaren, zoals ze werden aangeduid, daarentegen mocht zoveel gegeven worden als noodzakelijk was, met het oog op hun omstandigheden en het bereiken van de doelstelling.

Armenzorg werd nog steeds meer gezien als een sociaal dan een economisch probleem. Wat blijkt uit de individuele benadering en de nadruk op het streven naar verheffing. Ondanks de pleidooien voor een vergroting van de overheidsinvloed bleef staatsonthouding het uitgangspunt voor zowel de particuliere als de burgerlijke armenzorg. Met de Rijksverzekeringsbank (1901), die als doel had de eerste sociale verzekeringswet (de Ongevallenwet uit 1901) uit te voeren was een bescheiden begin gemaakt met een grotere rijksverantwoordelijkheid.¹⁴ De door Talma ontworpen wetten, die in 1913 de Kamer passeerden, de wet van de Raden van Arbeid en de Invaliditeits-en Ouderdomswet, zouden die taken verder uitbreiden. Sybrandus Talma (ARP), was minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, met onder andere de sociale wetgeving in zijn portefeuille, in het kabinet-Heemskerk (1908-1913). Talma was één van de grondleggers van het sociale zekerheidsstelsel. Deze wetten moesten de arbeiders beschermen tegen de gevolgen van ziekte, invaliditeit en ouderdom. Na vertraging werd de Invaliditeitswet in 1919 ingevoerd. De Ziektewet liet nog tot 1929 op zich wachten.¹⁵ In de politiek was het besef dus groeiende dat overheidsingrijpen onontkoombaar was, wilde men de slechte sociale omstandigheden van

¹¹ V. Leeuwen, 1992, 180-1 en 248

¹² Van der Valk, 1986, 11-14

¹³ De Rooy, 1978, 15

¹⁴ Van der Valk, 1986, 24-25

¹⁵ Van der Valk, 1986, 36-37

de arbeidende klasse verbeteren. Zo was er in 1909, reeds voor de realisatie van de Armenwet van 1912, een staatscommissie ingesteld die de regering moest adviseren over de middelen die haar ten dienste stonden om de werkloosheid te bestrijden en te voorkomen. In haar eindverslag van 1914 bepleitte de commissie voor een gericht overheidsingrijpen door middel van: verbetering van de statistiek, arbeidswetgeving, werkverschaffing, arbeidsbemiddeling, vakonderwijs en werkloosheidsverzekering. Ideologisch gezien was het belangrijkste resultaat, dat de commissie een rechtvaardiging gaf voor overheidszorg voor werklozen, buiten de armenzorg om.¹⁶

1.5 De crisisjaren

De crisis heeft in Nederland ongemeen krachtig geheerst: In de periode 1932-38 waren er, zeker in de wintermaanden, meer dan 500.000 mensen werkloos. Terwijl in tal van landen de industriële bedrijvigheid in de loop van 1933 al weer wat aantrok en de werkloosheid afnam, is in Nederland pas in 1936 sprake van enig herstel en dan nog maar aarzelend. De tragiek die hierachter schuilging is het feit dat terwijl het verzuilde Nederland meer inzet op het nationale verband en het gevoel kreeg elkaar nodig te hebben om de crisis te trotseren, de werklozen buiten dit verband vielen.¹⁷ De crisis sloeg dus vooral hard toe in de onderste sociale klasse van de Nederlandse maatschappij en zorgde wederom voor scheve sociale verhoudingen in de samenleving.

Maar hoe tragisch deze periode ook geweest moet zijn voor de mensen die gebukt gingen onder deze crisis, het was in Nederland tevens een voedingsbodem voor de ideologie van groeiende overheidszorg enerzijds en anderzijds van ideologische afkoeling in het algemeen. In 1935 begon binnen de Nederlandse sociaaldemocratie het proces van ideologische afkoeling waarbij, uit technisch en politiek pragmatisme, werd gekozen voor een ethisch gefundeerd plansocialisme in plaats van een brede, gemeenschappelijke (marxistische) maatschappijbeschouwing. Deze koerswijziging werd voornamelijk bepaald door Vos en Tinbergen, de hoofdverantwoordelijken voor het "Plan van de Arbeid", die deze koerswijziging in hun plan aangaven. Dit plan was een socialisatierapport uitgegeven door het wetenschappelijk bureau van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Na de oorlog werd veel van wat er in het Plan van de Arbeid was voorgesteld werkelijkheid, waarbij de socialistische elementen onderdeel werden van een algemener denken over de verzorgingsstaat.¹⁸ Mede door de ingrijpende gevolgen van de crisis van de jaren dertig, realiseerden zowel socialisten, confessionelen en liberalen dat het sociale vangnet uitgebreid diende te worden.¹⁹ Al tijdens de crisis werd er gewerkt aan deze geleide economie, al was dit meer uit nood geboren. Er werd gewerkt aan een divers, maar vooral ad hoc beleid om de ergste gevolgen van de depressie tegen te gaan. Dit proces mondde, in het perspectief op herstel en wederopbouw tijdens de bezetting en vlak na de oorlog, uit in een 'nieuwe schikking', waarbinnen de overheid onder het gunstige gesternte van de verzuiling samen met het bedrijfsleven en een krachtige vakbeweging, afspraken kon maken en nieuwe instrumenten kon ontwikkelen voor een nationaal economisch beleid.²⁰ Maar al liet de werkloosheidsbestrijding in de crisisjaren dertig een toenemende interventie van de overheid zien, er bleef een opvallend verschil tussen de verschillende politieke richtingen. Vóór de Tweede Wereldoorlog bleef staatsbemoeyenis in sociale kwesties omstreden, na de oorlog werd het principe van overheidsbemoeyenis op dit terrein door nagenoeg alle partijen aanvaard. De reden hiervoor kan enerzijds worden gevonden in de ervaringen van de massale werkloosheid in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog, waarin een bemiddelende overheid via een actieve economische sturing kon waken voor het inzakken van de vraag en anderzijds in de ondervonden ellende in de oorlog.²¹

¹⁶ De Rooy, 1978, 20

¹⁷ De Rooy, 1978, 7, 213 en 224

¹⁸ Schuyt en Taverne, 2000, 85-86

¹⁹ Thoenes, 1962, 134

²⁰ Schuyt en Taverne, 2000, 23-24

²¹ Schuyt en Taverne, 2000, 289 en 300

1.6 De internationale context

De consolidering van een nieuwe economische orde binnen het kapitalisme, waarvan de (theoretische) grondslagen wereldwijd tijdens het interbellum en de oorlog waren gelegd, uitte zich in Nederland in het proces van ideologische afkoeling, waardoor ruim baan werd gemaakt voor de toename van staatsbemoeienis inzake sociaaleconomische kwesties. De publicatie van J.M. Keynes zijn *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936), sluit naadloos aan bij deze ontwikkelingen in Nederland. De kern van de Keynesiaanse leer, het actieve overheidsingrijpen, omgezet in een economische politiek en een sociaal beleid gericht op het scheppen van, werkgelegenheid, sociale zekerheid en collectieve welvaart, vond een breed gehoor in Nederland en beïnvloedde het naoorlogse Nederlandse beleid.²² Keynes bracht het economisch denken plotsteling in harmonie met de sociale behoeften, door in de economie de neiging tot consumptie als een essentieel middel voor crisisbestrijding te gebruiken. Dit afscheid van de ijzeren loonwet, door de plansocialisten ook al gepropageerd, bleek het kapitalisme mogelijk te maken op een wijze, die althans voor werknemers en werkgevers acceptabel was. Maar hoe moesten de laatsten gewonnen worden voor het idee van de zoveel grotere mate van overheidsingrijpen die dit tot gevolg had? De Tweede Wereldoorlog gaf op deze vraag het antwoord. In Groot-Brittannië dwongen de uitzonderlijke omstandigheden de overheid tot ingrijpen door distributie, evacuatie, schoolvoeding, wederopbouw en actieve mobilisatie van alle arbeidskrachten. Het Beveridgeplan²³ van 1942 viel goed in dit nieuwe politieke klimaat. Dit plan stelde dat sociale zorg economisch verantwoord, ja zelfs wenselijk was.²⁴ In het rapport dat Beveridge in december 1942 aanbood aan het Britse parlement pleitte hij voor een verzekeringsplan als onderdeel van een veelomvattende politiek van sociale vooruitgang. Het voorzag in collectieve voorzieningen op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs, werkgelegenheid en sociale zekerheid.²⁵ Het Beveridge-rapport legde na de oorlog de grondslag voor tal van sociale arrangementen van verschillende typen verzorgingsstaten. Zo ook voor de Nederlandse verzorgingsstaat. De geboorteaakte van de naoorlogse Nederlandse verzorgingsstaat werd getekend ten tijde van het in Londen zetelende kabinet-Gerbrandy (1940-45). Onder de indruk van Beveridge's rapport *Social Insurance and Allied Services*, waarin al werd geanticipeerd op de toestand in de bezette landen na de oorlog, gaf de socialistische minister van Sociale Zaken, Van den Tempel (SDAP), in maart 1943 opdracht aan een commissie van voornamelijk in Londen aanwezige ambtenaren om het Beveridge rapport naar de Nederlandse situatie te vertalen. De commissie stond onder leiding van A.A. van Rhijn. De opdracht van de commissie was om richtlijnen op te stellen voor de toekomstige ontwikkelingen van het Nederlands sociale zekerheidsstelsel.²⁶

1.7 Les Trente Glorieuses

Na de bevrijding lag de weg dus open voor een nieuwe koers, die voortbouwde op veranderingen die reeds (ook door de Duitse bezetter) in gang waren gezet. Dit uitte zich in een grondige modernisering van de macro-economische en sociale politiek. De resultaten daarvan kunnen, wat betreft Nederland, worden beschouwd als de afsluiting van het vóór de oorlog ingezette proces van economische en sociale vernieuwing in plaats van een nieuwe, economische moderniseringsgolf.²⁷ Het proces van deze, eerder ingezette koers, is op een typisch Nederlandse manier tot stand gekomen. Door als het ware te polderen. De naoorlogse veranderingen zijn op gelijke wijze gerealiseerd. De sociaaleconomische veranderingen die in de jaren vijftig en zestig hebben plaatsgevonden worden meestal aangeduid met het begrip modernisering. Deze modernisering voltrok zich zelden zonder

²² Schuyt en Taverne, 2000, 41-42

²³ Beveridge was een Brits econoom en politicus, die met zijn rapport de basis zou leggen voor het Brits sociaal zekerheidsstelsel, zie 2.1.3

²⁴ Thoenes, 1962, 137

²⁵ Schuyt en Taverne, 2000, 64

²⁶ Schuyt en Taverne, 2000, 289

²⁷ Schuyt en Taverne, 2000, 41

weerstand. De verzorgingsstaat is niet als een '*grand project*' ontworpen, maar eerder stukje bij beetje, stapje voor stapje, compromis na compromis ontstaan.²⁸

De verzuiling heeft hierin een belangrijke, soms zelfs dubbelrol gespeeld. Terwijl velen na de oorlog hoopten op een 'doorbraak' bleken de zuilen taaier dan gedacht en werden ze onderdeel van de nieuwe verzorgingsstaat en een nieuwe economische ordening. De noodzaak tot wijziging van de bestaande economische orde maakte dat binnen de verzuilde kaders van de werkgevers en werknemers, voldoende consensus moest worden gevonden over de grondslagen van het macro-economisch beleid en de sociale politiek. Bovendien hebben de zuilen met hun organisaties op het gebied van onderwijs, maatschappelijk leven, sport en recreatie vooral bijgedragen aan de neutralisering van het schokeffect van de industrialisatie en aan de vrijwel geruisloze aanpassing van de bevolking aan de veranderende leefomstandigheden in het gezin en op het werk.²⁹ De verzuiling zorgde enerzijds voor verdeeldheid in de samenleving, maar zorgde ook voor een versoepeling van de politieke samenwerking voor nationale belangen. Door het succes van de macro-economische politiek werden de bronnen gecreëerd voor de financiering van de moderne verzorgingsstaat, die wordt gekenmerkt door een afgerond stelsel van sociale grondrechten en een grote mate van werkgelegenheid.

Dit succes was voornamelijk te danken aan een eendrachtig doorgevoerde loon- en prijzenpolitiek, die de internationale concurrentiepositie enorm begunstigde. Ook de uitbreidingen en modernisering van de industriële-productiecapaciteit waren factoren die grotendeels verantwoordelijk waren voor dit succes.³⁰ Hoewel de verzorgingsstaat een zeer vertrouwd begrip is geworden in de naoorlogse Nederlandse verzorgingsstaat, sprak men tot ongeveer 1965 niet van een verzorgingsstaat, maar van een welvaartsstaat. Een wat ongemakkelijke vertaling van het Engelse begrip *welfare state*. In 1962 had de socioloog Thoenes met een wetenschappelijk, zorgvuldig geformuleerde definitie van de verzorgingsstaat een poging gewaagd alle onduidelijkheden en misverstanden over *welfare*, welvaart, welzijn en geluk te beëindigen, door drie onderscheidende kenmerken van de verzorgingsstaat op te sommen. Een verzorgingsstaat wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van een systeem van overheidszorg dat zich garant stelt voor het collectieve sociale welzijn, de handhaving van het kapitalistisch productiesysteem en de continuering van de democratische basis van de staatsinrichting. Aldus werd de verzorgingsstaat gepresenteerd als een compromis tussen liberale en socialistische staatsopvattingen.³¹ De ongemakkelijke vertaling van dit Engels begrip komt waarschijnlijk deels voort uit het feit dat Van Rhijn zijn voorstellen baseerde op het Engelse rapport van Beveridge uit dezelfde tijd. Veel concrete voorstellen van de commissie-Van Rhijn in de eerste jaren na de oorlog (1946-48) zijn in de politieke discussie erover gesneuveld. Er is wel een lange tijd een consensus geweest over de ideële doelstellingen en over de geleidelijke uitbreiding van de sociale zekerheid. De gestage uitbreiding van de sociale zekerheid als hoeksteen van de naoorlogse verzorgingsstaat is een resultaat geweest van een beleid dat door alle politieke partijen werd ondersteund. De uitbreiding verliep langs drie wegen:

- 1) Uitbreiding van het aantal en de soort risico's van de industriële samenleving die door collectieve regelingen werden gedekt: aanvankelijk slechts ziekte, werkloosheid en bedrijfsongevallen, later ook ouderdom, armoede, en niet-bedrijfsgebonden ongevallen
- 2) Uitbreiding van het aantal gerechtigden: aanvankelijk slechts werknemers die premie betaalden, later (vanaf 1957) ook niet-premiebetalers en andere categorieën burgers
- 3) Uitbreiding van het aantal sectoren waarop de overheid via subsidies, collectieve voorzieningen of verplichte regelingen bijstand ging verlenen: bijscholing, studiebeurzen, huisvesting- en huursubsidie, subsidies aan welzijnsorganisaties.³²

²⁸ Schuyt en Taverne, 2000, 24 en 41

²⁹ Schuyt en Taverne, 2000, 40-41

³⁰ Schuyt en Taverne, 2000, 42

³¹ Schuyt en Taverne, 2000, 287-288

³² Schuyt en Taverne, 2000, 290

De driedeling laat zien dat in de eerste instantie armoede niet tot de risico's behoorde die diende worden gedekt. De armoede in het naoorlogse Nederland zou dus vanzelf verdwijnen. Wellicht is dit één van de oorzaken, waarom er in Nederland nauwelijks sprake was van herontdekking van armoede. Voor zover ontdekking van armoede plaatsvond, werd deze niet gedefinieerd als consumptieve deprivatie - een tekort aan inkomen om de noodzakelijke goederen aan te schaffen -, maar als een sociaal-cultureel probleem: het onvermogen in alle opzichten deel te nemen aan de materiële en immateriële verworvenheden van onze samenleving. In sociologische studies over de positie van de ongeschoolden en de laagstbetaalden werden de kansarmen ontdekt, waarbij hun situatie bestempeld werd als 'nieuwe' armoede.³³

1.8 Van gunst naar recht

Armoede genoot in de gloriejaren van de Nederlandse (en West-Europese) naoorlogse economie geen prioriteit, maar dat de Armenwet van 1912 niet meer aansloot bij het naoorlogse sociale zekerheidsstelsel was al snel duidelijk. Na het einde van de oorlog werd er een Staatscommissie opgericht ter vervanging van de Armenwet van 1912. De commissie had in oorsprong een zeer ruime taak. Zij moest de regering van advies dienen over de organisatie en coördinatie van de sociale voorzieningen en de terreinafbakening tussen de verschillende instanties en de uitkeringen coördineren. Gaandeweg lukte het de commissie niet meer een centrale plaats in het sociale beleid te veroveren, omdat het haar prioriteiten verlegde, wat zorgde voor vertraging. En ook de bestuurlijke rivaliteit tussen ministeries over de taakverdeling in het vernieuwde sociaal beleid droeg bij aan deze vertraging. Hoewel al in 1947 de staatscommissie ter vervanging van de Armenwet was ingesteld en deze in 1954 rapport uitbracht, duurde het nog tot 1965 voordat de Algemene Bijstandswet (Abw) in werking trad. De Abw moest de Armenwet van 1912 vervangen en tegelijkertijd het sluitstuk vormen van de sociale zekerheid. Dit betekende incorporatie van de armenzorg in het sociale zekerheidsstelsel. De Bijstandswet had nog een derde functie: het verschaffen van een wettelijke basis aan de groepsregelingen die in de naoorlogse periode tot ontwikkeling waren gekomen.³⁴ De overheid verplichtte zichzelf nu alle burgers, die niet (geheel) in hun eigen onderhoud konden voorzien, te helpen.

Daarmee werd de oude traditie, dat de zorg voor de armen pas in laatste instantie een taak van de overheid was, officieel ten grave gedragen. De armenzorg, met negatieve associaties over weldadigheid, dankbaarheid, betoond plichtsbesef en sociale controle, werd vervangen door bijstandverlening. Was bedeling een gunst geweest, bijstand werd een recht. Daarop werd sterk de nadruk gelegd. Sociale zekerheid van de wieg tot het graf. De Bijstandswet werd het sluitstuk van de sociale zekerheid en zou als zodanig een drastische breuk met het verleden betekenen.³⁵ De Bijstandswet is gebaseerd op fundamenteel andere uitgangspunten dan de Armenwet van 1912. Weliswaar lag in de Grondwet vast dat de armenzorg de aanhoudende aandacht van de regering behoorde te hebben, maar dat betekende in de praktijk slechts dat de regering zorg droeg voor de armenwet. In die wetgeving werd vastgelegd dat hulp van familieleden en particuliere armenzorg voorging op de hulp van de overheid. Als noch familie noch particuliere liefdadigheid (voldoende) konden helpen, dan pas was er een taak weggelegd voor de overheid. Deze taak werd door de wetgever gedelegeerd aan de gemeenten. Een armlastige moest dus eerst aankloppen bij de particuliere armenzorg, die voornamelijk op kerkelijke basis was georganiseerd, en kon zich pas daarna tot de gemeentelijke armenzorg wenden, die meestal was ondergebracht bij een burgerlijk armbestuur.

Bij de invoering van de Bijstandswet werd deze structuur ingrijpend gewijzigd. De familiale verplichtingen werden drastisch ingeperkt: in de Bijstandswet werd het kerngezin (ouders en hun minderjarige kinderen) centraal gesteld. De particuliere liefdadigheid, die in de Armenwet van 1912 nog in de officiële regeling was geïncorporeerd en zelfs een centrale

³³ Van der Valk, 1986, 2 en 30

³⁴ Van der Valk, 1986, 188, 191 en 198

³⁵ Van der Valk, 1986, 4-5

plaats daarin had toegewezen gekregen, werd niet langer in de officiële structuur geïntegreerd, maar geheel buiten beschouwing gelaten. De burgerlijke armbesturen werden opgeheven en de uitvoering van de wet werd aan het college van Burgemeester en Wethouders overgedragen. Er werd alleen financiële hulp gegeven. Voor zover er daarnaast behoefte aan andere vormen van hulpverlening bestond (maatschappelijk werk in al zijn vormen) vond doorwijzingen naar instellingen voor maatschappelijk werk plaats. Voor die vormen van maatschappelijke hulpverlening zou een afzonderlijke wetgeving komen. De aanvrager van een bijstandsuitkering liep niet meer het risico, dat de financiële hulp vergezeld ging van allerlei (ongewenste) andere vormen van hulpverlening, die inbreuk maakten op zijn persoonlijke levenssfeer.³⁶

1.9 Een nieuwe elite

Na de realisering van het sluitstuk van de sociale zekerheid kan men zeggen dat in de Nederlandse verzorgingsstaat de oude strijd om rechtvaardige sociale zorg goeddeels historie is geworden.³⁷ Maar naast de voltooiing van het sociale vangnet, werd de verzorgingsstaat alles tezamen; industrialisatie, scholing, arbeidsmarktbeheersing, emigratie, en loonbeheersing, een ingewikkeld netwerk van met elkaar verweven maatregelen. De gehele verzorgingsstaat is dan ook slechts denkbaar als een geleide economie die er op toeziet dat de nationale belangen worden gewaarborgd.³⁸ En voor de waarborging van de verzorgingsstaat zoals deze reeds fungeert, vertrouwt de verzorgingsstaat op een deskundig ambtenarenapparaat, of zoals Thöenes ze betiteld: 'de functionarissenelite'. Een nieuwe elite van de geleide samenleving i.c. van de verzorgingsstaat. In de realisatie van het verzorgingsstaat heeft deze elite zich weten te transformeren van enkel een uitvoerende apparaat tot een ontwerpend, uitvoerend en controlerend apparaat, dat zich door haar exclusief wetenschappelijk inzicht onaantastbaar waant.³⁹ Dit inzicht is vaak voorbehouden aan wetenschappers, die hier de experts vormen. Experts zijn de deskundigen van het systeem en brengen doorgaans hun advies uit. En omdat hun positie en invloed afhankelijk zijn van het succes van het systeem, zal hun advies, zelden tegen het systeem ingaan.⁴⁰ De noodzaak van gedegen vakkennis, die toebehoort aan de experts en het gebrek aan tegenstanders van het systeem, maakt dat de evaluatie van dit economisch systeem zich goeddeels onttrekt aan de politieke beoordeling. Dit bevordert de ontwikkeling van een technisch apparaat binnen de staat, dat zich onttrekt aan enige controle.⁴¹ Als deze ontwikkeling wordt vergeleken met de liberale periode, blijkt het contrast enorm. Waar een beleidsprobleem in de liberale periode nog politiek interessant kon zijn, krijgt het nu een overwegend administratief karakter, omdat de in elkaar verweven maatregelen een op voorhand logische verklaring opleveren. De strijd is verzwakt tot een discussie tussen technische experts. Het systeem is alom aanvaard en de politiek-economische tegenstelling, vooral zichtbaar tijdens verkiezingen, is in de praktijk hoofdzakelijk een vraagstuk van wetenschappelijk technisch inzicht geworden.⁴² Op het gebied van binnenlandse maatschappelijke vormgeving is het politiek leiderschap dan ook nauwelijks meer interessant. Hier ligt de werkelijke macht bij een groep die niet door de stembus aan de macht zijn gekomen, namelijk de experts.⁴³

³⁶ Van der Valk, 1986, 4-5

³⁷ Thöenes, 1962, 147

³⁸ Thöenes, 1962, 129-130

³⁹ Thöenes, 1962, 175

⁴⁰ Thöenes, 1962, 162

⁴¹ Thöenes, 1962, 144

⁴² Thöenes, 1962, 143 en 160-161

⁴³ Thöenes, 1962, 178-9

HOOFDSTUK 2: VAN NATIONALE ARMOEDE NAAR NATIONALE WELVAART

2.1 Het Wetenschappelijk debat

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, heeft de verzorgingsstaat al een lange weg afgelegd en meerdere veranderingen ondergaan. In de naoorlogse jaren is de discussie over armoede in een stroomversnelling gekomen. Opvallend is dat het debat over de verzorgingsstaat en het daaraan verbonden armoededebat zich hoofdzakelijk in de politieke arena afspeelt. In hoofdstuk één is al geconcludeerd dat er weinig onderzoek is verricht naar de armoede en de armenzorg in de crisisjaren in Nederland, ondanks dat de crisis verhoudingsgewijs lang heeft geduurd. Het armoedeonderzoek van Verwey-Jonker uit 1938 is één van de uitzonderingen. Ook al richt deze scriptie zich op de tijdvakken 1945-70 en 1970-90, het onderzoek van Verwey-Jonker is van dermate belang in de opbouw van een wetenschappelijk naoorlogs armoededebat, dat het behandeld dient te worden. Datzelfde geldt voor de bevindingen van de commissie van Rhijn en het Beveridge-rapport waar de bevindingen van de commissie op gebaseerd zijn.

De naoorlogse wetenschappers die verder aan bod komen zijn Durlacher en Den Uyl. Naast hun publicaties zijn er in de periode 1945-70 zeker ook anderen geweest, maar gezien het feit dat latere armoedewetenschappers met grote regelmaat vooral naar de hierboven genoemde auteurs verwijzen, heb ik mij tot hun werk beperkt. Zowel Verwey-Jonker, Durlacher als Den Uyl verwijzen in hun publicaties naar Rowntree, wat ertoe heeft geleid dat ook deze wetenschapper behandeld zal worden.

2.1.1 Rowntree

Benjamin Seebohm Rowntree geboren 7 juli 1871 te York, groeit op in een prominente Quakerfamilie, waar religie een belangrijke rol speelde, wat bij Rowntree ook terug is te zien in zijn latere werken. Seebohm Rowntree was in 1903 medeoprichter van *The Friend Social Union*, een liberale Quaker organisatie die zich voornamelijk richtte op de Quaker-gedachte dat de sociale disintegratie als gevolg van de teloorgang van spiritualiteit schadelijk was voor de maatschappij. Vandaar ook dat vanaf dat moment het werk van Rowntree steeds meer een religieuze ondertoon kreeg. Voorbeelden daarvan zijn de kritiek op gokken en drankgebruik. In de bestrijding hiervan zag Rowntree een duidelijke rol weggelegd voor de Christelijke kerken. Naast het gokken, waar hij veel over publiceerde schreef hij ook over landbouw en het landvraagstuk.⁴⁴ Maar naast een betrokken Quaker en sociologische wetenschapper heeft Seebohm Rowntree nog een heel andere kant. Hij studeerde namelijk chemie aan het Owen 's college in Manchester, waarna hij in zijn vaders cacao-fabriek ging werken. Hier was hij verantwoordelijk voor de totstandkoming van het eerste chemische departement van het bedrijf. In 1897 zou hij directeur worden van het bedrijf en tussen 1923 en 1941 was hij voorzitter. Het jaar dat hij directeur werd is hij tevens getrouwd met Lydia Potter, met wie hij vier dochters en een zoon zou krijgen. Rowntree was een aanhanger van de Britse Liberale Partij en hoopte dat zijn werk liberale politici zou beïnvloeden. Uiteindelijk vond zijn werk niet alleen gehoor bij deze partij, maar ook bij de Labour Party.⁴⁵

Seebohm Rowntree's studie *A Study of Town Life* (1902), van de Britse stad York, is een studie die een grote invloed heeft gehad op Nederlandse armoede-onderzoekers in het eerste tijdvak. Zijn onderzoek, waarin de armoede onder de arbeidersklasse van de stad York centraal staat, is grotendeels geïnspireerd door het werk van Charles Booth *The life and Labour of the People of London* (1892), waarin de armoede in de stad Londen centraal staat. Dit beschouwde Rowntree als een klassiek werk en heeft hem geïnspireerd om een soortgelijk onderzoek te doen naar een provinciale, verhoudingsgewijs kleine, stad als York. Het voornaamste doel van Rowntree tijdens dit onderzoek was 'om de sociale condities waarin de arbeidende klasse verkeert inzichtelijker te maken' en dan met name het

⁴⁴ Freeman 2011, 1182 en 1192

⁴⁵ Briggs, 1961, 1-17

armoedeprobleem aan de kaak te stellen.⁴⁶ Uiteindelijk heeft dit geleid tot een grondig onderzoek naar de sociaaleconomische omstandigheden van de arbeidende klasse in York, waarin Rowntree probeerde informatie over woonomstandigheden, beroep en inkomen van ieder arbeidersgezin in York te verzamelen, inclusief de hoeveelheid kinderen in het gezin en hun leeftijd. De vragen die centraal stonden tijdens zijn onderzoek waren:

Wat was de echte meting van armoede in de stad, zowel in zijn totaliteit als in zijn ernst? Welk gedeelte daarvan was te wijten aan een tekort aan inkomen en welk gedeelte aan nalatigheid? Hoeveel families hadden zo erg te lijden onder armoede dat de gezinsleden een chronisch tekort aan voedsel en kleding hadden? Als fysieke aftakeling door armoede gevolgd werd door een toename in het sterftecijfer, was het dan mogelijk om dit zo accuraat mogelijk vast te stellen?⁴⁷

Een deel van de informatie voor Rowntree's onderzoek werd geleverd door vrijwilligers en zelfs geestelijken, die de families op persoonlijke titel konden benaderen, wat hielp om een gedetailleerd inzicht te geven in de leefomstandigheden. Maar Rowntree kwam er al snel achter dat het gehele onderzoek niet door vrijwilligers alleen gedaan kon worden. Dat heeft hem doen besluiten een onderzoeker in te schakelen. Deze ging letterlijk van deur tot deur om informatie te achterhalen en in twijfelgevallen won hij informatie in bij burens of derden.⁴⁸

Naast het in kaart brengen van de armoedepopulatie wilde Rowntree begrijpen om wat voor soort armoede het ging. Hiervoor heeft hij de arbeiderspopulatie in tweeën gedeeld aan de hand van de volgende criteria: Families wier totale inkomen niet afdoende was om te voorzien in de minimale behoeften voor het onderhouden van de fysieke gesteldheid. En families wier totale inkomen in principe afdoende was om te voorzien in de minimale behoeften voor het onderhouden van de fysieke gesteldheid. De eerste betitelde Rowntree als 'primaire armoede' en de tweede als 'secundaire armoede'. En het is juist dit onderscheid dat bij veel wetenschappers navolging heeft gekregen.⁴⁹ Rowntree was overigens niet de eerste die dit onderscheid tussen twee soorten armoede maakte, maar wel de eerste die het zo expliciet wist te verwoorden.

Joseph Rowntree (vader van Rowntree), was tevens een sociale wetenschapper, die samen met Arthur Sherwell het onderzoek *The Temperance Problem and Social Reform* samenstelde, gepubliceerd in 1899, het jaar dat Seebohm Rowntree aan zijn onderzoek begon. In dit onderzoek staan de gemiddelde uitgaven aan drankgebruik van de werkende klasse centraal en aangezien het drankgebruik bij de werkende klasse een belangrijk onderdeel vormde van de secundaire armoede die Seebohm Rowntree in zijn onderzoek datzelfde jaar gebruikte, zijn veel wetenschappers tot de conclusie gekomen dat het begrip secundaire armoede geïnspireerd is door het werk van zijn vader, of zelfs rechtsreeks daaruit voortvloeit. In het onderzoek van 1899 blijkt dat Rowntree zijn onderzoekers nadrukkelijk opdracht geeft om op tekenen van drankgebruik of misbruik te letten.⁵⁰

Bij de uitgave voor minimale behoeften voor het onderhouden van de fysieke gesteldheid is rekening gehouden met drie facetten, te weten; voedsel, huur en huishoudartikelen (zoals kleding, licht en dergelijke). Rowntree wijdt in deze opvallend veel aandacht aan voedsel; de functie van voedsel de benodigde hoeveelheid en de verschillende benodigde voedingsstoffen, zoals; vetten, koolhydraten en proteïne,⁵¹ waarmee hij zijn tijd ver vooruit is.

Aan het eind van zijn onderzoek komt Rowntree tot de conclusie dat zo'n 27,84% van de totale Yorkse bevolking in armoede verkeert. Van deze groep gaat het bij 9,91% om de zogenaamde primaire armoede en bij 17,93% om secundaire armoede. Omdat Rowntree het armoedeonderzoek van Booth heeft gebruikt als voorbeeld en Booth zelf nauw betrokken is

⁴⁶ Rowntree, 1902, vii-viii

⁴⁷ Rowntree, 1902, viii

⁴⁸ Rowntree, 1902, 14-5

⁴⁹ Rowntree, 1902, 86-7

⁵⁰ Freeman, 2011, 1175-1195

⁵¹ Rowntree, 1902, 87

geweest bij de totstandkoming van Rowntree's onderzoek, was hij in een positie om de twee onderzoeken en de uitkomsten van beide te vergelijken. In zijn onderzoek kwam Booth tot de conclusie dat 30,7% van de totale bevolking van Londen in armoede verkeerde. De armoede in Londen werd altijd beschouwd als exceptioneel, maar wanneer Rowntree de resultaten uit beide onderzoeken vergelijkt, blijkt dat ze nagenoeg hetzelfde zijn. Dit brengt Rowntree tot de conclusie dat 25 tot 30% van de populatie van de provinciesteden in het Verenigd Koninkrijk in armoede verkeert.⁵² Wat tevens een baanbrekend nieuw inzicht betekende in die tijd.

Reacties

In het artikel *Seebohm Rowntree and the Postwar Puzzle* bespreken Hatton en Bailey het derde sociale onderzoek van Rowntree en Lavers dat in 1951 onder de titel *Poverty and the Welfare state* werd gepubliceerd. Het onderzoek is een vervolg op dat van 1936 en op het onderzoek uit 1899, dat zou leiden tot Rowntree's bekendste werk. In het onderzoek gebruiken Rowntree en Lavers een armoedegrens die vergelijkbaar is met die van 1936 en komen aan de hand van deze armoedegrens tot de conclusie dat de armoede in vergelijking met die van 1936 is afgenomen tot een opvallend laag percentage. 4,6% van de werkende klasse verkeerde nog maar in armoede in 1951 in vergelijking met 31,1% in 1936. Dit schreven Rowntree en Lavers voor een groot gedeelte toe aan de welvaartsstaat en de sociale hervormingen van Beveridge. Hun bevindingen werden bejubeld en massaal door de pers overgenomen. Maar een paar jaar later zijn de eerste kritische noten over het onderzoek al te horen en in de jaren zestig wanneer de armoede opnieuw wordt ontdekt, wordt het onderzoek door verschillende wetenschappers onder de loep genomen.

Hatton en Bailey onderzoeken de kritiek op het onderzoek uit 1950 en de vergelijkbaarheid van de armoedegrens in 1936 en 1950 zoals gebruikt door Rowntree en Lavers. Hun conclusie is dat de armoede in Engeland weliswaar drastisch is afgenomen, maar zeker niet zo sterk als Rowntree en Lavers menen. Daarnaast beweerden Rowntree en Lavers dat twee derde deel van de afname van armoede het gevolg is van de welzijnshervormingen van Beveridge. Hatton en Bailey concluderen dat dit hooguit de helft van de afname kan verklaren. Dit alles leidt tot een heel ander beeld van het effect van Beveridge's welzijnshervormingen en van de armoede in de jaren vijftig, die dus niet zo gering was als het onderzoek van Rowntree en Lavers deed geloven. Dit verklaart tevens waarom de armoede in de jaren zestig weer zo sterk op kon komen, omdat het in de jaren vijftig, ware het sluimerend, in bepaalde mate zeker nog aanwezig was. En het laat zien dat de hervormingen moeten worden gezien als incrementele hervormingen binnen het sociale zekerheidstelsel in plaats van een heel nieuw systeem op zich. Maar hoe het optimisme van Rowntree te verklaren, aangezien hij iemand was die de wetenschappelijke feiten hoog in het vaandel droeg? De enige verklaring is dat er gaandeweg vooringenomenheden in het onderzoek zijn geslopen die de uitkomst van het onderzoek uiteindelijk hebben weten te beïnvloeden, waardoor de uitkomst positiever bleek dan het in werkelijkheid was.⁵³

2.1.2 Verwey-Jonker

Uit een recente biografie blijkt heel duidelijk dat zij een socialist in hart en nieren was, komende uit een links nest, met een feministische moeder. De keuze voor een sociaaldemocratische studentenvereniging bewijzen dat, alsook de vroege toetreding tot een socialistische partij. Reeds als eerstejaars student rechten werd zij lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, voorloper van de PvdA), waar zij uit zou groeien tot een waardevol partijlid en een vooraanstaand sociaaldemocraat en later zelfs medeoprichter van de PvdA zou worden.⁵⁴ Ook in haar onderzoek *Lage inkomens* uit ze zich duidelijk als een sociaal bewogen persoon wanneer ze opmerkt dat het sociaal verantwoord zou zijn door

⁵² Rowntree, 1902, 298-301

⁵³ Hatton en Bailey, 2000, 517-43

⁵⁴ Steen, 2011, 55

enkele forse maatregelen de zorg voor ouden van dagen zodanig te verbeteren, dat de lasten daarvan niet langer grotendeels rusten op de schouders van de eigen kinderen, maar op de gemeenschap.⁵⁵ Het schoolvoorbeeld van een socialistische gedachtegang.

Uit de bovengenoemde biografie bleek dat voor Hilda Verwey-Jonker het socialisme begon bij een beter functionerende economie, die via meer welvaart moest leiden tot geestelijke verheffing en meer menselijk geluk. In tegenstelling tot meer radicale partijgenoten wilde zij niet het kapitalistisch systeem omverwerpen, maar hervormen,⁵⁶ geheel in de lijn van haar partijgenoten Tinbergen en Vos, die in 1.4 zijn besproken als voorvechters van de geleide economie. Verwey-Jonker was naast sociologe dus politica en is ook nog een tijdje journaliste geweest. Voor de SDAP is zij gemeenteraadslid geweest in haar stad Eindhoven en voor de PvdA zat ze in de Eerste Kamer. In 1993 werd ter ere van haar het wetenschappelijk onderzoeksbureau het Verwey-Jonker Instituut opgericht.

Het begin van het Nederlandse armoededebat onder wetenschappers is terug te voeren tot Verwey-Jonker, die wordt gezien als een van de grondleggers van het wetenschappelijk onderzoek naar armoede in Nederland. Verwey-Jonker is één van de weinigen die zich in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog aan wetenschappelijk onderzoek over armoede in Nederland waagde en deed in 1938 al onderzoek naar de inkomenssituatie van huishoudens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven.

Verwey-Jonker schrijft hier zelf over: *“Het was mijn doel de sociale omstandigheden in de ruimste zin van het woord te leren kennen, waaronder de gezinnen met lage Inkomens hun leven moeten doorbrengen”*. Het is voor haar van groot belang inzicht te krijgen in het welvaartspeil van de bevolking van Nederlandse gemeenten. Vooral over het deel van de bevolking dat geen belasting betaalde, was qua inkomen vrijwel niets bekend, toen zij aan haar onderzoek begon.⁵⁷

Het feit dat zij afhankelijk was van gemeentelijke gegevens over de lagere klassen heeft haar keuze voor de plaats van haar onderzoek zeker beïnvloed. In haar woonplaats Eindhoven kon Verwey-Jonker gemakkelijk in het bezit komen van de nodige informatie. Dit vooral omdat de Gemeentelijke Dienst voor Sociaal Economische Zaken alsmede andere particuliere instanties het materiaal dat zij nodig had op deskundige wijze verzamelde en het zo voor haar gemakkelijk toegankelijk werd. Als verantwoording voor haar keuze merkt ze verder op dat; *“ondanks dat de gemeente Eindhoven een relatief welvarende gemeente is, er toch een groot gedeelte van de bevolking daar dat van een niet toereikend gezinsinkomen rond moet komen”*. Ook meende zij dat de inkomensverdeling van de gemeente Eindhoven veel overeenkomsten vertoonde met de inkomensverdeling van Nederland als geheel.⁵⁸

Het statistisch onderzoek met alle beschikbare gegevens over de stad Eindhoven, was in meerdere opzichten te vergelijken met het onderzoek van Rowntree. Want Rowntree richtte zich eveneens op het begrensde terrein van een enkele stad en Verwey-Jonker staat dan ook veelvuldig stil bij dit onderzoek in haar eigen boek en verwijst meerdere malen naar dit onderzoek. Uit paragraaf 2.1.1 bleek al dat Rowntree onderzoek deed naar sociale omstandigheden van de bevolking in de Engelse industriestad York en dat dit onderzoek zijn wetenschappelijke waarde ontleent aan de volledigheid en het feit dat Rowntree een zogenaamde *‘poverty-line’* wist te construeren. Vooral dit laatste is voor Verwey-Jonker een belangrijk gegeven. Onder de *poverty-line*, een begrip dat Verwey-Jonker vertaalt met armoedegrens, verstaat zij het inkomen, dat gezinnen van verschillende grootte minimaal moeten verdienen, willen zij in hun eerste levensbehoeften op bevredigende wijze kunnen voorzien.⁵⁹ Alleen week Verwey-Jonker in haar onderzoek af van de norm die Rowntree hanteerde om te kunnen achterhalen wie als arm kon worden beschouwd. Het leek haar geoorloofd om de begrenzing van armoede iets ruimer te nemen dan door Rowntree werd

⁵⁵ Verwey-Jonker, 1943, 178

⁵⁶ Steen, 2011, 103

⁵⁷ Verwey-Jonker 1943, 12, 18-9 en 172

⁵⁸ Verwey-Jonker, 1943, 17 en 77

⁵⁹ Verwey-Jonker, 1943, 172-3

voorgesteld en al diegenen arm te noemen, die niet uit eigen inkomen in de normale behoeften van een arbeidersgezin konden voorzien.⁶⁰

In haar onderzoek noemt Verwey-Jonker enkele factoren die een cruciale rol spelen in haar armoedeonderzoek. Zo concludeert zij dat, oude arbeiders, die hun leven lang hard hadden gewerkt zonder in staat te zijn voldoende op zij te leggen voor hun oude dag, nu verzekerd konden zijn van een wekelijks inkomen, dat hoewel klein, toch in ieder geval vast was, met dank aan de in 1919 ingevoerde Invaliditeits- en Ouderdomswet. Maar nadat de wet echter een aantal jaren in werking was, bleek wel, dat de verbetering onvoldoende was: *'de uitkeringen zijn zo laag dat zij voor een gezin ten enenmale onvoldoende zijn'*. Het alternatief is dat de kinderen hun ouders ondersteunen en dit is dan ook wat er meestal gebeurde. Het feit dat op vele arbeidersgezinnen, in die tijd, de verplichting rustte voor het levensonderhoud van één of meer ouders, maakt echter, dat deze extra inkomsten ontoereikend waren. En zo ontstaat een vicieuze cirkel; het werkende geslacht moet zorgen voor het vorige en komt er zodoende niet aan toe voor later zelf iets opzij te leggen, zodat men later de eigen kinderen weer ten laste zal komen. In haar onderzoek benoemt zij tevens een andere factor die een leidende rol speelde in het wel of niet onder de armoedegrens te geraken. De belangrijkste factor volgens haar is de omvang van het huishouden. De huishoudens met lage inkomens hadden de kinderen nodig om bij te dragen aan het inkomen. Hoe meer kinderen, hoe groter de bijdrage aan het inkomen van het desbetreffende huishouden.

Verder merkt ze op dat er in Eindhoven ten tijde van haar onderzoek vrij grote sociale verschillen waren. De verschillen zijn over het algemeen niet het gevolg van het wel of niet bezitten van kapitaal, maar het gevolg van de mate waarin verschillende vormen van arbeid worden beloond. En dit verschil is dan bijna altijd het gevolg van het verschil in opleiding. Het feit dat de jonge kinderen die moesten bijdragen aan het inkomen, gedwongen waren om vaak op jonge leeftijd al de arbeidsmarkt te betreden en dus geen scholing meer genoten, had weer tot gevolg dat ook zij waren aangewezen op de sociaal zwakke posities in de maatschappij, wederom een vicieuze cirkel. Volgens Verwey-Jonker mag het niet zo zijn dat de zonen en dochters van een slecht opgeleide vader, opnieuw een weg naar een goede opleiding en dus een goede baan zien afgesneden.⁶¹

Het systematische onderzoek naar de feitelijke situaties en achtergronden van de armen in Eindhoven van Verwey-Jonker, staat aan het begin van een traditie van budgetonderzoek onder reële huishoudens. Een traditie die pas in de jaren tachtig echt navolging zou krijgen, zo betogen de auteurs van *Sociale Problemen in België en Nederland*.⁶²

2.1.3 Beveridge

Sir Williams Henry Beveridge, zoals de opsteller van het gelijknamige rapport voluit heet, werd in 1879, als zoon van een Engelse ambtenaar in Brits-Indië, geboren. Het merendeel van zijn jeugd bracht hij echter in Engeland door. Hij ontving in Oxford een klassiek Engelse opvoeding en na zijn rechtenstudie sloot hij zich als jonge jurist bij de *'Settlement'*-beweging aan, die tegen het einde van de vorige eeuw grote invloed in Engeland had. Deze sociaal-politieke beweging stelde zich ten doel om persoonlijk deel te nemen aan het leven van de armen en door middel van opvoeding en onderwijs in de armste delen van Londen, de klassentegenstellingen te verkleinen. Van 1903 tot 1905 bekleedde Beveridge de belangrijkste functie van *'sub warden'* van Toynbee Hall, dat als epicentrum van de beweging gold. Ongetwijfeld heeft die ervaring grote invloed op Beveridge gehad en zal zijn interesse voor de grote vraagstukken rondom de sociale zekerheid, die in deze periode enorm aan aandacht wonnen, zeker hebben aangewakkerd.⁶³

⁶⁰ Verwey-Jonker, 1943, 174-5

⁶¹ Verwey-Jonker, 1943, 176-81

⁶² Corver et al, 1988, 152-54

⁶³ Van de Does, 1946, 7

De stappen die Beveridge daarna zou zetten leidden tot een imposante carrière die hem in 1942, op 63-jarige leeftijd, uiteindelijk aan het hoofd van de Interdepartementale Commissie voor de Sociale Verzekering bracht. En in datzelfde jaar trouwt hij met Jessy Janet. Beveridge was een actief lid van de *Liberal party*, de liberale partij van Engeland. En was daarnaast ook een uitgesproken aanhanger van het eugenetica, een beweging die zich ten doel stelde om de reproductie van vooral de armere klassen te beperken.

Zoals we reeds in hoofdstuk 1 zagen is Beveridge's naam onlosmakelijk verbonden aan het in 1942 gepubliceerde rapport *Social Insurance and Allied Services*. Nadat de commissie, onder leiding van Beveridge, de eerste omvangrijke taak had volbracht en de sociale verzekeringen en verwante diensten in kaart had gebracht, kon er al worden geconcludeerd dat de betrokken organen in de uitvoering van de sociale verzekeringen niet of nauwelijks samenwerkten en er onderling geen overleg was om te komen tot de meest functionele manier om problemen, die veelal wel hetzelfde waren, aan te pakken. Deze organen bewezen weliswaar diensten van onschatbare waarden, maar een onderlinge uniforme aanpak van de problematiek waar de sociale verzekeringen deze organen mee confronteerde, zou de efficiëntie van deze verzekeringen in zijn geheel ten goede komen.⁶⁴

Na deze confronterende conclusie was het de beurt aan Beveridge zelf om richtlijnen voor de toekomst te geven. Bij het opstellen van richtlijnen voor de verbetering en uitbreiding van het sociale zekerheidsstelsel stonden voor Beveridge drie beginsels centraal. Ten eerste:

dat alle voorstellen voor de toekomst, ofschoon deze rekening moeten houden met de in het verleden opgedane ervaringen, niet mogen worden beperkt door overwegingen ten aanzien van bijzondere belangen, welke zijn ontstaan bij het verkrijgen van die ervaringen. Nu, terwijl de oorlog grenslijnen van elke soort wegvaagt, biedt zich de gelegenheid vrij en ongehinderd de ervaringen te benutten. Een revolutionair moment in de wereldgeschiedenis is een tijd voor revoluties, niet voor lapwerk.

Het tweede beginsel is:

dat de organisatie van de sociale verzekering slecht als een deel van een veelomvattende politiek van socialen vooruitgang moet worden behandeld. Ten volle ontplooiende sociale verzekering kan inkomenszekerheid garanderen, zij is een aanval op de armoede. Armoede is echter één van de vijf reuzen op de weg naar wederopbouw en in velerlei opzicht is het gemakkelijkst te bestrijden. De vier overige zijn ziekte, onwetendheid, verval en ledigheid.

En tot slot:

dat sociale zekerheid moet worden bereikt door samenwerking van de Staat en individu. De Staat moet zekerheid voor prestatie en premie bieden. Bij de organisatie van de zekerheid moet de Staat niet initiatief, gelegenheid en verantwoordelijkheid verstikken; bij het garanderen van een voor het gehele land geldend bestaansminimum moet de Staat het individu ruimte laten en aansporen door vrijwillige handelingen zich en zijn gezin meer dan dit minimum te verzekeren.⁶⁵

Deze principes lagen ten grondslag aan zijn uiteindelijke richtlijnen, die zijn rapport zo baanbrekend maakte. En het sociale verzekeringssysteem zoals Beveridge dat voor ogen had berustte weer op zes principes, te weten; uniforme uitkering voor levensonderhoud, uniform premietarief, unificatie van administratie, toereikende uitkering, alomvattende verzekering, indeling in verzekeringsklassen. Gebaseerd op deze uitgangspunten en gepaard gaande met openbare bijstand en vrijwillige verzekering als hulpmethode, moest het plan voor sociale zekerheid een verzekering worden tegen tijdelijke en permanente

⁶⁴ Van de Does, 1946, 19-20

⁶⁵ Van de Does, 1946, 20-1

werkloosheid en tegen onvoorziene kosten bij bijvoorbeeld; geboorte, huwelijk of overlijden. Maar het absolute hoofdkenmerk van dit plan was toch vooral de opheffing van armoede onder alle omstandigheden.⁶⁶

Opvallend detail in de totstandkoming van deze studie is de betrokkenheid van Rowntree. Beveridge bewonderde Rowntrees werk. Met name *Poverty and Progress* en *The Human Needs of Labour* en niet lang nadat hij was begonnen met zijn studie naar sociale voorzieningen, schreef hij Rowntree met het verzoek om elkaar te ontmoeten en uitgebreid te kunnen spreken over sociale zekerheid en armoede. De twee zouden elkaar uiteindelijk treffen en nauw contact houden. Rowntree zou zelfs deel uitmaken van een speciale subcommissie, die Beveridge zouden adviseerde. Rowntree, op zijn beurt, beschouwde het Beveridge-rapport als een mijlpaal in de sociale geschiedenis en hij had de hoop dat het rapport zou leiden tot nieuwe, verbeterde wetgeving aangaande sociale zekerheid.⁶⁷

Reacties

In het artikel *Muddle or Mendacity? The Beveridge Committee and the Poverty Line* uit 1992 stelt Veit-Wilson de armoedegrens, zoals voorgesteld door Beveridge en grotendeels overgenomen in de wetsvoorstellen, ter discussie. Hij merkt op dat de armoedegrens zoals voorgesteld door Beveridge niet afdoende is om fatsoenlijk van rond te komen, al beweert deze dat wel in zijn rapport. Veit-Wilson merkt op dat deze armoedegrens zelfs lager ligt dan de *Human Needs*-armoedegrens van Rowntree, die Beveridge zo bewonderde. Een gevolg van deze armoedegrens is de Britse verwarring over de discrepantie tussen de armoedegrens en de sociale zekerheidsschaal. En een ander gevolg is dat politici aan de hand van deze tekort schietende armoedegrens op een veel lager aantal armen uit kunnen komen en een te rooskleurig beeld kunnen schetsen.⁶⁸

In een recente bijdrage stelt Spicker dat het Beveridge-rapport door velen wordt beschouwd als de hoeksteen van de verzorgingsstaat, vooral vanwege zijn retoriek en veel minder vanwege zijn voorstellen. Het rapport speelde zo'n veertig jaar een belangrijke rol in het sociale zekerheidstelsel, maar het had serieuze gebreken, mede omdat het geen rekening hield met situaties als langdurige werkloosheid en scheidingen. Tot slot merkt hij op dat de armoedegrens in het Beveridge-rapport onvoldoende was om op een redelijk sociale manier rond te komen.⁶⁹

Berghman daarentegen bespreekt in zijn *De Onzichtbare Sociale Zekerheid* (1986) de cruciale plaats die de vraag naar arbeid inneemt in het sociale zekerheidstelsel. De hoge werkloosheid van de jaren tachtig heeft aangetoond dat Beveridge 'full employment' terecht als een noodzakelijke voorwaarde zag om het sociale zekerheidssysteem zoals hij het voorstelde te doen slagen. In zijn beroemde rapport schreef hij ondubbelzinnig dat massawerkloosheid te allen tijden moest worden voorkomen.

De gedachtegang van Beveridge heeft slechts in een beperkte aantal landen navolging gekregen. Landen als Noorwegen, Zweden en Oostenrijk die reeds lang veel energie steken in een actief werkgelegenheidsbeleid blijken ook gedurende de roerige jaren tachtig hun werkloosheidscijfer relatief laag te kunnen houden. De druk die werkloosheid uitoefent op het sociale zekerheidssysteem blijft er dan ook vrij beperkt. Er is geen sprake van een sociale zekerheids crisis en geen nood om tot grondige bijstellingen te komen. Landen als Nederland, België, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken daarentegen verwaarlozen hun werkgelegenheidsbeleid. Ze zitten opgezaald met een hoge druk van werkloosheidsuitkeringen op het sociale zekerheidsbudget en een noodzaak om deze op korte termijn te verlichten.⁷⁰

⁶⁶ Van de Does, 1946, 23

⁶⁷ Briggs, 1961, 307-309

⁶⁸ Veit-Wilson, 1992, 269-301

⁶⁹ Spicker, 2010, 25 en 34

⁷⁰ Berghman, 1986, 20

2.1.4 Van Rhijn

Arie Adriaan Van Rhijn kwam uit een professorenfamilie en na in Groningen het gymnasium te hebben voltooid ging hij in dezelfde stad rechten studeren en later in Utrecht. Van Rhijn werd uiteindelijk jurist en econoom en raakte al vrij vroeg betrokken bij de politiek. Allereerst zou hij zich aansluiten bij de CHU (Christelijk-Historische Unie), zelf Nederlands hervormd, maar in 1946 zou hij overstappen naar de PvdA. Uiteindelijk zou hij tot 1967 tot halverwege zijn zeventigste politiek actief blijven en een indrukwekkende politieke carrière erop nahouden.⁷¹

Geïnspireerd door het rapport van Beveridge, voelde de Nederlandse regering in ballingschap in Engeland, zich geroepen om een soortgelijk initiatief voor het Nederlands sociale zekerheidsstelsel te nemen. En bij beschikking van de minister van Sociale Zaken (Jan van den Tempel, SDAP) werd hiertoe op 26 maart 1943 een commissie ingesteld. De voorzitter en tevens lid van deze commissie werd Van Rhijn, die in Londen voorzitter was van de buitengewone Algemene Rekenkamer. Zijn commissie kreeg de volgende taak:

“Een oriënterend overzicht samen te stellen, zoveel mogelijk begeleid van conclusies, betreffende de grondslagen en hoofdtrekken van de sociale verzekering in Nederland en omtrent de richtlijnen voor de toekomstige ontwikkeling dezer verzekering en de daarmee verband houdende sociale voorzieningen, inbegrepen de genees- en heelkundige zorg; een en ander met inachtneming van de tegenwoordige inzichten omtrent de noodzakelijkheid van verwerking van de gegevens omtrent de jongste ontwikkeling van het vraagstuk in de geallieerde landen, in het bijzonder Groot-Brittannië.”⁷²

De Nederlandse regering verlangde net als de Britse, dat de commissie in de eerste instantie de contouren zou schetsen van het web van de in Nederland bestaande sociale verzekeringen, om vervolgens richtlijnen op te stellen, hoe deze in betere banen te leiden ten gunste van de gehele samenleving. Opvallend is dat deze rapporten midden in een oorlog tot stand zijn gekomen. Maar de tijdsgeest was er naar, om het sociale zekerheidsstelsel en de sociale voorzieningen onder de loep te nemen. En dit kwam zeker niet in de laatste plaats door de massale werkloosheid en de daarmee verband houdende algemene maatschappelijke onzekerheid en onrust die hun stempel wisten te drukken op het sociale leven van de westerse landen. In deze landen groeide het besef, dat alles op alles moest worden gezet, om te voorkomen dat zulke toestanden ooit terug zouden keren.⁷³

De noodzaak voor het scheppen van bestaanszekerheid voor alle leden van het volk, kwam voor het eerst tot uitdrukking in *The Atlantic Charter*, een handvest waarin geanticipeerd werd op een wereld na de oorlog en die tot stand kwam op besluit van Churchill en Roosevelt. En na het verschijnen van het Beveridge rapport een jaar later, realiseert men zich, vooral in Groot-Brittannië, dat deze bestaanszekerheid uitbreiding, verbetering en systematisering vereiste van de bestaande sociale verzekering in een veel sneller tempo dan overeenkomt met wat men vóór de oorlog dacht.

Deze gedachte inspireerde tot een Nederlandse commissie die zich tevens over deze problematiek boog. Maar de commissie van Rhijn was niet de eerste. Enige maanden voor de invasie was er door de regering al een staatscommissie ingesteld onder voorzitterschap van J. van Bruggen, om de regering te adviseren over de sociale verzekeringen.⁷⁴ Het was dus al een agendapunt van de vooroorlogse Nederlandse kabinetten, maar de taak van de commissie van Rhijn was veel ruimer. Zoals eerder bleek had het rapport van de commissie van Rhijn veel weg van het Beveridge rapport. Veel nieuwe vraagstukken die ontstonden bij een eventuele uitbreiding en verbetering van het sociale zekerheidsstelsel zoals; of er eenheid van uitkering zou moeten komen en dus de sociale verzekeringen voor alle leden

⁷¹ Parlement & Politiek, 2014

⁷² Van Rhijn, 1945 (deel I), 1

⁷³ Van Rhijn, 1945 (deel I), 2

⁷⁴ Van Rhijn, 1945 (deel I), 3-4

van de samenleving zou moeten gelden, werden net als in het Beveridge rapport stellig beantwoord met; ja.⁷⁵

Maar er zijn ook verschillen tussen beide rapporten. De grootste afwijking betreft het Beveridge beginsel van de minimum uitkering, die volgens hem afdoende moest zijn om ieder gebrek mee op te vangen. De commissie van Rhijn had echter geen vertrouwen in het beginsel van een 'levensminimum' omdat een vast verband tussen de uitkeringen en de gemiddelde kosten van levensonderhoud naar alle waarschijnlijkheid voortdurende wijzigingen in de uitkeringsbedragen teweeg zou brengen, maar vooral ook, omdat men van mening was dat de sociale verzekering zich niet kon aanpassen aan de oneindige variaties in individuele behoeften, die toenemen naarmate het stelsel meer personen omvat.⁷⁶

In het rapport van Van Rhijn is eveneens aandacht voor de zogenaamde onmaatschappelijken. Deze individuen zouden onvoldoende gemeenschapszin bezitten en daarom volgens sommigen de sociale voorzieningen in diskrediet brengen, omdat zij zouden kunnen profiteren van deze voorzieningen zonder hier aan bij te dragen. Bij de uitwerking van plannen voor sociale zekerheid moest, volgens Van Rhijn, rekening worden gehouden met hun gedrag, maar dit gedrag van een relatief kleine groep in de samenleving mocht het grotere project niet in de weg staan.⁷⁷

Dit was één van Van Rhijns bevindingen die omgezet werd in richtlijnen. Verder moest er zo spoedig mogelijk een herziene, sterk verbeterde sociale wetgeving worden gerealiseerd, die ruim baan zou maken voor een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen die iedere Nederlandse staatsburger zou vrijwaren van armoede en gebrek. Dit zou niet enkel door een herziening en uitbreiding van het sociale zekerheidsstelsel worden bewerkstelligd, maar moest gesteund worden door een economisch en financieel beleid waarin dit streven centraal zou staan. Maar Van Rhijn dacht ook internationaal en refereerde aan de gevolgen van de crisis van de jaren dertig en die van de oorlog die toen nog woedde en kwam tot de conclusie dat het overgrote deel van de bevolking toen in zijn bestaanszekerheid was aangetast en dat hier beide keren internationale oorzaken aan ten grondslag hebben gelegen. Het is voor Van Rhijn dan ook evident dat niet alleen op nationaal, maar zeker ook op internationaal gebied de handen ineen moesten worden geslagen om '*de economische en sociale krachten te beheersen in plaats van door haar te worden beheerst*'.⁷⁸

Reacties

Zowel Aerts in *De Zelfstandige in het Sociaal Recht*, als Arts (et al) in *Verzorgingsstaat vaar wel*, hebben geschreven over Van Rhijns rapport en de verandering die het in Nederland teweegbracht. De verandering waar beide auteurs op doelen is die van een niet geheel doorgevoerde stelselwijziging. In Engeland leidde het rapport van Beveridge een stelselwijziging voor de sociale verzekeringen in. Aerts en Arts (et al), spreken hier van de overgang van een Bismarckiaans stelsel naar het Beveridge-stelsel. In Nederland is het Bismarckiaans stelsel, door toedoen van de Stichting van Arbeid, weliswaar na de Tweede Wereldoorlog een duidelijke rol blijven spelen in de werknemersverzekeringen. Deze stichting, een belangrijk nationaal overlegorgaan, vond de ideeën van de commissie Van Rhijn te ver gaan en zag de rechtsgrond voor sociale verzekeringen niet gelegen in burgerschap, maar gelegen in de arbeidsrelatie. Maar de volksverzekeringen en sociale voorzieningen vonden sinds die tijd hun fundering veeleer in de solidariteitsgedachte, die meer strookt met het Beveridge-stelsel. Het uiteindelijke resultaat voor Nederland, geïnitieerd door de commissie Van Rhijn, was een hybride systeem.⁷⁹

⁷⁵ Van Rhijn, 1945 (deel I), 5

⁷⁶ Van Rhijn, 1945 (deel I), 62-3

⁷⁷ Van Rhijn, 1945 (deel I), 20

⁷⁸ Van Rhijn, 1945 (deel II), 9

⁷⁹ Arts, 2004, 15 en Aerts, 2007, 44-5

2.1.5 Den Uyl

Johannes Marten (Joop) Den Uyl zag op 9 augustus 1919 te Hilversum voor het eerst het licht. Den Uyl zal opgroeien in een gereformeerd gezin, maar zal uiteindelijk als agnost eindigen. Den Uyl trouwde op 30 augustus 1944 met Liesbeth van Vessem en zij kregen samen 3 zoons en vier dochters, waarvan Saskia Noorman-Den Uyl, een voormalig Tweede kamerlid van de PvdA, er één was. Den Uyl zelf heeft een imposante politieke carrière gehad, met zijn Kabinet, het kabinet Den Uyl 1973-1977, als absoluut hoogtepunt. Dit kabinet, dat bestond uit de drie linkse partijen; PvdA, KVP en de ARP, zou de geschiedenis ingaan als het meest progressieve kabinet in de Nederlandse geschiedenis tot op de dag van vandaag. Daarnaast is Den Uyl zo'n twintig jaar partijleider van de PvdA geweest en kan hij het best worden beschreven als een bevlogen socialist in hart en nieren. Den Uyl gebruikte niet alleen het politieke toneel om zijn gedachtegoed te uiten, maar publiceerde tevens enkele wetenschappelijke werken waarin dit tot uiting kwam. Het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan* is daar een voorbeeld van, maar ook in de periode 1970-1990 zal deze thesis werk van Den Uyl bespreken. Joop Den Uyl overleed op 24 december 1987.⁸⁰

Na Verwey-Jonker is het een andere prominente PvdA'er die zich nadrukkelijk mengde in het armoededeбат en de discussie over de mensen die zich in de marge bevonden. Joop Den Uyl, die eind jaren vijftig al een vooraanstaand lid van de PvdA is en tevens directeur van de Wiardi Beckham Stichting, het wetenschappelijke bureau van de PvdA, schreef in 1963 het rapport 'Om de kwaliteit van het bestaan'. Het doel was om aan de kaak te stellen dat de toegenomen welvaart in Nederland ten koste ging van de publieke voorzieningen. Daarnaast hoopte hij met het rapport zijn partij nieuw ideologisch leven in te blazen, dat het na de oorlog, als gevolg van vele politieke concessies enigszins was kwijtgeraakt.⁸¹

In zijn rapport stelde Den Uyl dat de Nederlandse samenleving in een relatief korte tijd een enorme positieve economische en sociale ontwikkeling had doorgemaakt en ook stelde hij, dat deze ontwikkeling al was ingezet in de vooroorlogse periode. De crisis van de jaren dertig maakte duidelijk dat zo'n massale werkloosheid en armoede voorgoed voorkomen moest worden en daarmee was de basis gelegd voor de maatschappelijke ontwikkelingen na 1945. Dat Nederland in een tijdbestek van dertig jaar van massale werkloosheid en schrijnende armoede kon gaan naar een situatie van volledige werkgelegenheid en met sociale opwaartse mobiliteit, was volgens hem opzienbarend.⁸²

Maar ondanks de welvaarts-groei van de afgelopen periode waren er groepen, die nog steeds op de rand van het bestaansminimum verkeren, constateerde Den Uyl. Dit betrof met name de groepen van de lage gezinsinkomens, zoals: bejaarden, gepensioneerden, het randbedrijf in de middenstand en landbouw, de laagstbetaalde arbeiders, de grote gezinnen met jonge of studerende kinderen en de gehandicapten.⁸³ Den Uyl concludeerde dat de Nederlandse samenleving er tot op zekere hoogte in geslaagd was om een constante welvaarts-groei te verzekeren, maar dat ze er niet voor had gezorgd dat deze welvaart gelijkelijk werd verdeeld over de verschillende sociale groepen die de samenleving rijk is. De discrepantie tussen de particuliere en collectieve bestedingen lag hieraan ten grondslag. Volgens Den Uyl dient de nadruk te worden gelegd op de particuliere voorzieningen, die niet in gelijke mate aan een ieder zijn voorbehouden. De collectieve voorzieningen daarentegen zijn juist een middel om de groepen aan de rand van het bestaansminimum te helpen in hun zelfontplooiing op de weg naar een betere sociale positie.⁸⁴ Deze studie, zo betoogde Den Uyl:

is een poging om voorrang te vragen voor de betekenis van wat en voor wie geproduceerd wordt en daaraan de omvang van de productie ondergeschikt maken. Het is een poging om te

⁸⁰ Parlement & Politiek, 2014

⁸¹ DeRodeCanon, 2014

⁸² Den Uyl, 1963, 7-8

⁸³ Den Uyl, 1963, 17 en 37

⁸⁴ Den Uyl, 1963, 9-12

komen tot een systematische verkenning van de behoeften in de komende jaren, in deze behoeften prioriteiten aan te geven en tenslotte om de wegen en middelen aan te geven om het voorgestelde bestedingsprogramma te verwerkelijken.⁸⁵

2.1.5.1 Galbraith

De inspiratie voor zijn studie heeft Den Uyl voornamelijk opgedaan door het boek van Galbraith *The Affluent Society* (1958). John Kenneth Galbraith is een Canadees-Amerikaans econoom, die met dit boek wereldwijd aandacht wist te trekken. Galbraith legt in zijn boek de nadruk op de misère van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog, die voor een algemeen verlies in het vertrouwen in de economie hadden gezorgd en de weg openden voor vergaand overheidsingrijpen om de economie op gang te helpen, dan wel deze overeind te houden. Dit overheidsingrijpen werd in de jaren na de oorlog een nog belangrijker punt van discussie, omdat vergaand overheidsingrijpen in de economie werd gezien als een stap richting het communisme, het systeem van de aartsvijand op dat moment, de Sovjetunie. Desalniettemin betoogt Galbraith in zijn boek dat overheidsingrijpen onontkoombaar is, als de overheid de sociaaleconomisch achtergebleven groepen in de VS vooruit wilt helpen. Galbraith komt tot de conclusie dat ondanks de enorme welvaart die het land gekend heeft na de oorlog, er nog grote delen van de samenleving in achterstand leven. Dit maatschappelijk fenomeen zit grotendeels opgesloten in de achtergebleven overheidsuitgaven voor publieke voorzieningen en Galbraith pleit er dan ook voor om de uitgave voor de publieke sector te verhogen ten koste van de particuliere voorzieningen, waardoor de sociaaleconomische positie van deze groepen kan worden verbeterd.⁸⁶

Den Uyl zou enkele jaren later, na het lezen van dit boek, tot een zelfde conclusie komen over de ontwikkelingen van de Nederlandse welvaartstaat. Dit was tevens een aanleiding voor hem om de ideologische teloorgang van het socialisme aan te kaarten. Want de kapitalistische productiewijze was na de oorlog weliswaar, onder invloed van het socialisme, veel meer gaan bijdragen aan de bevrediging van levensbehoeften, door bijvoorbeeld het sociale zekerheidsstelsel. Het socialisme heeft daarentegen de waarde van de opvoering van de productie en van de vergroting van de welvaart als voorwaarden tot betere behoeftevoorziening erkend.⁸⁷

En mede door deze politieke consensus tussen socialisten, progressieven en liberalen, had de PvdA, volgens Den Uyl, aan ideologie ingeboet. Het uitgangspunt van het socialistisch denken, zo vervolgt hij, "*is telkens geweest het dienstbaar maken van de productie aan de voorziening in de behoeften*". Door de enorme toename van de particuliere bestedingen en de daarbij achtergebleven collectieve bestedingen, is het uitgangspunt van het socialistisch denken verloren gegaan. Den Uyl verwijst naar de door Marx gesignaleerde '*Selbstentfremdung*', waarbij de mens totaal vervreemd is van zijn essentieel verlangen in het productieproces naar de bevrediging van levensbehoeften, het productieproces alleen nog gebruikt om winst, geld en macht te vergaren.⁸⁸

Om dit te bestrijden dan wel te voorkomen zijn wijzigingen in het bestedingspatroon nodig. Den Uyl denkt daarbij aan: uitbreiding van de collectieve voorzieningen door de overheid, subsidiëring door de overheid van de voorziening in bepaalde individuele behoeften en afremming van de voorziening in andere individuele behoeften door kostprijsverhogende belastingen en het afremmen dan wel stimuleren van investeringen op particuliere consumptie afhankelijk van wat voor effect het op de collectieve voorzieningen heeft.⁸⁹

⁸⁵ Den Uyl, 1963, 15

⁸⁶ Galbraith, 1976

⁸⁷ Den Uyl, 1963, 13

⁸⁸ Den Uyl, 1963, 13

⁸⁹ Den Uyl, 1963, 29

Reacties

Lucardi schrijft in zijn artikel 'Van Ondernemerspartij tot Volkspartij' dat het rapport van de PvdA *Om de kwaliteit van het bestaan*, dat als basis voor haar verkiezingsprogramma fungeerde, volgens de werkgevers te veel gericht was op de uitbreiding van de sociale zekerheid, op solidariteit in plaats van verzekering en op nivellering.⁹⁰ In het artikel *Na het overlijden van J.M. Den Uyl* is het Bosscher die het rapport *Om de kwaliteit van het Bestaan* (1963) van Den Uyl één van zijn meest indrukwekkende publicaties noemt. De grondgedachte van dit werk dat de overheid tot taak heeft en over de mogelijkheden beschikt om de kwaliteit van het bestaan te garanderen, kan eenvoudig worden weggezet als typisch socialistische propaganda. Maar men doet er volgens Bosscher verstandiger aan de inspiratiebronnen van Den Uyl zorgvuldig te onderzoeken, om beter te begrijpen wat hem inspireerde tot dit werk.⁹¹

2.1.6 Durlacher

Gerhard Leopold Durlacher werd op 10 juni 1928 geboren in het Duitse Baden-Baden als enig kind in een liberaal-Joods gezin, dat zich op 1937 genoodzaakt ziet te verhuizen naar Nederland onder druk van de verregaande intimidaties en bedreigingen vanwege hun joodse afkomst. In 1942 wordt het gezin Durlacher opgepakt door de nazi's en gedeporteerd naar kamp Westerbork. Gerhard overleeft het en komt uiteindelijk weer terecht in Nederland, maar zijn ouders overleven het niet. Durlacher begint aan een studie medicijnen, maar stapt op een gegeven moment over naar sociologie. Later zal hij als socioloog aan de universiteit van Amsterdam aan de slag gaan. Naast de wetenschappelijke studies die hij doet als socioloog, waar *De Laagstbetaalden* een voorbeeld van is, publiceert hij tevens verschillende bundels die allemaal iets te maken hebben met zijn oorlogsverleden. In 1994 krijgt Durlacher zelfs de prestigieuze AKO-Literatuurprijs voor *Quarantaine*. Hij was getrouwd met Anneke Sasburg en zij kregen drie dochters.

In 1963, hetzelfde jaar dat Den Uyl zijn werk publiceerde, werd er een ander onderzoek gestart in opdracht van de Dr. Wiardi Beckman Stichting. De socioloog Durlacher begon zijn onderzoek naar de laagstbetaalden in Amsterdam. Durlacher heeft het onderzoek zelf ontworpen en onder zijn leiding is het materiaal verzameld en geanalyseerd. Ook heeft hij in eerste aanleg de verslaggeving verzorgd, waarvan de uiteindelijke vorm tot stand is gekomen in overleg met de Dr. Wiardi Beckman Stichting. Door middel van dit onderzoek trachtte hij te achterhalen in hoeverre er sprake was van armoede onder de laagstbetaalden. Dit resulteerde in een rapport, dat heel toepasselijk de titel droeg 'De laagstbetaalde', dat in 1965 werd uitgegeven. De socialistische grondslag blijkt uit het voorwoord waarin de toenmalige directeur van de Dr. Wiardi Beckman Stichting, De Galan, uitlegt dat het socialisme zich vanouds bezighoudt met de welvaartsverdeling, armoede en gelijke kansen voor een ieder.⁹²

Daarnaast behandelt Den Uyl, een aantal problemen in het ten geleide. Allereerst stelt hij dat, om inzicht te krijgen in de stand van het sociale vraagstuk er moet worden uitgegaan van een groep lage-inkomenstrekken. Bij deze groep moet worden nagegaan hoe groot het gezinsinkomen is, om vervolgens het gedragspatroon, de verwachtingen en opvattingen van deze groep nader te onderzoeken. Sommige gebreken van het sociale vraagstuk zijn Den Uyl al duidelijk wanneer hij toegeeft dat zelfs de totstandkoming van de verzorgingsstaat niet heeft kunnen voorkomen dat er nog steeds stille armoede heerst in Nederland. Een stijging van het gemiddelde levenspeil zorgde niet automatisch voor het verdwijnen van de verborgen armoede. Maar Den Uyl ziet het verhogen van het minimumloon en de sociale verzekeringen en de uitbreiding van het sociale

⁹⁰ Lucardi, 1987, 155

⁹¹ Bosscher, 1988, 64

⁹² Durlacher, 1965, 3

zekerheidsstelsel als een voor de hand liggende oplossing om de overgebleven eilanden van armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat verder te laten verdwijnen.⁹³

Wat interessant is, is dat Den Uyl net als Verwey-Jonker verwijst naar Rowntree wanneer hij zegt dat deze al een halve eeuw geleden onderscheid maakte tussen primaire en secundaire armoede. Een onderscheid dat ook Den Uyl noodzakelijk acht. Daarnaast verwijst Den Uyl, wanneer hij de arbeidersstatus behandelt, naar een analyse van de socioloog Van Doorn over de statusdiscrepancie tussen arbeiders uit de lagere klasse en die uit de middenklasse. Het onderwerp op zich is hier niet direct van belang, maar het feit dat Den Uyl naar Van Doorn verwijst des te meer, aangezien deze een leidende rol in het onmaatschappelijkheidsdebat heeft gehad, dat later aan bod zal komen. Verder concludeert Den Uyl in het ten geleide dat in de huidige samenleving de positie van de laagstbetaalden niet wezenlijk anders is dan voorheen. Materieel zijn zij erop vooruitgegaan. Hun inkomenspositie is verbeterd; volledige werkgelegenheid en sociale voorzieningen hebben de bestaanszekerheid van deze groep wezenlijk verbeterd. Maar niettemin blijken zij in sociaal en economisch opzicht nog steeds in een onderlaag te verkeren: een positie die zij slechts kunnen verlaten indien radicale ingrepen in ons maatschappelijk bestel plaatsvinden.⁹⁴

Uiteindelijk is het de beurt aan Durlacher zelf, die gelijk begint met uitleggen wat het onderzoek precies inhoudt. De studie behelst volgens Durlacher een onderzoek naar de levensomstandigheden van diegenen die inkomen uit arbeid verkrijgen en binnen deze groep tot de laagstbetaalden worden gerekend. Verder stelt hij:

Wij willen een poging doen empirisch na te gaan of bij de lage-inkomensgroepen specifieke gedragspatronen, normen, verwachtingen, doeleinden en waarden optreden en in hoeverre deze specifieke patronen met andere variabelen samenhangen, zoals de plaats op de maatschappelijke ladder. Daarbij zal aan het armoedebegrip en zijn relevantie voor deze groep, bijzondere aandacht worden gegeven. Het valt namelijk te betwijfelen of dit begrip in zijn beperkte materiële betekenis nog voldoende bruikbaarheid bezit om bepaalde verschijnselen in de welvaartsstaat te begrijpen.⁹⁵

Het gaat hierbij dus uitdrukkelijk om het economisch actieve deel van de bevolking, dat zich in de laagste inkomensgroepen bevindt.

Omdat Durlacher vraagtekens plaatst bij de in zijn ogen 'beperkte materiële betekenis' van het armoedebegrip, richt hij zich in het onderzoek op meerdere kenmerken onder te verdelen in drie categorieën van materiële, structurele en culturele aard. Met materiële kenmerken bedoelt hij de materiële basis van het gezin, tot uitdrukking gebracht in het beschikbare gezinsinkomen, de bronnen van inkomen en spaargelden en schulden. In structurele kenmerken ziet hij al die elementen die verband houden met de sociale positie van het gezinshoofd en zijn gezin. Hierbij verwijst hij net als Den Uyl naar werk van Van Doorn. In dit werk, *Moderne Sociologie*, definiëren Van Doorn en Lammers, de sociale positie als een geconcentreerd knooppunt van sociale betrekkingen en verhoudingen van een bepaald persoon. En culturele kenmerken legt hij als volgt uit: In elke maatschappij of groepering binnen die maatschappij heersen meer of minder wijd aanvaarde opvattingen over juist en onjuist gedrag en over dingen die men wel of niet wenselijk acht.⁹⁶ Wanneer de materiële kenmerken behandeld worden is het van belang om aan te kunnen geven waar er wel of geen sprake is van armoede in de materiële zin.

Als het gaat om de armoedegrens volgens 'objectieve normen' verwijst ook Durlacher naar Rowntree. Durlacher vindt het onderscheid wat Rowntree maakte tussen primaire en secundaire armoede een bewijs voor diens variabiliteit van de armoedegrens. Het feit dat Rowntree door de jaren heen zijn standaarden veranderde (doelende op de eerder

⁹³ Durlacher, 1965, 7-8

⁹⁴ Durlacher, 1965, 9 en 12-3

⁹⁵ Durlacher, 1965, 15

⁹⁶ Durlacher, 1965, 17-9

besproken onderzoeken van Rowntree van 1936 en 1951) is voor hem het ultieme voorbeeld van variabiliteit.⁹⁷

De aandacht voor structurele en culturele kenmerken uit zich in de aandacht die in het onderzoek wordt besteed aan de manier waarop de mensen van de doelgroep functioneren in de maatschappij. Een voorbeeld hiervan is de aandacht voor de lidmaatschappen van instituten in de samenleving. Wanneer er wordt nagegaan of er een verband tussen lidmaatschappen en inkomenshoogte bestaat, blijkt bij de twee laagste inkomensgroepen 45% nergens lid van te zijn.⁹⁸ Dit is een typisch voorbeeld dat zowel in het armoededebat als in het onmaatschappelijkheidsdebat wordt gebruikt. Niet geheel toevallig heeft Van Doorn in dit laatstgenoemde debat een leidende rol (zie 2.2).

Het frappante van het beeld van de laagstbetaalden dat uit het onderzoek van Durlacher naar voren komt is dat, ook al heeft de welvaartsstaat in Nederland dan al behoorlijk gestalte gekregen, het stigma dat de laagst geklasseerden van voor de oorlog met zich meedroegen niet veel verschilt met het stigma van de laagstbetaalden uit het onderzoek van Verwey-Jonker. Echte materiele armoede komt in deze groep niet meer voor, er is geen honger, de kleding is redelijk en er is een vrij ruime bezetting met duurzame consumptiegoederen. De armoede van deze groep moet dan ook in een ruimer kader worden beschouwd, los van alleen materiele elementen. In deze gezinnen bestaat vrijwel geen financiële buffer, de financiële afhankelijkheid is bijzonder groot, er is beperkt vrije tijd, en het meewerken van gezinsleden blijkt vaak noodzakelijk voor een redelijk geacht gezinsinkomen. Het significante verschil tussen beide bleek uit het feit dat de laagstbetaalden in de nieuwe verzorgingsstaat in staat waren om duurzame consumptiegoederen aan te schaffen, waarmee ze duidelijk proberen te overcompenseren. Durlacher vindt juist dat deze groep makkelijk wordt verleid door de eenvoudigst aansprekende acties. Het is volgens hem dan ook niet realistisch om te denken dat deze ongeschoolden zich hier zonder al te veel moeite aan zouden weten te onttrekken.⁹⁹

Naast deze bevindingen komt Durlacher tot de conclusie dat de laagstbetaalden niet zichtbaar arm zijn, maar arm aan beroeps- en algemeen vormende scholing, arm aan ontwikkelings- en ontplooiingskansen, arm aan prestige en aanzien. Verder concludeert hij dat de snelle welvaartstijging niet heeft geleid tot een fundamentele wijziging in de leefsituatie van de laagstbetaalden. En dan dringt zich de conclusie op, dat de welvaartsstaat in zijn ontwikkeling is blijven steken op een dood punt, waar de activiteiten van de overheid meer ten goede komen aan de begaafden en de middengroepen, dan aan de minder hoogopgeleide en de ongeschoolden.¹⁰⁰ Het gebrek aan scholings- en ontwikkelingskansen voor de laag geklasseerden en het feit dat de activiteiten van de overheid hun verhoudingsgewijs minder ten goede kwamen zijn dan ook de kernoorzaken die Durlacher in het rapport naar voren laat komen.

Reacties

In *Verzorgingsstaat vaar wel*, concludeert Muffels dat Durlacher in één van de eerste Nederlandse sociologische studies al een ruime opvatting van armoede gebruikte. Durlacher had zowel aandacht voor materiele armoede alsook culturele en structurele armoede en verwees expliciet naar de sociaalpsychologische en maatschappelijke aspecten van armoede. Juist die niet-monetaire aspecten waren in zijn ogen verantwoordelijk voor wat hij de duivelscirkel van armoede noemde die het voor bepaalde groepen moeilijk zo niet onmogelijk maakte om, wanneer eenmaal toegetreden tot armoede, er weer uit te komen. Die benadering van Durlacher opende als het ware de deur voor een ruimer concept dat later in de jaren negentig werd verengd, maar dat veel dichterbij het begrip sociale uitsluiting.¹⁰¹

⁹⁷ Durlacher, 1965, 23-4

⁹⁸ Durlacher, 1965, 44

⁹⁹ Durlacher, 1965, 9 en 67-8

¹⁰⁰ Durlacher, 1965, 11 en 66

¹⁰¹ Arts, 2004, 139-40

De socioloog en PvdA-politicus Peper betoogt dat het onderzoek van Durlacher van belang was voor het Nederlands armoedeonderzoek in de jaren zestig. In Nederland is Durlachers onderzoek het eerste dat aandacht aan de structuur in plaats van de persoon schenkt. In de begin jaren zeventig maakt Durlacher het onderscheid tussen acute armoede en chronische armoede. Dit onderscheid wat Durlacher maakte, komt volgens Peper grotendeels overeen met de primaire en secundaire armoede van Rowntree.¹⁰²

2.1.7 De Relatie tussen de Wetenschappers

Zoals al vermeld in de inleiding is het armoededeбат in Nederland onlosmakelijk verbonden met de opkomst van de verzorgingsstaat en dit is ook terug te zien in de wetenschappers die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het armoededeбат in Nederland.

Zoals we zagen heeft het werk van Rowntree veel Nederlandse wetenschappers in het armoededeбат beïnvloed. En deze manier van werken zien we enigszins terug bij Verwey-Jonker. Haar werk is voor veel naoorlogse wetenschappers een bron van inspiratie geweest en zij wordt door velen gezien als één van de grondleggers van het Nederlands wetenschappelijk armoededeбат. Waar Charles Booth's werk een leidend voorbeeld was voor Rowntree, was zijn werk dat weer voor Verwey-Jonker. Beiden stelden zij een middelgrote provinciale stad centraal en hebben ze als doel om de sociale omstandigheden van de laagste klasse ofwel laagstbetaalden, in de ruimste zin van het woord, te achterhalen. En daarnaast erkent zij dat de armoedegrens zoals opgesteld door Rowntree ook voor haar erg belangrijk is geweest, ook al neemt zij de begrenzing van de armoede iets ruimer dan zijn definitie toe zou laten.

Daarnaast heeft een andere Brit, Beveridge, die voortbouwde op de ideeën van Rowntree, zijn sporen nagelaten in het Nederlandse armoededeбат. Zoals we zagen heeft zijn rapport over het Britse sociale zekerheidsstelsel wereldwijd een enorme impact. Opvallend is wel dat op zowel de armoedegrens van Rowntree als op die vastgesteld door Beveridge, kritiek wordt geleverd. Beide armoedegrenzen zouden geen reële weergave van het aantal armen opleveren.

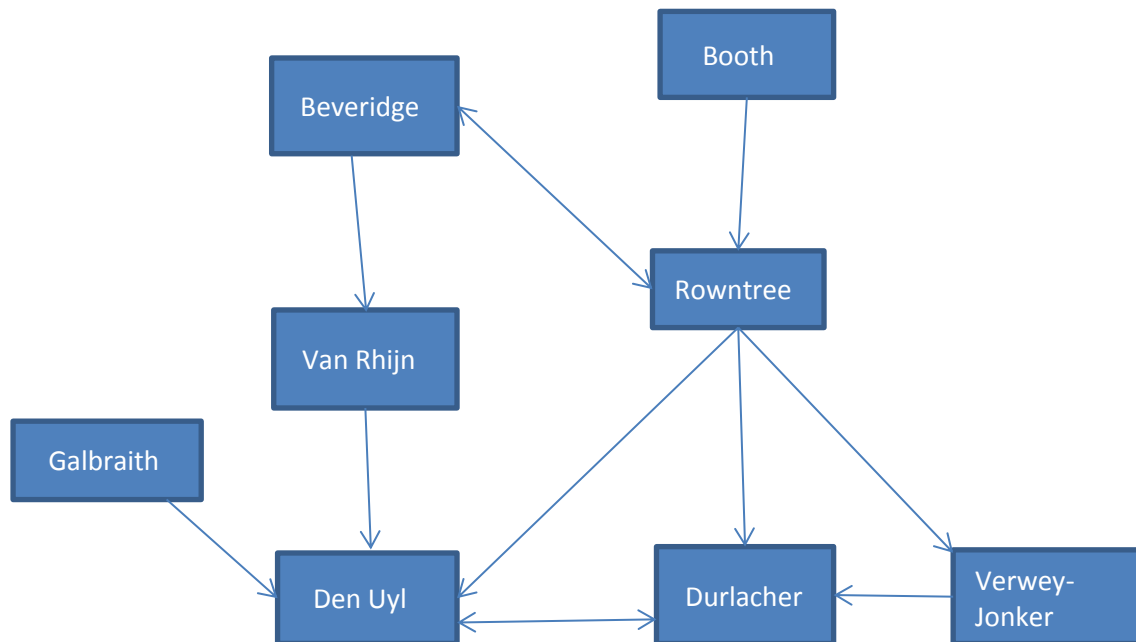
Degene die een schakel vormt tussen het wetenschappelijk armoededeбат en de Nederlandse verzorgingsstaat is Den Uyl. Hij was zowel wetenschapper als politicus en dus de aangewezen persoon om tussen beide domeinen te schakelen. In zijn rapport *Om de Kwaliteit van het Bestaan* blijkt dat ook duidelijk wanneer hij het heeft over de armoede in Nederland die bestreden moet worden door een evenwichtiger indeling van de financiële verdeling in de verzorgingsstaat. Dit was precies wat Van Rhijn bedoelde in zijn aanbevelingen toen hij stelde dat ieder burger gevrijwaard zou moeten zijn van armoede en gebrek. Den Uyls streven kwam overeen met de aanbevelingen van Van Rhijn, maar hij kwam hoofdzakelijk tot deze conclusie door het werk van Galbraith, waarin hij de aanval had geopend op de verdeling van het overheidsgeld dat in zijn ogen de particuliere voorzieningen meer ten goede kwam dan de publieke voorzieningen.

In de ten geleide van Durlachers publicatie *De Laagstbetaalden* heeft Den Uyl woorden van gelijke strekking en verwijst hij naar de armoedegrens bedacht door Rowntree. En ook Durlacher verwijst, net als Den Uyl en Verwey-Jonker, naar de armoedegrens van Rowntree. Durlacher en Verwey-Jonkers onderzoeken hebben daarnaast nog veel meer gemeen. Zo gebruiken zij beiden statistische gegevens met als doel de sociale omstandigheden van de lage inkomens in kaart te brengen, wat ook weer erg lijkt op de aanpak van Rowntree.

Het is duidelijk dat wetenschappers vaak geïnspireerd worden door eerdere publicaties en bepaalde definities of gedachtegangen terug laten komen in hun eigen werk. Schema 1 geeft een overzicht van welke wetenschappers invloed hebben gehad op welke wetenschappers.

¹⁰² Peper, 1998, 101-2

Schema 1. Onderlinge beïnvloeding van wetenschappers

Van de acht behandelde wetenschappers zijn er zeven die een politieke partij aanhingen of gelieerd waren aan een politieke partij. De enige Amerikaan, Galbraith, blijft wat dit betreft neutraal. Voor de drie Britten geldt dit echter niet. Zowel Booth, Rowntree als Beveridge waren aangesloten bij de *Liberal Party*. Deze partij is in beginsel te vergelijken met de Nederlandse liberale partij de VVD, maar met de aantekening dat deze partij aan het eind van de negentiende eeuw, door toedoen van de in 1.2 behandelde Sociale Quaestie, die zijn oorsprong kent in Engeland, steeds meer een sociaal liberale koers is gaan voeren.

De vier Nederlandse wetenschappers zijn allen lid van de PvdA. Durlacher werkt voor het wetenschappelijk bureau van de partij, de Wiardi Beckman Stichting. Van Rhijn was ten tijde van zijn rapport nog CHU 'er, maar was na de oorlog betrokken bij de totstandkoming van de PvdA, waar de CHU in opging. Verwey-Jonker was zelfs medeoprichter van de PvdA en in haar onderzoek *Lage inkomens* uit Verwey-Jonker zich duidelijk als een sociaal bewogen persoon. En Den Uyl, die bijna twintig jaar de partijleider van de PvdA was, is van alle wetenschappers misschien het meest uitgesproken in zijn socialistische ideologie.

2.2 Het Onmaatschappelijkheidsdebat

In hoofdstuk 1 waar de totstandkoming van de verzorgingsstaat besproken wordt, blijkt af en toe dat onmaatschappelijkheid ook dan al als problematisch wordt beschouwd, zij het dan nog wel binnen de armoedeproblematiek. En in dit hoofdstuk is al gebleken dat verschillende auteurs aandacht besteden aan onmaatschappelijkheid. Zo heeft Beveridge het in zijn tweede beginsel over de bestrijding van onwetendheid en lediggang, wat verwijzingen zijn naar onmaatschappelijke gedragingen. En van Rhijn heeft het zelfs letterlijk over de onmaatschappelijken die niet voldoende gemeenschapszin zouden bezitten en alleen zouden willen profiteren van het nieuw te vormen sociale zekerheidsstelsel.

Zowel in de totstandkoming van de welvaartsstaat als in het armoedebat blijkt onmaatschappelijkheid soms zijdelings en dan weer prominent een rol te spelen. Allereerst zullen twee publicaties centraal staan die wereldwijd veel invloed op het onmaatschappelijkheidsdebat hebben gehad. Waarna de contouren van dit debat in Nederland worden geschetst aan de hand van de gedachtegangen van twee vooraanstaande sociologen.

2.2.1 Het Nederlands onmaatschappelijkheidsdebat

Het onmaatschappelijkheidsdebat in Nederland komt op gang op het moment dat het industrialisatieproces in Nederland steeds meer uitwerking krijgt op de samenleving. Dit proces betekende voor vele arbeidersgezinnen een verhoging van het levenspeil, wat hen in staat stelden hogere eisen te stellen aan hun nieuw in te richten gezinsleven.¹⁰³ Degenen die hier niet in mee konden of wilden werden vaak beschouwd als onmaatschappelijk.

Deze ontwikkeling vond aansluiting bij de roep vanuit de burgerij tot verheffing van de arbeidersklasse. De burgerij, onder aanvoering van met name de progressieve liberalen, zette in op betere levens-en arbeidsomstandigheden door meer en beter volksonderwijs en volksovoeding.¹⁰⁴ Ook bemoeiingen in het gezinsleven van de arbeidersgezinnen beschouwde de burgerij als noodzakelijk om tot verheffing van de arbeidende klasse te komen. Het tentoonspreiden van het gewenste gedrag, wat moest leiden tot verheffing, was voor arbeiders tevens een manier om zich te onderscheiden. Met dit 'beschaafder' gedrag waanden zij zich superieur aan de 'onverhefbare' arbeiders.¹⁰⁵ Volgens Norbert Elias is imitatie de motor van het West-Europese civilisatieproces geweest:

'leden van lager geplaatste groeperingen probeerden door het navolgen en overnemen van levens- en gedragsstandaarden van maatschappelijke bovenlagen hun sociale positie te verbeteren en hun maatschappelijk aanzien te verhogen. Maatschappelijke bovenlagen reageerden hierop met verdergaande gedragsbeheersing en 'verfijning' van omgangsvormen om zich van deze stijgende groepen te blijven onderscheiden. Imitatiedrang en distinctiezucht zouden vervolgens ook de verbreiding van dit geciviliseerde gedrag over steeds grotere groepen van de bevolking kunnen verklaren'.¹⁰⁶

De term onverhefbare werd omstreeks 1914 uitgediept door de introductie van het begrip 'ontoelaatbare' gezinnen in de Nederlandse samenleving. Deze term sloeg op het feit dat volkshuisvestingsambtenaren bepaalde gezinnen, gebaseerd op hun woongedrag, niet toe wilden laten. De term raakte na verloop van tijd steeds meer ingeburgerd en was niet enkel meer van toepassing op mensen met problematisch woongedrag, maar op mensen en of gezinnen met problematisch maatschappelijk gedrag.

Geheel in de lijn van de opvoeding van 'ontoelaatbaren', werden in diezelfde tijd maatregelen voorgesteld ter regulering van een andere groep met een ongeregeld bestaan. In 1918 werd de Woonwagenwet van kracht, die het 'euvel' van de woonwagens moest inperken.

De onmaatschappelijkheidsproblematiek stond hoog op de politieke agenda en omdat de problematiek niet ophield bij ongewenste woongedrag van deze groepen, deden al snel nieuwe begrippen hun intrede, zoals onmaatschappelijken en asocialen. Aan het eind van de jaren dertig sprak men steeds vaker van 'asociale' of 'onmaatschappelijke' gezinnen.¹⁰⁷ De term onmaatschappelijkheid is veelomvattender en verwijst niet naar specifieke gedragingen, maar eerder naar negatieve eigenschappen die op de totale persoonlijkheid slaan. Er gaat hier een zekere mate van stigmatisering vanuit, die wordt gebracht als een objectief gegeven. Deze vermeende objectiviteit maakt het voor degenen op wie het slaat, moeilijk zich ertegen te verweren.¹⁰⁸

Om dit onmaatschappelijk gedrag te beteugelen worden er in de jaren twintig heropvoedingscomplexen in het leven geroepen, complexen die in zijn geheel bewoond werden door onmaatschappelijken, onder strikte controle staan en onderhevig zijn aan allerlei maatregelen die moeten leiden tot de rehabilitatie van deze gezinnen. Aan het eind van de jaren dertig zijn er overal kritische geluiden te horen. Men is van mening dat het doel dat deze complexen beogen bij lange na niet wordt behaald. Dat er iets moet gebeuren met

¹⁰³ De Regt, 1984, 68 en 100-1

¹⁰⁴ Dercksen en Verplanke, 1987, 17 en De Regt, 1984, 151

¹⁰⁵ De Regt, 1984, 102, 133-7 en 148

¹⁰⁶ De Regt, 1984, 136

¹⁰⁷ Dercksen en Verplanke, 1987, 11 en De Regt 1984, 205 en 238

¹⁰⁸ De Regt, 1984, 129

de onmaatschappelijke gezinnen staat voor velen buiten kuif, maar het idee om door middel van heropvoedingswerk in de complexen de onmaatschappelijken te verheffen tot nette arbeidersgezinnen blijkt een illusie.¹⁰⁹

Een ander alternatief werd geboden door de eugenetische beweging, die rond 1900 in Engeland is ontstaan. De eugenetici pasten het sociaal darwinisme en de erfelijkheidsleer toe op maatschappelijke processen. ‘*The survival of the fittest*’ is bij hun de strijd tussen sociale groepen, volkeren en rassen. Volgens deze leer hebben de onmaatschappelijken een erfelijke afwijking, die de natuurlijke selectie in de samenleving in de weg staat. Door betere medische zorg en sociale verbeteringen worden deze erfelijke afwijkingen in stand gehouden, maar de eugenetici willen de verbreiding van erfelijk maatschappelijke afwijkingen tegengaan of de verspreiding van goede maatschappelijke gedragingen bespoedigen. Zij zien dan ook niks in opvoedende maatregelen, wat betreft de onmaatschappelijken, maar zeggen simpelweg dat mensen met slechte eigenschappen zich niet zouden mogen voortplanten of mengen met anderen. In Nederland is het de eugenetici niet gelukt om hun ideeën gemeengoed te laten worden.¹¹⁰ Maar in Duitsland zou deze gedachtegoed uiteindelijk de kiem blijken voor de opkomst van nazi-Duitsland.

De oplossing voor het onmaatschappelijkheidsprobleem wordt vóór de oorlog niet gevonden, maar het verdwijnt daarmee zeker niet van de agenda. Na de oorlog laait de interesse voor de onmaatschappelijke gezinnen in alle hevigheid weer op. De vooroorlogse aanpak van de onmaatschappelijkheidsproblematiek bestond uit symptoombestrijding zoals het opruimen van krotten, liefdadigheidswerk en de controle van woningen. In de naoorlogse aanpak staat het gezinsfunctioneren centraal, van waaruit de oorzaken tot onmaatschappelijkheid worden herleid. Deze oorzaken kunnen intra-of extra-familiair zijn. De intra-familiaire oorzaken zijn bijvoorbeeld; het trouwen van minderjarige personen, ziekte in het gezin of erfelijke geestelijke minderwaardigheid. Voorbeelden van extra-familiaire oorzaken zijn; slechte huisvesting, armoede, gebrekkige opleiding, werkloosheid of tijden van beroering zoals oorlog. Voornamelijk voor de intra-familiaire oorzaken is veel aandacht na de oorlog. De extra-familiaire oorzaken worden dan nog veelal toegeschreven aan de gevolgen van de oorlog.¹¹¹

Nu het gezinsfunctioneren centraal staat herrijst er een oude aanpak voor de onmaatschappelijkheidsproblematiek, weliswaar in een nieuw jasje. Het heropvoedingswerk wordt na de oorlog nieuw leven in geblazen. De kritische geluiden van de jaren dertig zijn verstomd en de heropvoedingscomplexen uit die tijd worden weer tot leven gebracht in de vorm van gezinsoorden en de bijbehorende kinderlanden.¹¹² De aanpak van onmaatschappelijkheid is in de jaren vijftig volledig gericht op het gezin. De gezinsleden krijgen ieder apart een behandeling die hen zou moeten rehabiliteren. De man, de vrouw en de kinderen hebben afzonderlijke criteria waar zij aan onderworpen worden en die de sleutel tot hun terugkeer naar de maatschappij moet zijn. Het voornaamste criterium bij de man is dat hij regelmatig behoort te werken. De vrouw hoort haar huishouden op orde te hebben en vooral te houden. En de kinderen horen geregeld naar school te gaan. Wanneer deze afzonderlijke criteria in combinatie met het totale gezinsfunctioneren naar behoren zijn is de heropvoeding geslaagd en kan het gezin terugkeren in de maatschappij.¹¹³

Deze heropvoeding heeft geruime tijd zonder al teveel kritiek kunnen fungeren. De kritiek die er wel was ging vooral over de hoge kosten en de geïsoleerde ligging van de gezinsoorden en hebben ertoe geleid dat de verschillende partijen in toenemende mate kritiek uitoefenden op de gezinsoorden. Halverwege de jaren zestig ontstond er steeds meer twijfel over de onmaatschappelijkheidsbestrijding en ook de onmaatschappelijkheid zelf als

¹⁰⁹ Dercksen en Verplanke, 1987, 43-50

¹¹⁰ Dercksen en Verplanke, 1987, 63-9

¹¹¹ Dercksen en Verplanke, 1987, 103-12

¹¹² Dercksen en Verplanke, 1987, 121

¹¹³ Dercksen en Verplanke, 1987, 136-80

begrip werd bekritiseerd. Rond 1970 werden onmaatschappelijke gezinnen niet langer gezien als een aparte groep die heropgevoed moest worden.¹¹⁴

2.2.2 Litjens

Alvorens het onmaatschappelijkheidsdebat verstomd in 1970, beleeft het in de jaren vijftig tot aan halverwege de jaren zestig een bloeiperiode. Twee sociologen die in deze periode een onmiskenbare bijdrage hebben geleverd in het onmaatschappelijkheidsdebat zijn Litjens en Van Doorn. Vooral *De Proletarische Achterhoede* (1954) van v. Doorn en *Onmaatschappelijke Gezinnen* (1953) en *Onmaatschappelijkheid* (1961) van Litjens hebben in dit debat veel aandacht gekregen.

In zijn bekendste werk *Onmaatschappelijke Gezinnen* (1953) onderzoekt Litjens de onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht. Het onderzoek op zich is interessant, omdat de uitkomst van het onderzoek de onmaatschappelijkheid in deze stad in kaart brengt en als vergelijkingsmateriaal of voorbeeldmateriaal voor andere steden en of delen van het land kan fungeren. Maar vooral de manier waarop Litjens aangeeft dat onmaatschappelijkheid hier is ontstaan en hoe het beoordeeld dient te worden is een enorme bijdrage aan het debat. De groep die in zijn onderzoek centraal staat beschouwd Litjens als dat gedeelte van de samenleving dat op een dermate manier afwijkt van wat als gangbaar wordt gezien, dat het zichzelf met deze levenswijze als het ware isoleert. Deze 'onmaatschappelijken' of 'asocialen' hebben totaal geen respect voor de heersende normen en waarden en houden er hun eigen leefregels op na.¹¹⁵

De normen en waarden van een bepaalde samenleving zijn er om een bepaald welzijn te kunnen bereiken. Dit welzijn wordt volgens Litjens bepaald door drie grote levenssferen, te weten; het godsdienstig-ethisch welzijn, het cultureel welzijn en het sociaaleconomisch welzijn. En volgens Litjens hoort men te streven naar een zo hoog mogelijk niveau van welzijn. Men kan dit echter niet alleen en heeft daarbij de gemeenschap nodig en daarom is het specifieke doel van de gemeenschap het bevorderen van het welzijn van de individuen.¹¹⁶

Het niet nastreven van dit welzijn kan volgens Litjens leiden tot onmaatschappelijkheid. Een oorzaak die binnen het bereik van het individu ligt en Litjens beschouwt als een endogene oorzaak. Andere voorbeelden daarvan zijn volgens hem geestelijke en of lichamelijke onvolwaardigheid, onverschilligheid. Moreel wangedrag, criminaliteit, onkunde en in sommige gevallen ook armoede. Daarnaast zijn er ook de exogene oorzaken die volledig buiten het individu om tot stand zijn gekomen zoals de historische achtergrond van een bepaalde stad of buurt. In het onderzoek van Litjens speelt een exogene oorzaak, namelijk; de sociale geschiedenis van Maastricht, een belangrijke rol. De sociale achtergrond, zo beweert Litjens, liegt er niet om en van hieruit kan makkelijk worden verklaard dat de sociale ellende nu nog doorwerkt in de vorm van onmaatschappelijke gezinnen.¹¹⁷

Om tot een oordeel te komen over of er daadwerkelijk sprake is van onmaatschappelijkheid hanteert Litjens ook bepaalde criteria, te weten; beroep, milieu, cultuur, godsdienst, seksuele moraliteit en criminaliteit. Aan de hand van deze criteria weet Litjens te achterhalen of er sprake is van onmaatschappelijkheid of niet. Hierin maakt hij wel onderscheid tussen de eerste twee en de andere criteria, omdat de eerste twee; beroep en het milieu, voornamelijk wat zeggen over de woon-en werksituatie. Niet geheel onbelangrijk zo meent hij, maar de overige vier zeggen meer over specifieke gedragingen en zijn bij uitstek geschikt om onmaatschappelijkheid mee vast te stellen.¹¹⁸

Wat Litjens vooral onderscheidt van andere perspectieven op de problematiek is zijn focus op de rol van het godsdienstig-ethisch welzijn en in het verlengde daarvan de rol van

¹¹⁴ Dercksen en Verplanke, 1987, 12 en 190

¹¹⁵ Litjens, 1953, 12-3

¹¹⁶ Litjens, 1953, 25

¹¹⁷ Litjens, 1953, 38-9 en 96

¹¹⁸ Litjens, 1953, 53

de kerk als belangrijke institutie in de samenleving om te komen tot een volwaardig maatschappelijk leven. Voor zijn onderzoek heeft Litjens naast hulp van maatschappelijk werkers tevens hulp gehad van de Kerk. Van iedere parochie heeft Litjens een groep van informatiebronnen tot zijn beschikking gekregen. Vooral de parochie-cartotheken en personen binnen de parochies die een algemeen oordeel konden geven over alle gezinnen die binnen de parochie woonachtig waren zijn van groot belang geweest voor zijn onderzoek.¹¹⁹

Ook in zijn boek *Onmaatschappelijkheid* (1961) speelt het godsdienstig-ethisch welzijn een belangrijke rol. Litjens richt zich in dit boek op het gezinsleven van onmaatschappelijke gezinnen. Hij is vooral geïnteresseerd in een bepaald gezinstype dat voornamelijk in de achterbuurten van de steden te vinden is. Vaak leeft dit type gezin in aanwezigheid van soortgelijke gezinnen in dezelfde buurt en voelen zij zich een aparte groep. Binnen deze buurt is er sociale controle, weet men veel van elkaar en komt men ook geregeld bij elkaar over de vloer. Deze gezinnen komen vaak tot stand door ongebreidelde 'seksuele energie', van de man, waar de vrouw aan toegeeft door een misplaatst gevoel van liefde voor de man. Litjens meent dat in deze gezinnen de geestelijke ontwikkeling een ondergewaardeerde rol speelt en de Kerk geen of nauwelijks nog een rol speelt in de levens van onmaatschappelijken. Dit zorgt er volgens Litjens voor dat in de onmaatschappelijke gezinnen de band van de ouders veelal gebaseerd is op lichamelijke aantrekkingskracht en de geestelijke betekenis, mits aanwezig, een te minimale rol speelt om te leiden tot een gelukkig samenzijn.¹²⁰

Daarnaast heeft een onmaatschappelijk gezin in het algemeen geen contact met instituten die het gezin ten dienste staan om zijn opvoedende taak uit te oefenen. Hierbij moet gedacht worden aan scholen, kerken, jeugdbewegingen, clubs, vakbewegingen en dergelijke. De onmaatschappelijken zijn wel lid van de samenleving, maar zij hebben, mede doordat ze niet gebruikmaken van de kerninstituten, weinig binding met diezelfde samenleving. *'De organisaties zijn de instituten waardoor men in de samenleving een plaats vindt en daarom is het niet verwonderlijk dat de onmaatschappelijken deze plaats ook niet vinden en aan de periferie van de samenleving blijven'*.¹²¹

2.2.3 Van Doorn

Van Doorns *Proletarische Achterhoede* is qua inhoud een enorme verrijking geweest voor het onmaatschappelijkheidsdebat. De inzichten die hieruit voortvloeiden leidden weer tot nieuwe veronderstellingen. Maar ook het feit dat Van Doorn de dissertatie van Haveman *De ongeschoolde arbeider* gebruikte als basis om van daaruit zijn eigen bevindingen eraan gelijk te stellen, dan wel tegenover te plaatsen, was vernieuwend en heeft het debat goed gedaan.

Over de dissertatie van Haveman is Van Doorn in de eerste instantie positief. Het revolutionaire aan deze studie, vindt Van Doorn, is het onderscheid tussen ongeschoolde en geschoolde arbeiders. Voor Van Doorn is dit onderscheid baanbrekend en van dermate belang om tot een helder beeld van onmaatschappelijkheid te komen. Verder ontleent deze dissertatie volgens Van Doorn zijn waarde aan het feit dat Haveman een duidelijke schets van het leefmilieu van de ongeschoolde arbeiders maakt. De ongeschoolde arbeider, vaak sociaal en geografisch geïsoleerd, komt volgens Haveman in dit typische leefmilieu tot een eigen leefstijl die weer zijn uitwerking heeft op de sociale relaties en arbeidsprestaties van de ongeschoolde arbeider. Haveman zou hiermee volgens Van Doorn een belangrijk sociaalwetenschappelijk perspectief bieden.¹²²

Maar Van Doorn heeft ook kritiek. Allereerst stelt hij de volksbuurt, die volgens Haveman het leefmilieu van de ongeschoolde zou zijn, centraal. Haveman meent dat het leven van de ongeschoolde arbeider zich grotendeels afspeelt binnen de ruimtelijke en sociale beslotenheid van de volksbuurt of achterbuurt. De buurt bestaat voornamelijk uit

¹¹⁹ Litjens, 1953, 1-8

¹²⁰ Litjens, 1961, 5-7

¹²¹ Litjens, 1961, 11-17

¹²² Van Doorn, 1954, 10-11

ongeschoolde arbeiders en daarnaast venters en kleine kooplieden en de buurnormen die hier gelden zijn bepalend voor het vaak onmaatschappelijke gedrag van de bewoners.¹²³

Van Doorn stelt ten eerste dat de termen volksbuurten en achterbuurten niet met elkaar moeten worden verward. De achterbuurt is volgens Van Doorn een stedelijke wijk, die door de bevolking van andere buurten bewust wordt gemeden. De geldende normen hier wijken zo sterk af van het gangbare, dat men het als abnormaal beschouwd en de buurtbewoners als asociaal of zelfs antisociaal. Deze buurten worden over het algemeen gekenmerkt door slechte woonomstandigheden, pauperisme en zelfs raamprostitutie kan in deze buurten voorkomen. Een volksbuurt is volgens Van Doorn ook meestal een stedelijke wijk waar sociale samenhang in combinatie met bepaalde buurnormen zorgt voor een culturele homogeniteit, maar niet voor een sociaaleconomische, zoals Haveman beweert. De volksbuurt bestaat volgens Van Doorn uit verschillende sociale structuurtypen. De buurtbewoners variëren van pauper tot pastoor en van venter tot grossier. Haveman verwijst in zijn onderzoek naar volksbuurten en niet naar achterbuurten of zogenaamde ghetto's. Deze volksbuurten zijn niet enkel voorbehouden aan ongeschoolde arbeiders en er is dus ook geen sprake van sociaaleconomische homogeniteit in deze buurten.¹²⁴

Verder is Haveman van mening dat de school, als beroepsopleidingsinstituut en als opvoedingsapparaat, niet tot zijn recht komt in de subcultuur van de ongeschoolde arbeiders. Deze groep zou onwelwillend tegenover sociale stijging en de cultuuridealen van het burgerlijk milieu staan, wat door zou werken op het kruis van deze groep. Haveman schetst hier een situatie waarin sprake is van sociale segregatie tussen ongeschoolde arbeiders en het burgerlijk milieu. Van Doorn merkt hierover op dat deze analyse te simplistisch is en dat de feiten Havemans ongelijk bewijzen. Want ook arbeiders hebben algemene stijgingsaspiraties, zij het niet voor zichzelf dan wel voor hun nageslacht. Er kan dus niet worden gesproken van fatale scheiding tussen het ongeschoolde en burgerlijke milieu. Sterker nog: de verburgerlijking van belangrijke groepen is al aan de gang of reeds voltooid, volgens Van Doorn.¹²⁵ Van Doorn volgt hier het begrip Civilisatie, zoals gebruikt door Elias in zijn *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Elias is van mening dat de civilisatie in West-Europa sterk is voortgedreven door imitatiegedrag van de lagere klassen. Het gaat hierbij om een proces van civilisatie dat in de kringen van het hof en adel aanvangt en via burgerlijke groepen tot de lagere klassen doordringt.¹²⁶

Van Doorn gaat verder en meent dat Haveman een compliment moet worden gemaakt omdat hij één van de weinige sociologen in Nederland is die de stap van een feitencompilatie naar de theoretische verwerking heeft durven zetten. Deze theorie echter bevat twee elementen die Van Doorn bestrijdt. De eerste; dat er een fatale scheiding tussen het ongeschoolde en burgerlijk milieu in Nederland zou zijn. En de tweede; dat de sociale positie en levensstijl van de ongeschoolden is te verklaren vanuit hun lage plaats in de maatschappij. Deze laatste zal de basis vormen voor zijn eigen conclusie over wat hij noemt de proletarische achterhoede.¹²⁷

Het proletariaat waar Van Doorn het over heeft is niet de cultureel homogene groep ongeschoolde arbeiders in een volksbuurt, maar een begrip wat veel meer maatschappelijke groepen insluit. Van Doorn is van mening dat de positie van het proletariaat niet los is te zien van de sociaaleconomische structuur waarin het leeft. Zo kunnen conjuncturele verschuivingen een grote invloed hebben op deze groep. Enerzijds kan dit een enorme krimp of zelfs het geheel verdwijnen van een proletarische groep betekenen en anderzijds een enorme toename of het ontstaan van een proletarische groep, zoals de groep permanente werklozen, door bijvoorbeeld massale werkloosheid net als in de jaren dertig. Ook groepen die in politiek opzicht extreme sympathieën koesteren, zij het links of rechts extremistisch, beschouwd Van Doorn als proletarische groepen. Maar zijn focus ligt vooral op de groep die

¹²³ Van Doorn, 1954, 13

¹²⁴ Van Doorn, 1954, 16

¹²⁵ Van Doorn, 1954, 42-59

¹²⁶ Van Doorn, 1954, 84-85

¹²⁷ Van Doorn, 1954, 79

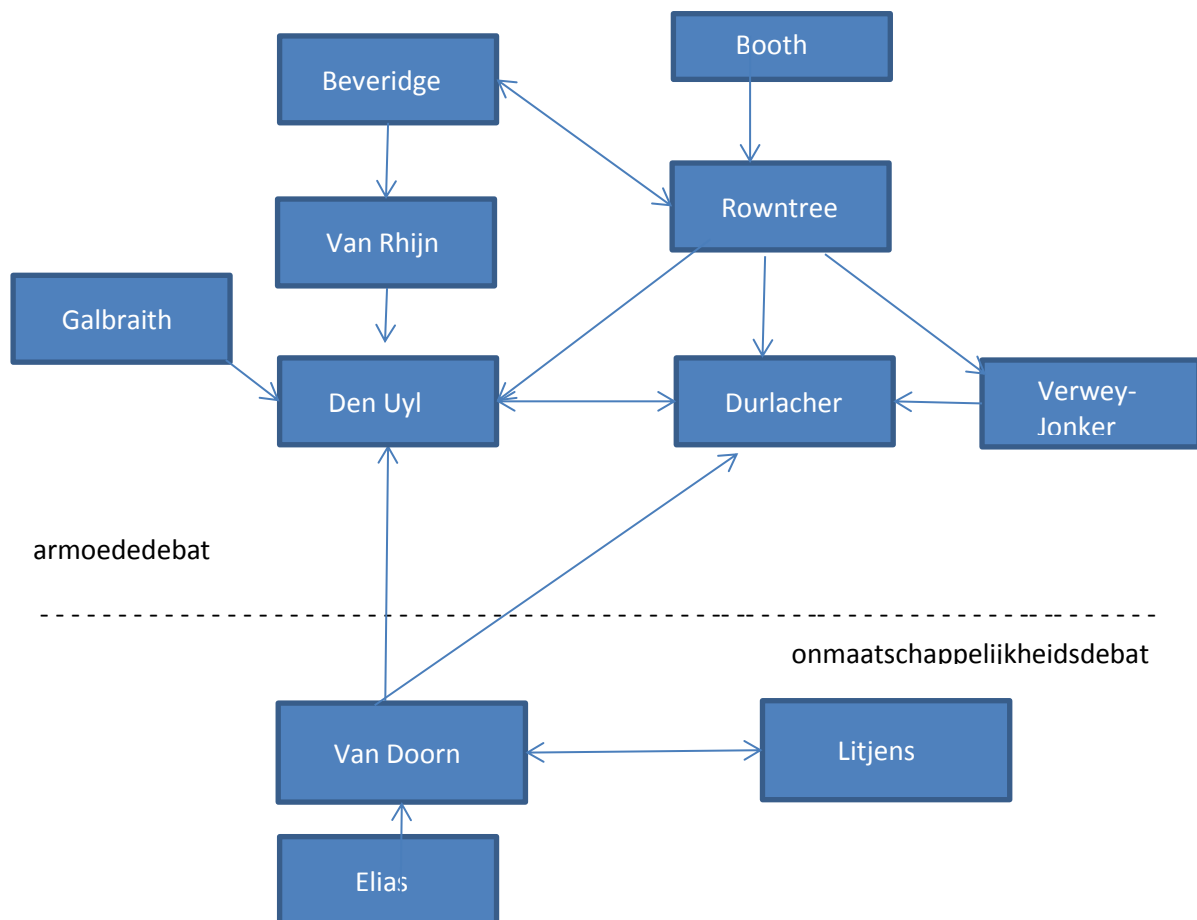
economische en of sociaal gezien tot het proletariaat behoren. Economisch gezien zijn dit de groepen die onder de armoedegrens vallen, dit kunnen dan bijvoorbeeld: venters, kleine boeren, ongeschoolde arbeiders pensioentrekkers en werklozen zijn. Sociaal gezien zijn de zogenaamde asocialen, debielen en andere onder de voogdij van sociale zorg en maatschappelijk werk thuishorende, vaak erfelijk belaste groepen, die kunnen worden gerekend tot het proletariaat dat zich bevindt in de achterhoede van de samenleving.¹²⁸

2.2.4 Twee debatten in één

Nu zowel het wetenschappelijk armoededeбат als het onmaatschappelijkheidsdebat is behandeld, blijkt duidelijk dat de beide debatten op sommige momenten behoorlijk in elkaar overlopen. Zo verwijzen zowel Den Uyl als Durlacher naar de *Proletarische achterhoede* van Van Doorn. En ook Van Doorn begeeft zich grotendeels op het gebied van het armoededeбат wanneer hij niet alleen sociale criteria gebruikt om onmaatschappelijken te onderscheiden, maar tevens economische criteria. Verder begeeft Van Rhijn zich juist weer op het terrein van de onmaatschappelijkheidswetenschappers wanneer hij de onmaatschappelijken in zijn richtlijnen voor een nieuw sociaal zekerheidsstelsel benoemt als een aparte groep waar rekening mee gehouden dient te worden.

De begrippen armoede en onmaatschappelijkheid zijn jaren lang onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest. Armoede betekende per definitie onmaatschappelijkheid en vice versa. Door de jaren heen is men de twee steeds meer los van elkaar is gaan zien. Armoede betekent niet per definitie meer dat er tevens sprake hoeft te zijn van onmaatschappelijkheid en onmaatschappelijkheid betekende niet per definitie meer dat iemand arm is. Maar de twee debatten bleven wel onlosmakelijk verbonden. Schema 2 geeft een overzicht van welke van de behandelde wetenschappers van de twee debatten elkaar hebben beïnvloed.

Schema 2. Onderlinge beïnvloeding van wetenschappers

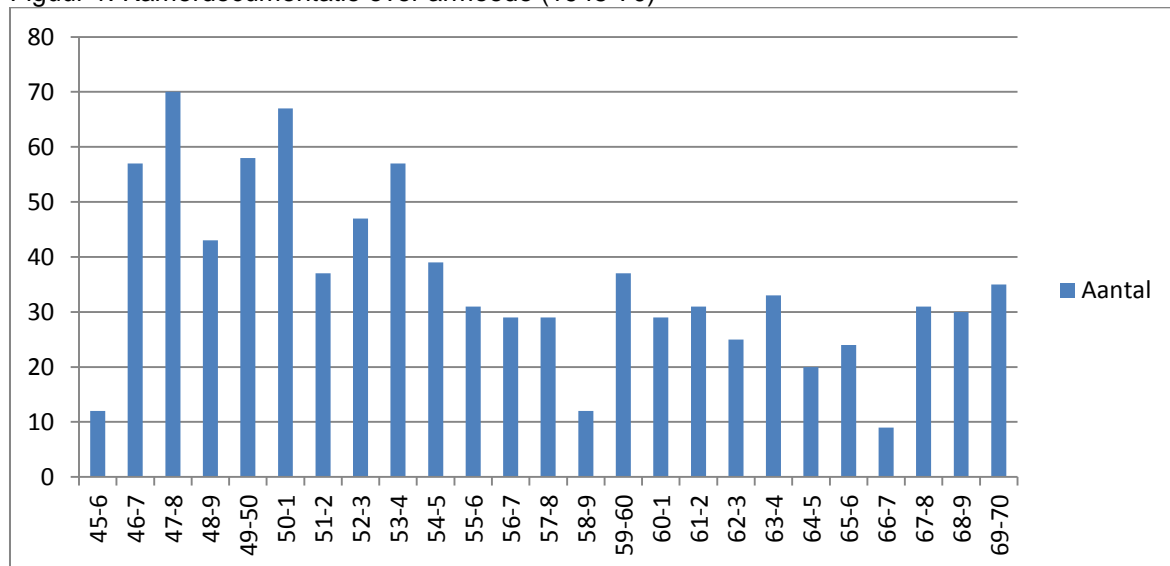
¹²⁸ Van Doorn, 1954, 80-85

2.3 Het politieke debat

Uit hoofdstuk één bleek al dat het politieke armoededeбат en de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat eind negentiende eeuw al behoorlijk op gang was gekomen. Met de nieuwe Armenwet van 1912 onderging het ook in het begin van de twintigste eeuw veranderingen. Na de Tweede Wereldoorlog stond de wederopbouw van het land, maar evenzo de uitbreiding van de verzorgingsstaat, centraal in de politiek. Twee doelstellingen die ook hun uitwerkingen hadden op het politieke armoededeбат.

Om tot een duidelijk beeld van het politieke armoededeбат in Nederland na de Tweede Wereldoorlog te komen, heb ik me gericht op parlementaire documentatie vanaf 1945. Deze documentatie is in zijn geheel elektronisch ondergebracht op de website www.StatenGeneraalDigitaal.nl. Hier is de parlementaire documentatie van 1814 tot 1995 te vinden. Eenmaal op deze website heb ik gezocht op achtereenvolgende vergaderjaren, zoals bijvoorbeeld 1945-46, 1946-47 enzovoorts, in combinatie met armoede als trefwoord. Het resultaat van deze zoekopdracht leidt naar een aantal resultaten die verschillende typen documenten oplevert zoals Kamerverslagen, Kamerstukken en Kamervragen. Hieronder in Figuur 1 staan de resultaten van deze zoekopdrachten weergegeven.

Figuur 1. Kamerdocumentatie over armoede (1945-70)

Ieder document heb ik in de tekst op het trefwoord armoede nagelopen om te kijken wat voor bijdrage het desbetreffende document levert aan het politieke naoorlogse armoededeбат in Nederland. Ik beperk mij tot Nederland, omdat het meer dan eens is voorgekomen dat het in een bepaald document bleek te gaan om de armoede in het buitenland, veelal derde wereldlanden. Nadat ik een duidelijk overzicht heb kunnen maken van welke documenten en nog specifieker welke passages uit deze documenten relevant zijn voor de reconstructie van het Nederlandse armoededeбат, kon ik een onderscheid maken van welke ik zou gebruiken voor deze scriptie.

In het politiek debat kan melding worden gemaakt van partijen die niet meer bij iedereen bekend zijn. Zo zijn er een aantal partijen die geheel uit de politieke arena zijn verdwenen, of door middel van fusies zijn opgegaan in nieuwe partijen. Om enigszins een beeld te krijgen van wat voor partijen dit zijn en welke politieke stroming zij vertegenwoordigen, is in bijlage 1 een compilatie gemaakt van de behandelde partijen.

Een goede illustratie van de toon van het debat in deze eerste naoorlogse jaren is de opmerking van minister Drees (Sociale Zaken, PvdA) in 1945, tijdens de beraadslaging over de nota omtrent een aantal punten van het regeringsbeleid. Drees meende dat Nederland bij de lonen alsook de prijzen voor de gevolgen van schaarste en armoede stond en nog lang geen planmatige welvaartseconomie had, maar een schaarste-economie, weliswaar gericht op de verhoging van welvaart. Armoede en schaarste hinderen de wederopbouw en de

verdere totstandkoming van een verzorgingsstaat, maar dat laatste blijft een absolute prioriteit. De opmerking van Goedhart (PvdA) eerder in dit debat bevestigt dit. Goedhart merkt op dat ondanks de huidige armoede het een absolute noodzaak blijft om sociale gerechtigheid na te streven.¹²⁹ Deze sociale gerechtigheid zou gezocht moeten worden in de uitbreiding van de verzorgingsstaat.

Een ander voorbeeld van de toon van het debat in deze naoorlogse jaren is een vaak gebruikte uitdrukking 'gelijkmatig verdeling van armoede' die in 1946, bij de bespreking van een nota over het regeringsbeleid, door Mes (KVP) als één van de eerste wordt gebruikt. Hij neemt aan dat de regering er alles aan zal doen de armoede gelijk onder de getroffen en van de oorlog te verdelen. Even later gaat Schilthuis (PvdA) verder in op de armoede en zegt; *'de oorlog heeft de financiële kracht van Nederland gekortwiekt en heeft geleid tot armoede, maar de armoede die Nederland kent is niet onze schuld'*, een duidelijke sneer naar de Duitse bezetting en de gevolgen die Nederland daarvan ondervond.

Ook over de manier waarop deze armoede zou moeten worden bestreden werd gediscussieerd. Teulings (KVP) is bijvoorbeeld van mening dat een verstandig financieel beleid met eventuele bezuinigingen de enige juiste manier is, gezien de armoede van Nederland.¹³⁰ Hiermee spreekt hij tevens zijn steun uit voor het regeringsbeleid. Maar een maand later, tijdens het vervolg van deze nota, is er ook al kritiek te bespeuren op het regeringsbeleid. Het is nota bene een partijgenoot van Teulings, Steinmetz die opmerkt dat iemand met een gewoon inkomen al nauwelijks rond kan komen, ondanks de verhoging van de lonen, laat staan iemand die afhankelijk is van de uitkeringen van bijvoorbeeld de Ongevallenwet en Ziektewet, die niet net als de lonen zijn verhoogd. Steinmetz betoogt dan ook dat de uitkeringen behoren aan te sluiten op de verhoogde lonen.¹³¹ En ook Dassen, tevens partijlid van de KVP, uit kritiek op de loonpolitiek van het kabinet. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel tot verhoging van het bijzonder invoerrecht op benzine en van het tarief van de motorrijtuigbelasting voor Dieselauto's, zegt Dassen dat de loonpolitiek nog niet tot een rechtvaardigere verdeling van de samenleving heeft geleid. Verderop in deze behandeling geeft minister Witteman (Binnenlandse Zaken, KVP) toe dat er armoede wordt geleden in vele gezinnen van werklieden en ambtenaren, soms openlijke armoede en soms ook wel vergulde armoede.¹³² Tijdens de vaststelling van de Rijksbegrotingen van de dienstjaren 1946 en 47, is het Krol (KVP), wederom een partijgenoot van Teulings, die meent dat er *'in menig gezin van de oud-gepensioneerden stille armoede heerst'*,¹³³ wat tevens kan worden beschouwd als indirecte kritiek op de dan nog summiere welvaartsstaat. Aan de hand van deze verschillende meningen binnen één partij, blijkt duidelijk dat ook in deze naoorlogse jaren armoede een beladen onderwerp was en dat uitkeringen om deze te bestrijden steeds meer als een recht werden gezien.

Een dag later, tijdens het vervolg van de vaststellingen van de rijksbegrotingen voor de dienstjaren 1946 en 1947, vindt Hoogcarspel (CPN) dat de Armenwet, die dateert van 1854, terecht wordt herzien, hij zegt daarover;

Omdat er toen hele andere opvattingen heersten over het verschijnsel armoede dan tegenwoordig, is het terecht dat deze wet wordt herzien. Deze wet gaat uit van particuliere armenzorg en laat de zorg voor de armste mensen voor een belangrijk gedeelte over aan de particuliere liefdadigheid.

De herziening van de Armenwet van 1912 was een politieke prioriteit en de opmerking van Hoogcarspel sluit aan bij het debat dat gaande was over de herziening.¹³⁴ In december dat jaar, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor 1947, wijst Smeenk (ARP) op een

¹²⁹ Staten-Generaal, 18-12-1945, 53 en 69

¹³⁰ Staten-Generaal, 23-01-1946, 397 en 406-9

¹³¹ Staten-Generaal, 21-02-1946, 595

¹³² Staten-Generaal, 20-10-1947, 412 en 422

¹³³ Staten-Generaal, 21-11-1946, 407

¹³⁴ Staten-Generaal, 22-11-1946, 442

andere bijkomstigheid van de armoede in Nederland. Smeenk meent dat Nederland in een impasse verkeert, omdat de armoede noopt tot het handhaven van een kostbaar bureaucratisch apparaat.¹³⁵ Een constatering die haaks staat op het zuinig en verstandig financieel beleid, waar Teulings over sprak.

In 1947 komt de constatering dat de ouden van dagen lijden onder de armoede, weer naar voren. Tijdens de toekenning van een uitkering ineens aan gepensioneerden, is het Fortanier-de Wit (PvdV) die dit constateert. Zij zegt hierover dat er onder een aanzienlijk deel van de ouderen nog steeds bittere armoede heerst en zij meent dat deze problematiek veel serieuzer en veel sneller moet worden opgepakt door het kabinet. In datzelfde debat merkt Hoogcarspel (CPN) op dat de samenleving enerzijds nog grote armoede kent en er anderzijds grote luxe ten toon wordt gespreid en dat er in deze samenleving nog geen sprake is van het uitdrijven van armoede.¹³⁶

Naast de ouden van dagen is er in 1947, tijdens de overeenkomst van dading tussen de staat der Nederlanden en de N.V. Bataafsche Petroleum Maatschappij, ook aandacht voor een andere groep in de samenleving die armoede lijdt. Het is Stokvis (CPN) die opmerkt dat door de bezuinigingen van de staat duizenden ambtenaren de armoede in worden gedreven.¹³⁷ En aan het eind van dat jaar, tijdens de algemene beraadslagingen over de Rijksbegroting van het dienstjaar 1948, is het Wagenaar (CPN) die opmerkt dat *'hogere lonen voor de landarbeiders en lonende prijzen voor de boeren en tuinders noodzakelijk zijn om een rechtmatige verdeling van de armoede te verzekeren'*.¹³⁸ Een maand later, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948 is het van der Zaal (ARP) die opmerkt dat ook onder de vissers in Nederland armoede heerst.¹³⁹ Er zijn in deze naoorlogse jaren verschillende groepen in de samenleving die lijden onder de armoede en politieke aandacht krijgen.

De vaststelling van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1947, is exemplarisch voor hoe uiteenlopend de verschillende visies op de armoedeproblematiek en de bijbehorende aanpak kunnen zijn. Tijdens deze bespreking is het Rip (ARP) die opmerkt dat de nationale armoede in alle waarschijnlijkheid zal leiden tot bezuinigingen Dit geheel in overeenstemming met het eerdergenoemde zuinig en verstandig te voeren beleid. Tijdens ditzelfde debat is het Stikker (PvdV) die denkt dat de nationale armoede juist zal leiden tot een toespitsing van sociale spanningen. En Stikker roept op om de strijd tegen armoede als een nationale taak te beschouwen, waarbij partijpolitiek en ideologieën moeten wijken. Van Santen (CPN) geeft geen gehoor aan de oproep van Stikker en is van mening dat *'het kapitalistisch effect op dit moment in de maatschappelijke ontwikkeling geen schepper van rijkdom, maar een schepper van armoede, chaos en periodieke ontwrichting is geworden'*,¹⁴⁰ waarmee hij duidelijk de schuld voor de armoede in de schoenen van het kapitalisme schuift.

Om tot een bepaald politiek beleid te komen worden er keuzes gemaakt die ter discussie worden gesteld tijdens debatten. De keuze om de prijzen te verhogen stuit bijvoorbeeld op weerstand in 1948, tijdens de algemene beraadslagingen over de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949 en tijdens de vaststelling van diezelfde Rijksbegroting een maand later. In de eerste instantie is het Wagenaar (CPN) en een maand later zijn partijgenoot die beiden van mening zijn dat de prijsverhoging, vooral ten opzichte van de lonen, heeft geleid tot een verdere vergroting van de armoede van het werkende volk.¹⁴¹ In datzelfde jaar, tijdens de vaststelling der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, is het Hooij (KVP) die kritiek uit op de keuzes van het kabinet. Hooij zegt te begrijpen dat de regering in de afweging van belangen van de verschillende bevolkingsgroepen zich geconfronteerd ziet met grote moeilijkheden, maar volgens Hooij is deze afweging al

¹³⁵ Staten-Generaal, 11-12-1946, 762

¹³⁶ Staten-Generaal, 04-02-1947, 1101 en 1104

¹³⁷ Staten-Generaal, 08-07-1947, 1961

¹³⁸ Staten-Generaal, 12-11-1947, 257

¹³⁹ Staten-Generaal, 18-12-1947, 905-6

¹⁴⁰ Staten-Generaal, 18-04-1947, 612, 615 en 622-3

¹⁴¹ Staten-Generaal, 10-11-1948, 177 en 21-12-1948, 832

meerdere keren ten koste gegaan van de middenstand, wat betekent dat vele uit deze groep zullen worden gedegradeerd tot bezitloze. Andere groepen die ook getroffen worden volgens Brandenburg (CPN) zijn ambtenaren en werklieden. Tijdens de vaststelling van de rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, is Brandenburg van mening dat er in vele gezinnen van ambtenaren en werklieden soms openlijke en soms vergulde armoede wordt geleden en voegt hieraan toe dat deze zelfs door de overheid wordt bestendigd.¹⁴² Waar veelal specifieke beroepen, de gepensioneerden of de gehele middenklasse, aandacht krijgen in het armoededeбат, heeft Peters (KVP) aandacht voor de grote gezinnen. Tijdens de wijziging van de Lager-onderwijswet 1920, brengt hij naar voren dat ondanks een soepelere belastingheffing en de kinderbijslagheffing, grote gezinnen verhoudingsgewijs vaker in armoede verkeren dan kleinere gezinnen.¹⁴³

Langzaam maar zeker worden steeds meer facetten van de armoedeproblematiek belicht en wordt tevens duidelijk hoe multidimensionaal het probleem is. En dat terwijl Rip (ARP) meent dat dit besef er bij de doorsnee Nederlander nog lang niet is. Tijdens de algemene financiële beschouwingen over de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, meent Rip dat velen Nederlanders nog het verlangen koesteren om terug te keren naar het welvaartsniveau van voor de oorlog en nog geen besef hebben van de nationale armoede.¹⁴⁴

Maar van al de groepen die in deze tijd behandeld worden in het armoededeбат, komen de gepensioneerden toch verhoudingsgewijs het meest aan bod en dit leidt nogal eens tot discussies. Tijdens de vaststelling van de regelingen op het gebied van pensioenen is het Koenen (CPN) die niet kan begrijpen dat minister Witteman (KVP) enerzijds erkent dat er armoede wordt geleden in de gezinnen van gepensioneerden, maar anderzijds niet bereid is deze armoede te verminderen door een tegemoetkomende houding aan te nemen. Even later reageert Witteman hierop door op te merken dat armoede niet enkel in gezinnen van gepensioneerden en ambtenaren wordt geleden en dat men de zaak van alle kanten moet bekijken alvorens te oordelen.¹⁴⁵

Waar in het armoededeбат een jaar eerder het kapitalisme er van langs kreeg, is het tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, het communisme dat een sneer krijgt. Vixseboxse (CHU) oppert dat het communisme het best bestreden kan worden door iets aan de armoede van de massa te doen.¹⁴⁶ Het communisme en indirect de communistische partij (CPN) zouden volgens Vixseboxse dus goed gedijen bij armoede. Een uitspraak die moet worden gezien in de context van de ontluikende Koude Oorlog. En deze ideologische strijd wordt een jaar later voortgezet, Tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, wanneer De Groot (CPN) zegt; *'het kapitalistisch stelsel brengt crisis voort en verder grote tegenstellingen, grotere concurrentie, grotere armoede en grotere ellende voor het werkende volk zijn inherent aan het kapitalistisch stelsel'*.¹⁴⁷ Zijn partijgenoot van Santen doet er een jaar later, tijdens de toepassing ten aanzien van het bedrijfsleven van de artikelen 80 en 152 tot en met 154 van de Grondwet, weer een schepje bovenop door op te merken dat in het kapitalistisch stelsel de armoede van een deel van het proletariaat voor lief wordt genomen. De armoede van de afvallers van het kapitalistisch productieproces nemen kapitalisten op de koop toe.¹⁴⁸ Waarmee hij suggereert dat het kapitalisme altijd een bepaald aantal slachtoffers aan de onderkant van de maatschappelijke ladder zal maken.

Nederland had zich ondertussen grotendeels aan de armoede van vlak na de oorlog weten te onttrekken, mede door de zogenaamde Marshallhulp. Ook deze hulp was niet geheel gevrijwaard van kritiek, zo bleek tijdens de nota inzake de prijspolitiek, als Korthals (VVD) beweert dat de Marshallhulp hoe goed bedoeld ook, de armoede in Nederland deed

¹⁴² Staten-Generaal, 25-02-1948, 204-5

¹⁴³ Staten-Generaal, 19-05-1948, 1758

¹⁴⁴ Staten-Generaal, 17-02-1948, 132

¹⁴⁵ Staten-Generaal, 09-06-1948, 1855 en 1860

¹⁴⁶ Staten-Generaal, 02-03-1948, 226

¹⁴⁷ Staten-Generaal, 03-02-1949, 1170

¹⁴⁸ Staten-Generaal, 25-01-1950, 196

verhullen.¹⁴⁹ Ook Gortzak (CPN) heeft indirect commentaar op deze hulp. Tijdens de algemene beraadslagingen over de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, koppelt Gortzak de toenemende armoede onder de arbeiders en kleine zelfstandigen aan de Amerikaanse oorlogskoers waar ons land, als land wat Marshallhulp ontvangt, aan onderworpen is; zo meent hij.¹⁵⁰ Voorwaarde van de Amerikanen voor deze hulp was dat ontvangende landen solidair zouden zijn aan de VS tijdens de Koude Oorlog. En volgens Gortzak had deze solidariteit zo zijn weerga op de Nederlandse economie.

De Nederlandse economie was aan het herstellen en de uitbreiding van de welvaartsstaat kon steeds beter worden gerealiseerd, maar ook dit had weer onvoorziene gevolgen. Tijdens de behandeling van verschillende wetsontwerpen, wijst Lieftinck (PvdA) op het feit dat de hoge belastingdruk bijdraagt aan de armoede.¹⁵¹ En tijdens de algemene beraadslagingen over de rijksbegroting voor het dienstjaar 1951 is het minister-president Drees (PvdA) die opmerkt dat:

men in de armoede van ons land bij de loonregelingen allereerst heeft moeten zien naar wat als minimumlevensonderhoud noodzakelijk was. Daarvoor werd eerst gezorgd en dientengevolge zijn de ongeschoolde arbeiders meer vooruit gegaan dan de geschoolde arbeiders. Dit kan weliswaar te ver gaan en schadelijk werken op de bereidheid om zich scholing te verwerven.¹⁵²

Twee voorbeelden van hoe de uitbreiding van de welvaartsstaat ook negatieve gevolgen kan hebben.

Waar Gortzak (CPN) in 1950 zijn beklag deed over de Amerikaanse oorlogszucht, krijgt hij een jaar later, tijdens de noodregeling kinderbijslag kleine zelfstandigen, navolging van zijn partijgenoot Haken die opmerkt dat kleine zelfstandigen slachtoffer zijn van de politiek van verregaande armoede en oorlogsvoorbereiding. Er is geld, vervolgt hij, maar de regering wil het niet voor de juiste doelen maar voor oorlogsdoeleinden gebruiken.¹⁵³ Ook de uittocht van veel Nederlanders naar het buitenland in die tijd vindt zijn weg naar het armoededebat, tijdens de vaststelling van de rijksbegroting over het dienstjaar 1951. Welter (KVP) vindt de noodzaak van emigratie van Nederlanders naar vreemde landen een verschijnsel wat volgens hem wijst op de nationale armoede van Nederland.¹⁵⁴

In de begin jaren vijftig verandert het armoededebat langzaam. Er wordt niet alleen steeds minder melding gemaakt van armoede, maar in het debat komt ook steeds meer de buitenlandse armoede centraal te staan. Duidelijk signalen dat het Nederland economisch voor de wind gaat in deze periode. Tijdens de wijziging van de Pensioenwet is het Beernink (CHU) die nog wel opmerkt dat er in kringen van oud-gepensioneerden nood en stille armoede heerst. De positie van de ouderen blijft een heikel punt in het armoededebat, ondanks de economische voorspoed, maar al met al is er relatief veel minder aandacht voor de armoedeproblematiek in Nederland. Deze voorspoed wordt even later, tijdens dezelfde bespreking van de pensioenwet, bevestigd door Peters (KVP), wanneer hij opmerkt dat het Nederlandse volk gelukkig niet in armoede leeft. En dat het woord armoede, gebruikt als kenschetsing van de positie van ons welvaartsniveau, in de huidige welvaartssituatie beter vervangen zou kunnen worden door 'economische kwetsbaarheid'.¹⁵⁵

Een voorbeeld van de verschuiving van het armoededebat van Nederland naar de (derde) wereld, is de discussie tussen de confessionelen en de communisten over wie er de schuld zou kunnen krijgen van de armoede. Tijdens de politieke beschouwingen van de Rijksbegroting voor 1955 is het Brandenburg (CPN) die reageert op opmerkingen van

¹⁴⁹ Staten-Generaal, 28-09-1950, 127

¹⁵⁰ Staten-Generaal, 14-11-1950, 562

¹⁵¹ Staten-Generaal, 19-10-1950, 221

¹⁵² Staten-Generaal, 15-11-1950, 481

¹⁵³ Staten-Generaal, 05-04-1951, 1463-4

¹⁵⁴ Staten-Generaal, 06-06-1951, 2008

¹⁵⁵ Staten-Generaal, 09-12-1953, 2220 en 2239

Kropman (KVP) en zelf opmerkt dat in landen waar de katholieken de meerderheid hebben er de grootste armoede heerst¹⁵⁶, Kropman had datzelfde gezegd over landen waar communisten de meerderheid hebben.

Ook Hofstra (PvdA) geeft blijk van de economische vooruitgang, tijdens de wijziging van de belastingwetten en de huurwet, wanneer hij het heeft over de verdeling van de nationale armoede die behoorlijk is geslaagd, maar dat de verdeling van de nieuwe welvaart voor grote problemen zal zorgen.¹⁵⁷ Maar lang niet iedereen sluit zich hier bij aan. Tijdens de vaststelling van de rijksbegroting voor 1956, is het Gortzak (CPN) die opmerkt dat de officieel vastgestelde lonen voor bouwvakkers alleen maar zwarte armoede betekenen.¹⁵⁸ Dit zou te maken kunnen hebben met een al eerdergenoemd fenomeen van de prijsstijgingen, die sterker stegen dan de lonen. Een soortgelijk voorbeeld geeft zijn partijgenoot Borst, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting 1959. Borst zegt dat gezinnen worden gedwongen om armoede te lijden door hoge huren voor nieuwe woningen te betalen, of in oude, slechte woningen te blijven wonen.¹⁵⁹

In een kamerstuk een paar jaar daarvoor wordt vermeld dat migratie van voornamelijk jonge arbeiders en geschoolde krachten naar de steden in streken als Groningen, Drenthe en Friesland tot blijvende armoede kan leiden.¹⁶⁰ In een ander kamerstuk van dat jaar wordt vermeld dat de voortgezette bestudering van de armoede en haar achtergronden mede tot gevolg hebben gehad dat zich op dit gebied vele veranderingen hebben voltrokken. Gewezen kan bijvoorbeeld worden op de voortschrijdende specialisering en differentiatie in hulpverleningsvormen. Dit leidde op zijn beurt weer tot de intrede van de groepszorg naast de al bestaande individuele zorg, waartoe de Armenwet verplicht.¹⁶¹

In deze periode komt in het armoededeбат duidelijk naar voren welke groepen in de samenleving nog niet uit de armoede weten te geraken, dan wel tot armoede veroordeeld dreigen te worden. Gortzak (CPN) bijvoorbeeld geeft, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor 1957, aan dat je alles kan worden, maar geen ambtenaar, want dan heb je weliswaar een vast loon maar ook vaste armoede.¹⁶² Twee jaar later, tijdens de interpellatie van de heer Biesheuvel is het Borst (CPN) die opmerkt dat er in vele boerengezinnen stille armoede wordt geleden.¹⁶³ En nog geen maand later betoogt Geertsema (VVD) dat er zelfs onder burgermeesters van kleine gemeenten stille armoede wordt geleden.¹⁶⁴ In 1963, tijdens de vaststelling van de rijksbegroting voor 1963, is het Haken (CPN) die opmerkt dat ondanks de productiviteitsstijging van 1962 de loontrekkenden die deels voor deze stijging hebben gezorgd, in armoede verkeren. Als voorbeeld hiervan noemt hij metaalbewerkers, bouwvakkers, landarbeiders, AOW'ers en zelfs ambtenaren.¹⁶⁵ En een jaar later, tijdens de vaststelling van de rijksbegroting voor 1964, is het Meulink (ARP) die opmerkt dat vele Surinamers in Nederland in grote armoede geraken, mede door een verkeerd beeld van Nederland.¹⁶⁶ Deze conclusies leveren een verscheidenheid aan risicogroepen in de samenleving wat betreft armoede.

Ondanks de invoering van de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1957, blijken de ouden van dagen ook in deze periode een permanente risicogroep, zo blijkt in 1960, tijdens de beperking van het verhaalrecht der Armenwet, wanneer Borst (CPN) zegt dat veel ouderen die van een ontoereikende AOW of lagere pensioenuitkeringen rond moeten komen stille armoede lijden, mede omdat zij hun kinderen niet om financiële bijval durven te

¹⁵⁶ Staten-Generaal, 08-02-1955, 220

¹⁵⁷ Staten-Generaal, 10-05-1955, 870

¹⁵⁸ Staten-Generaal, 14-12-1955, 3466

¹⁵⁹ Staten-Generaal, 20-10-1958, 3422

¹⁶⁰ Staten-Generaal, 1955-56, kamerstuknummer 4100

¹⁶¹ Staten-Generaal, 1955-56, kamerstuknummer 4193

¹⁶² Staten-Generaal, 14-11-1957, 2058

¹⁶³ Staten-Generaal, 29-10-1959, 3067

¹⁶⁴ Staten-Generaal, 11-11-1959, 2045

¹⁶⁵ Staten-Generaal, 13-02-1963, 3159

¹⁶⁶ Staten-Generaal, 19-02-1964, 1397

vragen.¹⁶⁷ Twee maanden later, tijdens het vervolg van deze bespreking, worden de woorden van Borst praktisch herhaald door van de Vliet (VVD), die opmerkt dat *'er een grote groep bejaarden bestaat die stille armoede lijdt, omdat deze bejaarden niet durven te vragen om ondersteuning, uit vrees dat zij de band met hun kinderen zullen schaden'*.¹⁶⁸ Twee jaar later is er wederom aandacht voor deze groep, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor 1963. Haken (CPN) zegt dan dat de verhoging van de AOW niet de gewenste resultaten heeft opgeleverd en er nog velen bejaarden in bittere armoede leven. Hij pleit er dan ook voor om de AOW opnieuw te verhogen. En zelfs in 1967, tijdens de bespreking van de vaste commissie van de volksgezondheid, komt van Leeuwen (ARP) tot de conclusie dat er vandaag de dag veel wordt gesproken en gedaan aan de bejaardenzorg, maar er desondanks nog relatief veel gevallen zijn van armoede.¹⁶⁹

Dat ondanks de economische vooruitgang in Nederland in deze periode niet alle groepen in de samenleving er evenredig van kunnen profiteren was ook de regering niet ontgaan. Minister Wittekamp gaf hier al blijk van in 1947, zoals eerder aangegeven en ook minister-president Drees zei, tijdens de algemene politieke beraadslagingen over de Rijksbegroting 1959, al dat er inderdaad nog mensen zijn die het moeilijk hebben, maar hij voegde hieraan toe dat de diepste armoede in Nederland uitgebannen was.¹⁷⁰ En drie kabinetten later is het minister Veldkamp (Sociale Zaken en Volksgezondheid, KVP), die opmerkt dat het sociale zekerheidsbeleid in toenemende mate heeft bijgedragen aan het terugdringen van armoede.¹⁷¹

De besprekingen over de totstandkoming van de Bijstandswet, een wet die het sluitstuk van het sociale zekerheidsstelsel moet worden, zijn dan reeds in volle gang. Vanuit de samenleving bestond al langer de roep om een dergelijke wet, zo verwoordde Schouwenaar-Franssen (VVD) in 1961 al, tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting voor 1961, toen hij opmerkte dat de Armenwet moet worden aangepast aan de veranderende maatschappij.¹⁷² Geheel onomstreden was de wet niet, zo bleek tijdens de bespreking van de Algemene Bijstandswet. Aantjes (ARP) stelde dat; *'het verschuiven van de subsidiaire taak van de overheid van armoedebestrijding naar een primaire taak, gaat voorbij aan de plicht van verwantschap en het miskent de roeping van de kerk'*.¹⁷³ Een veelgehoord argument van de confessionelen ten tijde van de totstandkoming van de voorgaande Armenwetten, dat ook in deze periode voor hen nog van toepassing blijkt te zijn. Rond en net na de uiteindelijke totstandkoming van de Bijstandswet blijkt het armoededeбат te zijn geslonken tot een minimum aan behandelde punten aangaande de armoedeproblematiek in Nederland in deze periode.

Toch duurt het niet al te lang alvorens de eerste kritische geluiden zullen klinken. Tijdens de voortzetting van de behandeling van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1968, is het De Lier (PvdA) die, ondanks het feit de Bijstandswet al meer dan twee jaar functioneert, aandacht vraagt voor de velen in ons land die in welvaart tekort komen, die armoede lijden. Dit doet in de eerste instantie niks af aan de eventuele uitbreiding van hulpverlening aan arme landen, maar hij wil vooral duidelijk stellen dat wij eveneens een plicht hebben om in eigen land de armoede te bestrijden.¹⁷⁴ Een duidelijke verwijzing naar het feit dat in het armoededeбат, omdat de Nederlandse economie enorm aantrok, de aandacht steeds meer uitging naar de armoede over de grenzen. In 1969, tijdens de vaststelling van de rijksbegroting 1969, is het Nuijens (BP) die opmerkt dat het bij het Nederlandse volk steeds meer begint door te dringen dat de welvaart ook een keerzijde

¹⁶⁷ Staten-Generaal, 08-11-1960, 3065

¹⁶⁸ Staten-Generaal, 10-01-1961, 3037

¹⁶⁹ Staten-Generaal, 02-11-1967, 19

¹⁷⁰ Staten-Generaal, 01-10-1958, 84

¹⁷¹ Staten-Generaal, 11-02-1964, 292

¹⁷² Staten-Generaal, 14-03-1961, 3124

¹⁷³ Staten-Generaal, 10-04-1963, 4046

¹⁷⁴ Staten-Generaal, 19-12-1967, 773

heeft, namelijk die van vergulde armoede.¹⁷⁵ En een jaar later, tijdens de wijziging van de Algemene Bijstandswet, is het van Wijk (PSP), die meent dat de bijstand voor velen een noodzaak is, omdat weinig mensen nog rond kunnen komen van een AOW en aanverwante uitkeringen. *'Een bijstand die wordt uitgekeerd binnen de grenzen van bestendigde armoede'*, zo meent van Wijk.¹⁷⁶

2.3.1 De partijpolitiek

Het zal geen verbazing wekken dat politici in hun meningen over armoede veel sterker door ideologieën worden gedreven dan wetenschappers. Om hier meer inzicht te krijgen heb ik in bijlage 1 de deelnemende partijen aan het armoededeбат uiteengezet met een korte verklaring van de stroming/ideologie die zij aanhangen.

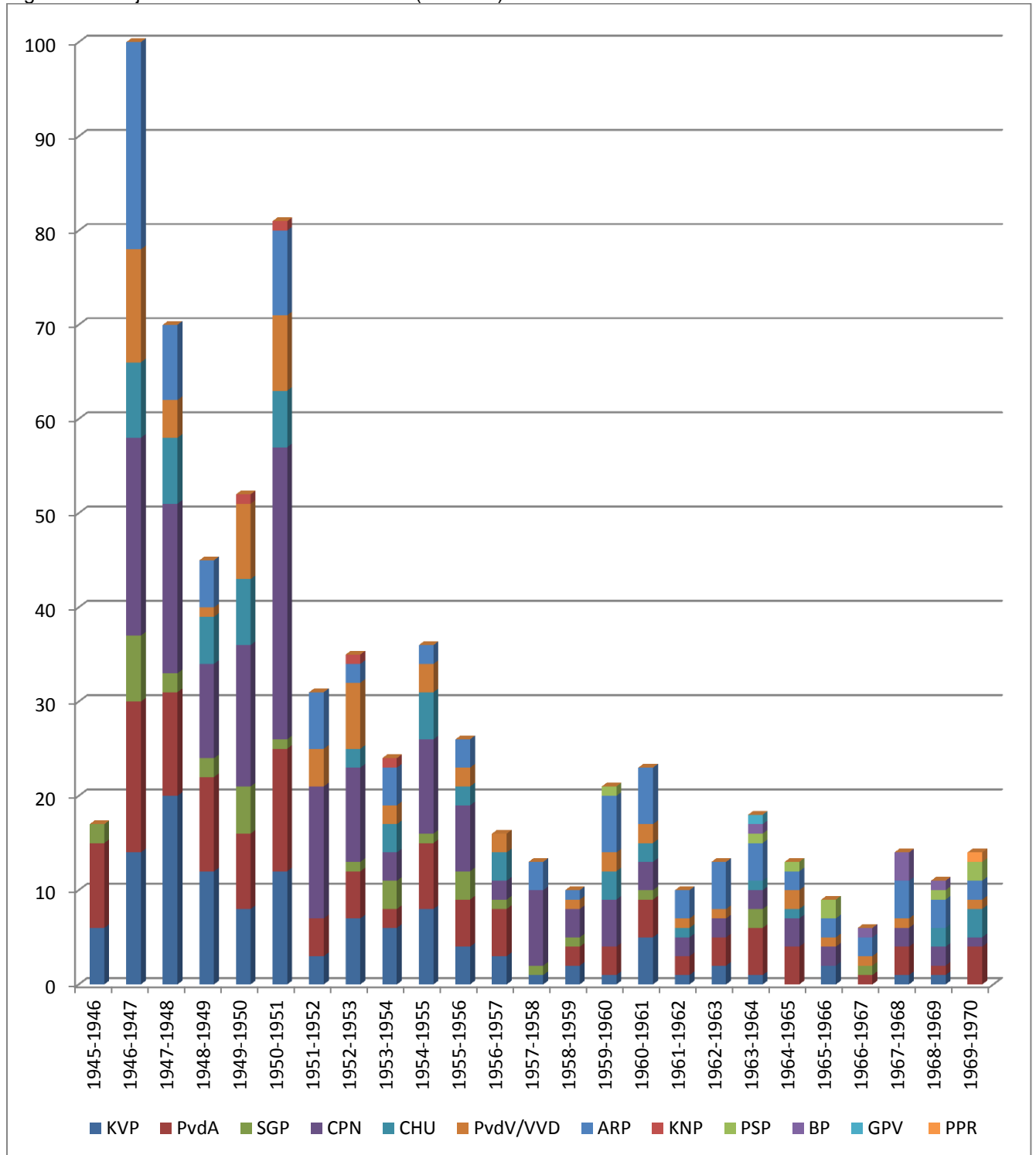
Maar voor een nog completer beeld van dit debat is het tevens belangrijk rekening te houden met de sociaaleconomische omstandigheden in de Nederlandse maatschappij. In de beginjaren na de oorlog bijvoorbeeld is armoede een belangrijk politiek onderwerp omdat de sociaaleconomische omstandigheden van een land in opbouw verhoudingsgewijs meer armoede tot gevolg hebben. In Figuur 1 is dat goed zichtbaar. Figuur 1 laat zien hoe vaak het onderwerp armoede in de Eerste en Tweede Kamer als Kamerstuk, Kamerverslag en als Kamervraag, per jaar vanaf 1945 tot 1970, aan bod kwam. Door dit uiteen te zetten en te koppelen aan de sociaaleconomische ontwikkelingen in Nederland voor deze periode, wordt direct duidelijk dat de twee verband houden met elkaar.

Om goed beeld te krijgen van de rol van de partijen in het armoededeбат en ten opzichte van elkaar spelen, is in Figuur 2 voor ieder vergaderjaar vanaf 1945-46 tot aan 1969-70, het aantal hits per partij vermeld, als het gaat om het onderwerp armoede. Zo wordt ook inzichtelijk welke partijen armoede het hoogst op de agenda hebben staan. Uit deze tabel blijkt dat de confessionele partijen en de communistische/socialistische partijen grotendeels het armoededeбат bepalen in deze periode. De partij die het meest van zich laat horen in deze periode is zonder twijfel de CPN. Wat opvalt bij deze partij is dat er nauwelijks iemand is aan te wijzen die als vertegenwoordiger van deze partij het onderwerp armoede in zijn portefeuille heeft. Gortzak is van de velen partijleden degene die het meest van zich doet spreken, maar partijgenoten als Haken, Borst, Hoogcarspel of Wagenaar doen nauwelijks voor hem onder. Dit geeft aan dat armoede voor deze partij in deze periode een absolute politieke prioriteit was. Verder valt op dat vanaf de jaren zestig er weinig tot geen uitschieters qua partijvertegenwoordigers zijn. Dat betekent dat er voor die betreffende vergaderjaren geen politici zijn die meer dan één keer het onderwerp armoede bespreekbaar hebben gemaakt in het politieke armoededeбат. Een opvallende uitzonderingen zijn Harmsen 1963-1964 en Nuijens, beide van de Boerenpartij (BP). In een periode waarin de interesse voor armoede in het politieke armoededeбат zichtbaar afneemt, waarschijnlijk door sterk verbeterde sociaaleconomische omstandigheden die de uitbreidende verzorgingsstaat in deze periode weet te faciliteren, is het juist een kleine partij als de Boerenpartij die zich het onderwerp te harte neemt. Hun bestaan alleen al zou een teken kunnen zijn van het feit dat de boeren in deze periode een achtergestelde positie in de samenleving innemen, met mogelijk armoede tot gevolg.

¹⁷⁵ Staten-Generaal, 11-03-1969, 2224

¹⁷⁶ Staten-Generaal, 08-09-1970, 1069

Figuur 2. Partijaandeel in het armoededeбат (1945-70)

HOOFDSTUK 3: DE VERZORGING(S)STAAT ONDER DRUK

3.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

Ook in deze periode zijn de maatschappelijke ontwikkelingen mede bepalend voor het verdere verloop van de armoedeproblematiek in Nederland en het verloop van het armoededebat. Over de keuze van deze onderwerpen kan gediscussieerd worden en er zullen zeker nog meer ontwikkelingen zijn die noemenswaardig zijn, maar mijns inziens behoren de oliecrisis van de jaren zeventig en de intrede van een neoliberaal beleid in de jaren tachtig tot maatschappelijke ontwikkelingen die een grote invloed hebben gehad op het armoededebat. Verder zal ik ingaan op het feit dat ik gekozen heb voor 1970 als keerpunt tussen de twee behandelde perioden en niet bijvoorbeeld 1973 wat voor velen veel meer voor de hand ligt.

3.1.1 Het Keerpunt 1970

In deze scriptie worden de naoorlogse perioden 1945-1970 en 1970-1990 behandeld en vergeleken. De keuze om 1970 als omslagpunt te gebruiken is zeker niet arbitrair en behoeft enige uitleg. Waar velen waarschijnlijk eerder zouden denken aan 1973, het jaar van de eerste oliecrisis.

Voor de uitleg ligt de focus op de economische ontwikkelingen in de jaren zestig. De reële winstontwikkeling in Nederland beleefde in de jaren vijftig een enorme stijging met een hoogtepunt in 1961. Vanaf 1961 sloeg deze groei om in een daling, vooral vanwege de verslechterende internationale concurrentiepositie van Nederland. Tussen 1966 en 1969 leefde de groei weer op als gevolg van de nog sneller stijgende loonkosten in de rest van Europa. Maar in 1970 kwam er een eind aan deze tijdelijke groei en daalde de reële winstontwikkeling weer.

Een andere opvallende ontwikkeling is die van de relatie tussen de werkgelegenheid en de investeringen. In de jaren zestig bleven de investeringen toenemen, maar de werkgelegenheid stagneerde en begon na 1965 zelfs licht te dalen. Ook hier vormt 1970 een keerpunt. Door stijgende loonkosten daalde de investeringen in reële termen en de industriële werkgelegenheid liep ook nog eens sterk terug. Het jaar 1970 markeert in zekere zin het einde van deze fase; daarna begonnen de investeringen in de industrie terug te lopen. De richtingsverandering van de investeringen leidde op den duur tot toename van de (structurele) werkloosheid.¹⁷⁷ Wat uiteindelijk weer (structurele) armoede tot gevolg zou hebben. Vandaar dat 1970 hier als keerpunt wordt gezien.

Ook auteurs als Wiebrens en Engbersen zien in 1970 een keerpunt. Wiebrens merkt op dat er vóór 1973 al veranderingen waren ingezet die erop duiden dat de economie aan het verslechteren was, maar de oliecrisis van 1973 maakt dit pas echt zichtbaar.¹⁷⁸ En Engbersen ziet dat na 1970 de aandacht binnen het proces van herverdeling verschuift van welvaart naar welzijn.¹⁷⁹ De welvaartsstaat verandert in de verzorgingsstaat.

3.1.2 De Oliecrisis

In 1973 raakt Nederland, zij het zijdelings, betrokken bij een oorlog in het Midden-Oosten. In de oorlog tussen Israël en de Arabische buurlanden waren de Nederlandse overheid en de publieke opinie op de hand van Israël. De Arabische staten straffen onder andere Nederland met een olieboycot.¹⁸⁰ Deze olieboycot kwam, gezien de eerder beschreven economische ontwikkelingen, hard aan in de Nederlandse economie, maar de schade was nog te overzien. Wel was het koren op de molen van degenen die in die tijd predikten dat de grens

¹⁷⁷ Van Zanden, 1997, 187-8

¹⁷⁸ Wiebrens, 1981, 11

¹⁷⁹ Schuyt en van der Veen, 1987, 162

¹⁸⁰ Beliën en van Hoogstraten, 2012

van de groei was bereikt, een denkbeeld wat vanaf de begin jaren zeventig al won aan aanhang, maar met de oliecrisis van 1973 leken zij gelijk te krijgen.¹⁸¹

Bij de tweede oliecrisis in 1979 was Nederland niet betrokken, maar deze had wel een grote impact op de Nederlandse samenleving. Door de flink gestegen prijzen kwam de Nederlandse economie enorm onder druk te staan. De overheid kon de enorme uitgaven niet meer opbrengen en zag zich genoodzaakt de uitkeringen en lonen te verlagen. Het verlagen van de uitkeringen betekende voor velen die op de rand van de armoedegrens leefden dat zij permanent de armoede werden ingedrukt. De nationaal economische ontwikkelingen die in de begin jaren zeventig waren ingezet zorgde ervoor dat de externe schokken van de jaren zeventig, de olieprijsverhogingen en de daaropvolgende inzinking van de internationale economie een economie troffen die heel kwetsbaar was geworden.¹⁸²

3.1.3 Het Neoliberalisme

Die kwetsbaarheid was één van de redenen dat de introductie van een neoliberal bewind in Nederland nauwelijks op weerstand stuitte, immers de economie moest weer worden versterkt en daar moesten offers voor worden gebracht. De paarse kabinetten worden door velen beschouwd als de eerste echte kabinetten die een liberaal beleid voerden. Maar de opkomst van het neoliberalisme is al voor de paarse kabinetten begonnen en lijkt veel op wat men no-nonsense politiek noemde, die werd gesymboliseerd door presidenten als Reagan, Thatcher en in Nederland Lubbers. Zij waren van mening dat de overheid overbelast was geraakt en niet in staat was een maakbare samenleving te realiseren. Zij verlieten de Keynesiaanse denktraditie en lieten zich inspireren door Hayek en Friedman, die alom worden beschouwd als de grondleggers van het neoliberalisme.¹⁸³ Het eerste socialistische kabinet onder leiding van Den Uyl had de maakbare samenleving gepredikt. Maar met de economische ontwikkelingen zoals beschreven in 3.1.1 en een oliecrisis aan het begin van zijn regeerperiode bleek dat streven toch een stuk moeilijker dan van tevoren bedacht was. De teleurstelling over dit kabinet gaf ruimte voor een CDA-tijdperk, met uiteindelijk de kabinetten Lubbers.

Lubbers kwam aan de macht in een tijd dat Nederland economisch in een recessie verkeerde en hij ging deze recessie te lijf met een beleid dat veelal wordt beschreven als een bezuinigingsbeleid. Dit bezuinigingsbeleid heeft weer zijn weerslag gehad op de armoede, het armoedebat en het armoedebeleid in Nederland. Verschillende auteurs hebben dit onderwerp behandeld. Wil Arts heeft het in *Verzorgingsstaat vaar wel* (2004) over nieuwe politieke coalities in de jaren tachtig en negentig die, via strengere regels voor het sociale zekerheidsbeleid en een actief arbeidsmarktbeleid, zorgden voor het inwilligen van de wens om de economie weer op orde te brengen en in dat proces een nieuw evenwicht tussen de zwakken en de sterken van de samenleving teweeg te brengen.¹⁸⁴ Schuyt analyseert het beleid van twee kabinetten Lubbers die ook in de Nederlandse samenleving zichtbare sporen nalieten.¹⁸⁵ En Engbersen spreekt van een omslag in het inkomensbeleid dat zich in het begin van de jaren tachtig voltrekt. Er wordt een beleid gevoerd om verdere nivellering van inkomens tegen te gaan. In het bijzonder het verschil tussen het minimumloon en de midden- en hogere inkomens. Concrete invullingen hiervan zijn; het achterwege laten van de automatische koppeling tussen lonen en uitkeringen, belastingverlichting in de secundaire sfeer en vrije loonpolitiek in de marktsector.¹⁸⁶ En deze maatregelen kunnen rechtstreeks onder de noemer liberaal beleid worden geschaard.

¹⁸¹ Prof.Mr. B.M. Telderstichting, 1978, 15

¹⁸² Van Zanden, 1997, 191

¹⁸³ Grit, 2000, 9

¹⁸⁴ Arts (red), 2004, 15-6

¹⁸⁵ Engbersen en van der Veen, 1987, x-xi

¹⁸⁶ Schuyt en van der Veen, 1990, 118

3.2 Het wetenschappelijk armoededeбат

Het economisch omslagpunt in 1970, de oliecrisis in het daaropvolgende decennium en de intrede van het neoliberalisme later in de periode 1970-1990, zien we ook terug in het wetenschappelijk armoededeбат, dat in deze periode een grote impuls krijgt, wat weer doorwerkt op het politiek armoededeбат. De wetenschappers die hier aan bod komen hebben daar allemaal een steentje aan bijgedragen. En in tegenstelling tot de vorige periode zijn het allemaal wetenschappers die daadwerkelijk in deze periode actief waren en daarnaast zijn het in tegenstelling tot de 1945-1970 nagenoeg allemaal Nederlanders, met uitzondering van Deleeck (een Vlaming).

3.2.1 Deleeck

Herman Deleeck is niet alleen de auteur van belangrijke wetenschappelijke werken, maar is tevens zeven jaar actief geweest als senator voor de Christelijke Volkspartij (CVP) in België en de oprichter van het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (CSB). Het centrum onderzoekt de sociale ongelijkheid en het verdelingsvraagstuk in de welvaartsstaat (België). Op de website van dit centrum is te lezen dat Herman Deleeck een christelijk geïnspireerde sociaal-democraat was bij wie het opkomen tegen ongelijkheid; sociale, culturele en inkomens ongelijkheden, als een rode draad door zijn leven liep. Hij was er diep van overtuigd dat er een grote, structurele herverdeling nodig is van rijk naar arm, van sterk naar zwak, van jong naar oud, van gezond naar ziek. Meer gelijke kansen, niet verbaal maar effectief door instellingen, beleid en overdracht van inkomens. Dit was volgens Deleeck de essentie van de welvaartstaat.¹⁸⁷

Deleeck, een christelijk geïnspireerde sociaal-democraat heeft meerdere boeken uitgebracht waarin hij het onderwerp armoede, vaak in combinatie met de verzorgingsstaat en het sociale zekerheidsstelsel, behandelt. En hoewel hij vaak België en diens verzorgingsstaat als uitgangs- of beginpunt nam, behandelde hij ook vaak andere verzorgingsstaten waaronder Nederland.

Zijn bekendste stelling is zonder twijfel het 'Mattheüseffect', waarmee hij verwijst naar een vaak geciteerde tekst uit het Evangelie van Mattheüs; *'Want aan wie heeft, zal gegeven worden, en hij zal overvloed hebben; maar van wie niet heeft, zal ook ontnomen worden wat hij bezit'*. In zijn boek *Ongelijkheden in de welvaartsstaat* introduceert hij deze stelling en wijdt Deleeck er zelfs een heel hoofdstuk aan met de titel 'Het Mattheüseffect, over scheeftrekkingen in het sociaal beleid van de verzorgingsstaat'. In dit boek legt Deleeck het Mattheüseffect als volgt uit: onder invloed van sociaal-culturele en sociaal-politieke factoren gaan er verhoudingsgewijs meer voordelen van het sociaal beleid naar de hogere dan naar de lagere bevolkingscategorieën. Deze paradox kan begrepen worden wanneer men zich realiseert dat een zeer groot volume aan sociale uitgaven eigenlijk niet zozeer gericht is op herverdeling van de welvaartsstaat, maar om een hoger peil onderwijs, gezondheid, verzorging en inkomenswaarborging te verschaffen aan de gehele gemeenschap als zodanig, dus zowel aan de rijken als de armen.

Sterker nog, Deleeck concludeert dat ons sociaal beleid is *'opgezet en uitgebouwd in functie van het vormingsniveau, de kennis, de aspiratie, het cultuurpatroon en het waardensysteem van de dominante middengroepen van onze samenleving'*. En daarom zou het beter aansluiten bij de levensstandaard en levenswijze van de hogere lagen en zij er daarom ook verhoudingsgewijs meer van profiteren. Ons sociaal beleid beoogt de discriminatie tussen individuen te voorkomen, maar maakt tevens de scheve verdeling mogelijk en onvermijdelijk. De selectiviteit van sommige regelingen (bv. sociale huisvesting, studiebeurzen) heeft daarentegen een beperkt resultaat, voornamelijk omdat het aantal selectieve regelingen in het geheel van het sociaal beleid van zeer geringe omvang is.¹⁸⁸

Alhoewel België in dit boek veelal wordt gebruikt als voorbeeld van een welvaartsstaat is het toch niet alleen de Belgische welvaartsstaat die hier wordt besproken,

¹⁸⁷ CSB, 2013

¹⁸⁸ Deleeck 1977, 185-235 en Deleeck 1985, 3-9

maar het systeem op zich. Dit blijkt ook later in zijn rede in 1985; "De ongelijke verdeling der sociale overheidsuitgaven en de armoede", uitgesproken bij de aanvaarding van de benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de Cleveringa-leerstoel aan de universiteit van Leiden, waarin hij vermeldt dat het effect niet alleen van toepassing is op België, Nederland en Frankrijk,¹⁸⁹ 'maar op gans West-Europa'.¹⁹⁰

Reacties

Ook tegenwoordig houdt het Mattheuseffect de gemoederen bezig, zo bewijzen Ghysels en Lancker in hun artikel 'De terugkeer van het Mattheuseffect?' Hierin nemen zij de kinderopvang, een relatief nieuwe sector van het sociaal beleid, onder de loep en onderzoeken of er in deze sector ook sprake is van het Mattheuseffect. Zij komen tot de conclusie dat minder dan de helft van de overheidsmiddelen voor de kinderopvang besteed wordt aan de lagere inkomens. Dit komt enerzijds omdat moeders met lage inkomens verhoudingsgewijs vaker werkloos zijn en er dus geen gebruik van wensen te maken, maar anderzijds ook omdat de financiële kosten proportioneel groter zijn voor de lage inkomens die van de opvang gebruikmaken dan voor de hogere inkomens. Een duidelijk geval van het Mattheuseffect, zo betogen de auteurs.¹⁹¹

Elchardus schenkt in zijn boek *Sociologie: Een Inleiding* ook aandacht aan het Mattheuseffect en maakt duidelijk dat de Amerikaanse socioloog Robert Merton het begrip in de wetenschap heeft geïntroduceerd met de stelling dat beroemde wetenschappers vaak meer geloofwaardigheid genieten dan relatief minder bekende en de credits dan ook sneller naar de bekende wetenschappers zullen gaan. Deleecq concludeerde dat de hogere sociale klassen verhoudingsgewijs meer profiteerden van de sociale voorzieningen dan de lagere sociale klassen, voor wie de voorzieningen in de eerste plaats in het leven waren geroepen. En zo vertaalde hij het Mattheuseffect naar het sociaal beleid.¹⁹²

3.2.2 Den Uyl

Ook in de periode 1970-1990 laat Den Uyl van zich horen in het wetenschappelijk debat. In deze periode is hij minister-president van het kabinet Den Uyl van 1973 tot 1977 en na de daaropvolgende verkiezingen mag hij weer aansluiten bij de kabinetsformatie. Deze pakken nadelig uit voor Den Uyl en zijn PvdA die daarna tot de oppositie is veroordeeld. Den Uyl zelf zegt hierover dat de formatie vooral stuk is gelopen op de grote maatschappelijke vraagstukken van die tijd zoals de schijnbare onoplosbaarheid van de werkloosheid en de stagnerende wereldeconomie. De actualiteit over de discussie die toen gaande was heeft hem ertoe gebracht een aantal opstellen, die hij had geschreven over deze vraagstukken, te bundelen en te publiceren. Met de bundel *Inzicht en Uitzicht* als resultaat.¹⁹³

In *Inzicht en Uitzicht* neemt Den Uyl een rapport uit de jaren vijftig, dat is opgesteld door een commissie van de KVP genaamd *Financiële gezinslasten*, onder de loep. De commissie stelt dat iemand met een laag inkomen een bepaald bedrag kwijt is aan studiekosten voor zijn kind, terwijl iemand die het dubbele verdient een verlichting van de fiscale lasten tegemoet kan zien. Op deze manier worden de inkomensverschillen vergroot en de ongelijkheid geaccentueerd, zo betoogt Den Uyl. Maar wat hem nog meer bevreemdt is het gemak waarmee dezelfde commissie stelt dat met het hogere inkomen ook het recht op studie voor de kinderen en op medische hulp toeneemt, zonder zichzelf de vraag te stellen of de lagere inkomens hier eventueel ook aanspraak op zouden kunnen maken. Dit opstel van Den Uyl dateert van ver voor de stukgelopen kabinetsformatie van 1977 van de PvdA met de KVP, maar het is wellicht niet geheel toevallig dat hij deze niet lang hierna publiceert. En wanneer men Den Uyls eerdere woorden in oenschouw neemt over de grote

¹⁸⁹ Landen die hij veelvuldig gebruikt als voorbeeld

¹⁹⁰ Deleecq, 1985, 5

¹⁹¹ Ghysels en van Lancker, 2010, 151-162

¹⁹² Elchardus, 2007, 49-50

¹⁹³ Den Uyl, 1978, 5

maatschappelijke vraagstukken van die tijd waar volgens Den Uyl de formatie op stuk liep, dan is dit daar een goed voorbeeld van. Den Uyl, een socialist in hart en nieren, streefde, ook nu de economie stagneerde, naar een eerlijke verdeling van de welvaart door middel van nivellering en lang niet alle partijen konden zich daar nog in vinden aan het eind van de jaren zeventig. Naast het feit dat Den Uyl in het voorbeeld van het rapport melding maakt van het Mattheüseffect heeft hij het vooral ook over het gebrek of zelfs belemmering van sociale mobiliteit van de arbeiderskinderen. Of zoals hij zelf zegt; *'de opname van arbeiderskinderen in hogere standen kan slechts zeer langzaam geschieden, zodat altijd de noodzaak aanwezig is om het gros der aristocratie-van-morgen te kweken uit de aristocratie-van-vandaag'*.¹⁹⁴

Den Uyl bespreekt ook het rapport van Durlacher *Laagstbetaalden* en heeft het over stille armoede in de verzorgingsstaat. De fysieke armoede is weliswaar overwonnen, maar de eindjes moeten iedere maand weer aan elkaar geknoopt worden en dit zorgt voor beperkingen in het dagelijks functioneren. De overheid en maatschappelijke instellingen hanteren een levensminimum om te bepalen of er sprake is van armoede. Den Uyl verwijst naar het onderscheid tussen primaire en secundaire armoede, wat Seebohm Rowntree al aan het eind van de vorige eeuw maakte en pleit voor de invoering van dit onderscheid om de hedendaagse stille armoede inzichtelijk te maken. Vervolgens betoogt hij dat:

de notie van armoede in het socialisme nooit gebonden was aan een fysiek levensminimum, maar dat armoede daar is, waar de ongelijkheid in levenskansen en ontplooiingsmogelijkheid als rem en beperking wordt ervaren, waar de overvloed van de één het tekort van de ander voelbaar maakt.

Wat eigenlijk nog een verruiming is van het begrip secundaire armoede zoals geschetst door Rowntree in paragraaf 2.1.1. Verder geeft Den Uyl toe dat ondanks de voortdurende stijging van het levenspeil in Nederland veel verborgen armoede is gebleven, maar meent hij toch dat bij een verder optrekken van het minimumloon, verhoging van de sociale verzekeringen en uitbreiding van de sociale verzekering zal leiden tot een verdere afname van de armoede die in de sociale verzorgingsstaat is overgebleven.¹⁹⁵ Een typisch links standpunt aangaande de armoedebestrijding in die tijd, dat ook in het politieke armoededebat veelvuldig terug zal komen. Den Uyl meent verder dat de grote ondernemingen zo bepalend zijn in het productie- en consumptiepatroon, dat van een democratische besluitvorming over wat en voor wie er geproduceerd wordt nauwelijks sprake is. Daar komt nog eens bij kijken dat er als gevolg van de sterke welvaarts-groei een discrepantie is ontstaan tussen private overvloed en publieke armoede. Collectieve voorzieningen schieten ernstig tekort ten opzichte van de veel ruimere particuliere bestedingsmogelijkheden. De verschillen in levensomstandigheden en levenspeil zijn groot gebleven, zowel geografisch als functioneel en van een vermindering van inkomensverschillen is amper sprake.¹⁹⁶ Een conclusie die rechtstreeks voortvloeit uit zijn rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*, zie 2.1.5.

In de tweede bundel *De toekomst onder ogen* blijkt dat Den Uyl zich door de jaren heen steeds meer is gaan bezighouden met een dreigende nieuwe tweedeling, niet slechts in economische zin, maar ook sociaal en cultureel.¹⁹⁷ Zo merkt hij op dat *'de meeste welvaartstaten grote steden kennen met hoge werkloosheid, veel etnische minderheden, veel lage inkomensgroepen en vaak in samenhang met verouderde wijken en een relatief hoge criminaliteit'*. Hij onderkent dan ook het risico van een verval tot armoedereservaten in delen van zulke steden.¹⁹⁸ Verder uit hij kritiek op de welvaartsstaat en meent hij dat er aanleiding is om de omvang van de zorgfunctie nader te bezien. De welvaartsstaat heeft zich namelijk in de breedte uitgebreid, meer dan in de diepte. De ernstige gevallen zoals

¹⁹⁴ Den Uyl, 1978, 20-1

¹⁹⁵ Den Uyl, 1978, 128-30

¹⁹⁶ Den Uyl, 1978, 177-8

¹⁹⁷ Den Uyl, 1986, 8

¹⁹⁸ Den Uyl, 1986, 43

bijvoorbeeld de langdurige werkloosheid zijn door een gebrek aan diepte-investeringen niet verholpen, terwijl het aantal subsidieregelingen steeds meer is uitgebreid. Hij verwijst in deze discussie naar C.J.M. Schuyt, die van mening is dat de welvaartsstaat zich meer zou moeten concentreren op een pakket basisvoorzieningen,¹⁹⁹ zodat zo de ernstige noodgevallen als langdurige werkloosheid en de armoede in Nederland beter bestreden zouden kunnen worden. In deze bundel heeft Den Uyl het ook specifiek over oorzaken wanneer hij het over de daling van de welvaartsgroei heeft die inzette in 1980. De inkomens zijn minder hard gestegen, terwijl de vaste lasten binnen de huishoudens in diezelfde tijd sterk toenamen en zo ruim baan maakte voor het ontstaan van de nieuwe armoede en een dreigende tweedeling in de Nederlandse maatschappij.²⁰⁰

In de bundel *De toekomst onder ogen* gebruikt Den Uyl herhaaldelijk de standpunten en het beginselprogramma van de SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, voorloper van de PvdA), om de socialistische kernbegrippen van deze partij nog maar eens te benadrukken, beseffende dat feitelijke gebeurtenissen en ideologische ontwikkelingen telkens dwingen tot een hernieuwde afweging. Desalniettemin moet volgens hem wel telkens de afweging met de oorspronkelijke standpunten en kernwaarden worden gemaakt.²⁰¹ Dit laat eens te meer zien hoe belangrijk deze socialistische kernbegrippen waren voor Den Uyl. Dit socialisme, zo geeft hij toe, staat op gespannen voet met de vrijmarkteconomie (het kapitalisme), al wenst hij de vrije ondernemingswijze productie bepaald niet te ruilen voor een staatsocialistisch centralisme.²⁰²

In *Socialisme, What's left?* bespreekt Jan Pronk *Inzicht en Uitzicht* van Den Uyl omdat de belangrijkste werken van Den Uyl hier door hemzelf zijn samengebracht, meent Pronk. In dit werk betoogt Den Uyl dat de grote tekorten bij de lage inkomensgroep vragen om een uitbreiding van de collectieve sector. En volgens Pronk trekt Den Uyl met de betoging voor een uitbreiding van de collectieve sector de lijn door die hij had uitgezet in eerdere artikelen zoals *Om de kwaliteit van het bestaan*.

3.2.3 Wiebrens

Caspar Wiebrens is een politicoloog die ten tijde van deze twee publicaties een medewerker was van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waar hij onder meer publiceerde over het kiezersonderzoek, de sociale zekerheid (waarvan deze twee publicaties een voorbeeld zijn), micromodelsimulatie en het benchmarken van politiekorpsen. Tegenwoordig is Wiebrens werkzaam bij adviesbureau Anderson, Elffers en Felix (AEF).²⁰³

De jaren tachtig en de beginjaren negentig hebben in Nederland een schat aan wetenschappelijke literatuur voortgebracht als het gaat om de armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat stond in die tijd, zeker in de jaren '80, onder behoorlijke druk. Vooral de sociaaleconomische gevolgen die dit met zich meebracht inspireerden veel wetenschappers. Een van die wetenschappers is Caspar Wiebrens. Wiebrens levert met *Atlas van de Minima* (1983), waaraan hij heeft meegewerkt en dat onder zijn redactie stond en met *Inkomen en Rondkomen* (1981) een behoorlijke bijdrage aan het armoededebat in de jaren tachtig.

In het werk dat Wiebrens samen met collega-wetenschappers samenstelde *Atlas van de Minima*, wordt geprobeerd de kern van de problematiek van de nieuwe armoede zo goed mogelijk in kaart te brengen. In dit werk worden de oliecrisis van 1973 en 1979 als eerst genoemd. Deze crisissen worden niet direct gezien als oorzaak van de armoede, maar geven wel aanstoot tot een serie maatregelen die als oorzaken worden opgevat. De oliecrisis van 1973 zorgt voor een economische recessie en alhoewel er zich daarvoor ook al

¹⁹⁹ Den Uyl, 1986, 46

²⁰⁰ Den Uyl, 1986, 170-2

²⁰¹ Den Uyl, 1986, 14-6

²⁰² Den Uyl, 1976, 181

²⁰³ SCP, 2006, 38

voortekenen hadden gemanifesteerd, was dit toch de eerste keer dat de economische groei zichtbaar afnam. De werkloosheid steeg, maar de schade was nog te overzien. De tweede oliecrisis van '79 daarentegen was zo'n klap voor de Nederlandse economie dat het de regering dwong maatregelen te nemen om de recessie enigszins te beteugelen.²⁰⁴

Deze maatregelen vonden zij onder andere in het bezuinigen op het sociale zekerheidsstelsel en subsidies, die vooral bedoeld zijn voor mensen die het al niet breed hebben. Dit in combinatie met de steeds hoger wordende woonlasten, zoals oplopende huurprijzen en energieprijzen, zorgden ervoor dat een groep mensen die al niet van veel rond moest komen richting de armoede werd gedreven, als ze er al niet in zaten. Daarnaast wordt ook hier geconcludeerd, net als door Deleeck, dat er sprake is van een zogenaamd Mattheüseffect. De hogere inkomens ontvangen verhoudingsgewijs meer van de overheidsuitgaven op het gebied van volkshuisvesting en onderwijs, dan de lagere inkomens.²⁰⁵ Dit zijn de voornaamste conclusies die getrokken worden wat betreft de huishoudens die zich toentertijd in de armoede bevonden en zijn dus de voornaamste oorzaken van armoede in die tijd in Nederland, volgens Wiebrens en zijn collega-wetenschappers.

Zijn eerdere werk *Inkomen en Rondkomen* (1981), staat in het teken van het besteedbaar inkomen van huishoudens met een laag inkomen in relatie tot de omvang en samenstelling van het huishouden en welke groepen van de samenleving hiertoe behoren. Zo wordt er een beschrijving gegeven van huishoudens naar de volgende kenmerken: regio, urbanisatiegraad, leeftijd, opleiding en huishoudenssamenstelling. En aan de hand van die kenmerken blijkt uit de studie, die al de cijfers keurig tegenover elkaar zet, dat wat betreft regio de noordelijke provincies; Groningen, Friesland en Drenthe verhoudingsgewijs een ongunstig beeld laten zien. In deze regio's is het hoogst percentage aan huishoudens met lage inkomens te vinden. Het is dan ook geen verrassing dat als wordt gekeken naar urbanisatiegraad, het platteland en het verstedelijkt platteland er landelijk gezien het slechts voor staan wat betreft de omvang van huishoudens met lage inkomens.

Wanneer men de leeftijd in ogenschouw neemt blijkt het probleem van de lage inkomens voor een groot gedeelte een bejaardenprobleem te zijn. Bij de opleiding zien we ook het verwachte resultaat terug; namelijk dat degene zonder opleiding of met een lage opleiding relatief vaak behoren tot de lage inkomenshuishoudens. De scholing in Nederland is de afgelopen jaren over de gehele linie gestegen. Maar doordat mensen met een relatief hoog opleidingsniveau betrekkingen onder hun niveau accepteren wordt de concurrentie voor lager opgeleiden nog scherper. En wat betreft de huishoudenssamenstelling zijn het de éénoudergezinnen, voornamelijk alleenstaande moeders, die met meer dan een derde van het totaal aantal soorten huishoudens, de grootste groep vormen. Deze groep is nog wel verder onder te verdelen in gescheiden vrouwen en weduwen, waarbij de weduwen er iets beter vanaf komen dan de gescheiden vrouwen.²⁰⁶ Dit rapport bracht duidelijk de verschillende probleemgroepen voor wat betreft armoede in kaart en is daarom in de jaren tachtig ook een belangrijk wetenschappelijk werk in het armoededebat.

In *De Verdeelde Samenleving* gaat Engbersen in op Wiebrens' keuze in *Inkomen en Rondkomen* voor een beleidsmatig minimum om de lage inkomens in kaart te brengen. Wiebrens is één van de eerste in de beginjaren tachtig die kiest voor een beleidsmatig minimum als meetmethode en niet voor een empirisch-subjectieve. Wiebrens erkent het relatieve aspect van deze methode, omdat het immers afhankelijk is van de welvaartsituatie van de maatschappij, die fluctueert. Dit is volgens Engbersen ook gelijk het grootste nadeel van deze benaderingswijze. Want naarmate deze politieke afweging, wat het vaststellen van het beleidsmatig minimum in feite is, lager wordt gesteld, zal het aantal armen ook automatisch dalen.²⁰⁷

²⁰⁴ Wiebrens et al, 9, 1983

²⁰⁵ Wiebrens et al, 1983, 9 en 116-128

²⁰⁶ Wiebrens, 1981, 129-140

²⁰⁷ Schuyt en van der Veen, 1990, 129

3.2.4 Oude Engberink

Gerard Oude Engberink, geboren in 1942, is een cultureel antropoloog die aan het hoofd van de sociaalwetenschappelijke onderzoeksafdeling (SWOA) stond. De Rotterdamse Sociale Dienst is op dat moment de enige met een eigen stafafdeling voor wetenschappelijk onderzoek.

Een tweede auteur die het debat heeft beïnvloed is Oude Engberink, verantwoordelijk voor het rapport *Minima zonder Marge*, opgesteld in opdracht van, geschreven in diens hoedanigheid van directeur van het wetenschappelijk bureau van de Rotterdamse Gemeentelijke Sociale Dienst. *Minima zonder Marge* is zonder twijfel één van de wetenschappelijke publicaties waar, zeker in de jaren tachtig, het meest naar verwezen is. Vooral ook in het politieke armoededebat in de jaren tachtig is het een veel geciteerde publicatie, zoals in 3.3 zal blijken. In het rapport zelf staat dat het 'een onderzoek behelst naar de inkomsten en uitgaven van huishoudens die moeten leven op of rond het niveau van het sociaal minimum'. De lage inkomens en de koopkracht van deze huishoudens staan in die tijd enorm in de belangstelling door de vele bezuinigingsmaatregelen van de regering en de Rotterdamse Sociale Dienst vraagt zich dan af of deze maatregelen voldoende gebaseerd zijn op de realiteit van de huishoudens met een minimuminkomen.

Omdat de Sociale Dienst van Rotterdam van mening is dat er te weinig betrouwbare en actuele gegevens bekend zijn over de huishoudens met een minimuminkomen heeft het dit onderzoek opgezet en uit laten voeren, waarna sociale diensten van andere grote en middelgrote steden volgden. De ontvangers van de éénmalige uitkering 1982 staan in dit onderzoek centraal. Dit onderzoek heeft als doel om de verhouding tussen vaste en variabele uitgaven vast te stellen. De regering houdt alleen rekening met het effect van bezuinigingen op het totale inkomen, maar in de praktijk is vrijwel elke bezuinigingsmaatregel een aanslag op het vrij besteedbaar deel van het inkomen.²⁰⁸

Om een zo'n goed mogelijk beeld te krijgen van de inkomsten en uitgaven van de doelgroep, richt het onderzoek zich op verschillende facetten. Eerst wordt het soort huishoudens van de minima goed in kaart is gebracht, waarna er dieper ingegaan wordt op de totale inkomens van de huishoudens en waar deze veelal uit bestaan. Dan wordt achtereenvolgens gekeken naar de woonlasten, andere periodieke uitgaven, zoals bijvoorbeeld niet-vergoede ziektekosten, het totaal aan vaste lasten en wat er overblijft, eventuele schulden worden in beschouwing genomen en de bezuinigingen waar deze huishoudens zich genoodzaakt toe zien bij een gelijkblijvend of dalend inkomen en stijgende prijzen.

Uit het onderzoek blijkt dat voor ruim de helft van de huishoudens de Abw de primaire inkomstenbron is, voor een kwart is dat de AOW en het overige kwart heeft salaris of een andere uitkering.²⁰⁹ Verder blijkt dat de koopkracht van het minimuminkomen vanaf 1980 is gedaald en in 1983 gemiddeld 6,8% lager was dan in 1980. De woon-en energielasten zijn in dezelfde periode bovendien een steeds groter deel van de bestedingen gaan uitmaken. Dit leidde ertoe dat 89% van alle onderzochte huishoudens heeft moeten bezuinigen in het eerste half jaar van 1983, ondanks de eenmalige uitkering die zij ontvingen. De belangrijkste conclusie die getrokken kan worden uit dit onderzoek is dat bij een groot deel van de huishoudens met een minimuminkomen de inkomsten structureel achterblijven bij de uitgaven voor vaste en variabele lasten. Kinderbijslag, vakantiegeld en de eenmalige uitkering doen niks af aan dit feit.²¹⁰

In zijn *Aspecten van Armoede* heeft Hemert het over de nota Inkomensbeleid van 1989 van waarin het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) tot de conclusie komt dat er geen sprake is van afnemende maatschappelijke participatie en toenemend sociaal

²⁰⁸ G.S.D. Rotterdam, 1984, 1-7

²⁰⁹ G.S.D. Rotterdam, 1984, 31

²¹⁰ G.S.D. Rotterdam, 1984, 130-40

isolement bij de minima. Hij zet daar het gezaghebbende rapport *Minima zonder Marge* tegenover, die tot een heel andere conclusie kwam.²¹¹ En in het vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting is het Engbersen die het rapport van de Rotterdamse Gemeentelijk Sociale Dienst bestempeld als één van de publicaties in de jaren tachtig die de discussie rond opkomende armoede heeft weten aan te wakkeren.²¹²

3.2.5 Engbersen

Godfried Engbersen wordt op 12 februari 1958 in Den Haag geboren. Na in 1977 zijn VWO te hebben afgerond, begint Engbersen aan een studie Sociologie aan de universiteit Leiden. In 1983 zal hij cum laude afstuderen voor zijn Doctoraal in westerse Sociologie in Leiden en in 1990 zal hij promoveren in de sociologie met zijn studie *Publieke Bijstandsgeheimen*. Opvallend aan de totstandkoming van dit onderzoek is dat Engbersen voor zijn onderzoek in de Rotterdamse achterstandswijk Het Nieuwe Westen gaat wonen. Om als het ware ondergedompeld te worden in de leefwereld van de sociale minima, wat hem uiteindelijk zou helpen om een duidelijk beeld te schetsen van deze leefwereld. Sinds 1998 is hij hoogleraar Sociologie aan de Erasmus universiteit in Rotterdam, maar in het verleden is hij ook werkzaam geweest op de universiteiten van Amsterdam, Utrecht en Leiden en is menigmaal gastdocent geweest op buitenlandse universiteiten. Engbersen heeft door de jaren heen een indrukwekkende CV op weten te bouwen en is met recht één van de belangrijkste wetenschappers van het Nederlandse armoededeбат te noemen.²¹³

In het wetenschappelijk armoededeбат in Nederland is Godfried Engbersen vanaf de jaren tachtig één van de meest gezaghebbende wetenschappers. Zijn werk en bevindingen zijn dan ook met grote regelmaat terug te vinden in het werk van de velen wetenschappers die zich tevens bezighouden met armoede en sociale ongelijkheid in Nederland. Zijn boek uit 1990 *Publieke Bijstandsgeheimen* is misschien wel zijn bekendste werk, maar ook andere publicaties van hem of waar hij aan heeft meegewerkt hebben een bijdrage geleverd aan het armoededeбат in Nederland, zoals bijvoorbeeld *Een minimaal bestaan* (1986), *Moderne armoede* (1987) en *De verdeelde samenleving* (1990).

Een minimaal bestaan, waar Engbersen met drie anderen aan werkte, kan worden beschouwd als een vervolg op het eerder besproken rapport *Minima zonder Marge*. Ook hier staat de financiële en maatschappelijke positie van de minima centraal. Alleen werden voor *Minima zonder Marge* de minima gebruikt die de éénmalige uitkering van 1982 hadden ontvangen. In *Een minimaal bestaan* zijn het de minima die de éénmalige uitkering van 1984 hadden ontvangen. Ook uit dit onderzoek blijkt dat veel minima nog steeds grote moeite hebben om rond te komen, maar in dit onderzoek ligt de focus meer op het proces van rondkomen. Uit dit proces komt naar voren dat; de familiehulp cruciaal is voor veel minima, schulden vaak onontkoombaar zijn en er ook door minima zwart wordt bijverdiend. Het gehele proces van rondkomen is een constant wikken en wegen van welke uitgaven wel of niet gedaan kunnen worden. Maar erg interessant zijn ook de factoren en mogelijke oorzaken die uit het onderzoek naar voren komen en bij hebben gedragen aan de armoede van de minima. Zo wordt er verwezen naar de veranderingen op de arbeidsmarkt en doelen de onderzoekers daarmee op de automatisering die zich in die tijd meester begon te maken van de arbeidsmarkt, de verschuivingen van de industriële, maar vooral van de agrarische sector naar dienstverlenende sector en de concurrentie met lageloonlanden om de vestiging van ondernemers. Dit alles in combinatie met de hoge werkloosheid en het bezuinigingsbeleid van de overheid raakte vooral diegene die zich al onderaan de maatschappelijke ladder bevonden en zorgden voor een bestendinging van de situatie waarin zij verkeerden.²¹⁴

²¹¹ Hemert, 1989, 6

²¹² Engbersen, 2000, 146

²¹³ Godfriedengbersen, 2014

²¹⁴ Engbersen *et al.*, 1986, 11

Een jaar later wordt *Moderne Armoede* (1987) van Engbersen en van der Veen uitgebracht. Ook deze studie richt zich op de financiële en maatschappelijke positie van de huishoudens aan de onderkant van de inkomensladder, net zoals de studie *Een minimaal bestaan*, waar zowel Engbersen als van der Veen aan mee hebben gewerkt. Het verschil is dat deze studie onder andere de focus legt op wat de sociale gevolgen zijn van een leven aan de onderkant van de inkomensladder. De stigma's die minima op kunnen lopen door de een strakke bureaucratische relatie met de overheid en de stigma's als gevolg van de marginaliteit waar zij in verkeren door gebrekkige kans van slagen in de samenleving, zijn voorbeelden van sociale gevolgen. Engbersen en van der Veen gaan in deze studie ook dieper in op de in *Een minimaal bestaan* genoemde automatisering als oorzaak voor de toenemende armoede. Zo menen zij dat steeds minder mensen meer werk verrichtten, want door een toenemende automatisering werd de productie per werknemer steeds groter. De intensivering van de productie heeft deels de effecten van de sectorale verschuivingen versterkt en leidde eveneens tot een stijging van het gevraagde scholingsniveau. Juist omdat het scholingsniveau dat vereist was voor het verrichten van arbeid steeg, is het effect van scholing op de sociale mobiliteit echter veel minder groot dan aanvankelijk werd verwacht.

Hoewel steeds meer mensen uit de lagere sociaaleconomische milieus een opleiding hadden afgerond voordat zij de arbeidsmarkt betraden, kwamen zij onder invloed van de gewijzigde vraag naar arbeid toch weer in de laagste regionen van de arbeidsmarkt terecht. Dit verschijnsel van 'diploma-inflatie' heeft de effecten van de algehele ophoging van het scholingsniveau verminderd.²¹⁵

Ook Wiebrens (3.2.4) kwam al tot de conclusie dat er sprake was van zogenaamde 'diploma-inflatie'. Verder vermelden zij in dit onderzoek dat hoewel het probleem van de bestaansonzekerheid zeker niet alleen is voorbehouden aan de bejaarden en hun materiële positie sterk verbeterd is door de jaren heen, ze nog steeds relatief vaak aan de onderkant van de inkomensverdeling verkeren. Wat zowel Verwey-Jonker (2.1.4) als Wiebrens (3.2.4) ook al concludeerde. En daarnaast springen Engbersen en van der Veen twee veranderingen in de samenstelling van de laagste inkomens in het oog; de opkomst van de eenoudergezinnen en de veranderde positie van gezinnen met kinderen.²¹⁶

Als *Publieke Bijstandsgeheimen* uit wordt gebracht heeft Engbersen al behoorlijk wat ervaring opgedaan met de minima van Rotterdam en de nodige wetenschappelijke werken gepubliceerd. Deze eerdere werken zullen hem helpen één van zijn belangrijkste onderzoeken op te stellen. Ook voor het onderzoek dat gebruikt zal worden voor *Publieke Bijstandsgeheimen* richt Engbersen zich eens te meer op Rotterdam en dan in het bijzonder op de wijk 'Het Nieuwe Westen'. In dit onderzoek ligt de focus op de langdurig werklozen die op de armoedelijn verkeren en hij wil met dit onderzoek de maatschappelijke processen, die bijdragen aan de bestending van het bijstandsbestaan van de langdurige werklozen, in kaart brengen.²¹⁷ De maatschappelijke processen die hieraan bijdragen treft hij aan in culturele bestending; zoals het creëren van armoedeculturen. In rationele bestending; zoals de onbedoelde effecten van het sociaal beleid, dat onder bepaalde omstandigheden een uitkering trekken financieel aantrekkelijker is dan het hebben van een betaalde baan. En in bureaucratische bestending; zoals de relatief kansrijken onder de langdurig werklozen die een voorkeursbehandeling genieten van de ambtenaren die het sociaal beleid uit moeten voeren.²¹⁸ En ook in dit onderzoek heeft Engbersen aandacht voor de mogelijke oorzaken van armoede in Nederland. Nog steeds is hij van mening dat de belangrijkste oorzaak van het feit dat honderdduizenden huishoudens werkloos zijn, is en blijft gelegen in een aantal economische en demografische processen. Zoals de uitstoot van arbeid als gevolg van technologische vernieuwingen en (mondiale) verschuivingen van bepaalde

²¹⁵ Engbersen en van der Veen 1987, 55-7

²¹⁶ Engbersen en van der Veen 1987, 74

²¹⁷ Engbersen, 1990, 4

²¹⁸ Engbersen, 1990, 5-10

productieprocessen. En de komst van nieuwe groepen op de Nederlandse arbeidsmarkt zoals jongeren, vrouwen en migranten juist op een moment dat de vraag naar arbeid afneemt. Dit werkt indirect een verdere bestendiging van de structurele armoede in de hand van met name deze nieuwkomers en draagt tevens bij aan de vorming van een onderklasse in Nederland, wat het 'Publieke Bijstandsgeheim' is.²¹⁹

Aan *De Verdeelde Samenleving*, een boek dat onder redactie van Schuyt en Van der Veen tot stand is gekomen, heeft Engbersen ook een bijdrage geleverd in de vorm van een hoofdstuk dat hij wijdt aan inkomenshervdeling en het ontstaan van moderne armoede. In dit hoofdstuk legt hij onder ander uit dat er in Nederland sprake is van het beruchte 'Mattheüeffect' (zie Deleeck 3.2.1). Dit doet hij aan de hand van de drie elementen die de Nederlandse overheid kan inzetten om in te grijpen in de inkomensverdeling, te weten; het primair inkomen, het secundair inkomen en het tertiair inkomen. Het bruto-inkomen uit arbeid of vermogen is het primair inkomen. Het secundair inkomen is het primair inkomen plus ongebonden overdrachten van de overheid (sociale- verzekeringsuitkeringen, kinderbijslag) minus ongebonden overdrachten aan de overheid (sociale- verzekeringspremies, inkomstenbelasting). En het tertiair inkomen is het secundair inkomen vermeerderd met gebonden inkomensoverdrachten van de overheid (bijvoorbeeld huursubsidie) en verminderd met aan goederen en diensten gebonden subsidies van de overheid (omzetbelasting, accijnzen op bepaalde goederen).

Juist het ingrijpen in de laatste twee elementen heeft voor een verslechterde situatie van de mensen met lage inkomens gezorgd, meent Engbersen. Zo blijkt dat na 1982 de secundaire inkomens van de sociale minima veel minder hard stijgen in vergelijking met de modale huishoudens. En op terreinen met tertiaire inkomensbestanddelen zoals de gezondheidszorg, de rechtshulp en de individuele huursubsidie, werden er wijzigingen doorgevoerd die negatieve gevolgen hadden voor het inkomen van de sociale minima.

Verder heeft Engbersen het over de zeven kenmerken van de 'moderne armoede'. Het eerste kenmerk is een voor de hand liggende, namelijk; weinig geld. Het tweede kenmerk is het sociale isolement waarin veel moderne armen verkeren. Het derde kenmerk is het geringe profijt dat de moderne armen hebben van sommige overheidsvoorzieningen. De permanente staatsafhankelijkheid van sommige moderne armen is het vierde kenmerk. En het feit dat de moderne armen zo'n heterogene groep vormen is het vijfde kenmerk. De moderne armoede is vaak geografisch te lokaliseren. Het feit dat veel moderne armoede is terug te vinden in oude stadswijken van grote steden is het zesde kenmerk. En het laatste en zevende kenmerk ziet Engbersen in de culturele aanpassingsmechanismen die de armen ontwikkelen als gevolg van hun beperkte maatschappelijke mogelijkheden, zoals het ontstaan van armoedeculturen.²²⁰

In zijn *Publieke Bijstandsgeheimen* heeft Engbersen het over zes typen Langdurige werklozen. Maar Stella Hoff plaatst in haar *Een bestaan zonder baan* kanttekeningen bij de relatieve omvang van de typen langdurige werklozen in het onderzoek van Engbersen. Dit omdat het onderzoek een beperkt aantal ondervraagden behelst en de ondervraagden geen representatieve steekproef van langdurige werklozen vormden. Daarnaast gebruikt Engbersen in een tussentijds artikel zelf ook andere percentages, wat een extra reden is om de percentages slechts als indicatief te beschouwen.²²¹

3.2.5.1 Van der Veen

Ook Romke van der Veen is geboren in 1958. En studeerde net als Engbersen in Leiden, waar hij, net als Engbersen, in 1983 afstudeerde in Sociologie. Hij publiceerde onder andere over journalistiek, rechtshulp, maar vooral de onderwerpen armoede en de verzorgingsstaat hebben hem de status opgeleverd van een gerenommeerd wetenschappelijk onderzoeker. Om de verbondenheid met Engbersen nogmaals te onderschrijven is ook Van der Veen werkzaam aan de Erasmus universiteit in Rotterdam als hoogleraar Sociologie.

²¹⁹ Engbersen, 1990

²²⁰ Schuyt en van der Veen, 1990, 117-137

²²¹ Hoff, 1998, 27-8

De wetenschappelijke studies van Engbersen hebben een onmiskenbare bijdrage geleverd, zeker in de roerige jaren tachtig waarin de opkomst van de moderne armoede veel aandacht opeist. Maar veel van het werk van Engbersen is onlosmakelijk verbonden met Romke van der Veen. Zo hebben Engbersen en Van der Veen beide, samen met nog twee ander wetenschappers gezorgd voor de totstandkoming van *een minimaal bestaan*, is de studie *Moderne Armoede* een product voor hun samenwerking, stond *De verdeelde Samenleving* onder redactie van Schuyt en Van der Veen en bedankt Engbersen Van der Veen nadrukkelijk voor zijn hulp bij de totstandkoming van *Publieke Bijstandsgeheimen*. Van der Veen is dus op verscheidene manieren betrokken geweest bij deze studies die hun impact hebben gehad op het armoededebat in de jaren tachtig en verdient hier dan ook een vermelding.

3.2.6 Schuyt

Kees Schuyt, een socioloog, jurist en publicist, wordt op 11 januari 1943 te Leidschendam geboren. In 1961 ging Schuyt Sociologie studeren aan de universiteit Leiden om daarna rechten te studeren. Hij wist zich te specialiseren in een combinatie van beide, namelijk rechtssociologie. In 1972 promoveerde hij in Leiden op zijn proefschrift: *Recht, orde en de burgerlijke ongehoorzaamheid*, wat veel aandacht kreeg en alom geroemd werd. Dit zou één van de vele publicaties van Schuyt worden. Binnen het veelvoud aan wetenschappelijk werk dat Schuyt door de jaren heen heeft weten te creëren is al een enorme verscheidenheid op te merken. Maar Schuyt kon daarnaast ook hele luchtige columns schrijven en weet hij bepaalde niet voor de hand liggende onderwerpen goed te combineren. Schuyt is van 1974 tot 1980 hoogleraar Rechtssociologie aan de katholieke universiteit Nijmegen, van 1980 tot 1992 is hij hoogleraar empirische sociologie aan de universiteit Leiden en van 1992 tot 2008 is hij hoogleraar Sociologie aan de universiteit van Amsterdam. Verder is hij van 2005 tot 2013 lid van de Raad van State en is hij tevens twee perioden lid geweest van de Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid (WRR). En tot op heden is Schuyt lid van de raad van toezicht van de universiteit Leiden.²²²

Naast de bijdrage van Engbersen en Van der Veen aan de eerdergenoemde studies behandeld onder Engbersen, heeft ook Schuyt een prominente rol gespeeld in veel van deze studies. Zo stond *De Verdeelde Samenleving* onder redactie van Schuyt en Van der Veen, schreef Schuyt de inleiding voor *Moderne Armoede* en was hij de promotor van Engbersen bij diens proefschrift *Publiek Bijstandsgeheimen*. Daarnaast is Schuyt bekend om zijn vele publicaties aangaande de verzorgingsstaat en de armoedeproblematiek in Nederland.

Tijdens zijn inleiding in *Moderne Armoede* van Engbersen en Van der Veen, werpt Schuyt zijn blik op de herontdekking van armoede in de jaren tachtig. Schuyt meent dat de armoede van de jaren tachtig de vergelijking met de armoede uit de jaren dertig niet doorstaat. Wat niet wil zeggen dat er geen sprake is van armoede in de jaren tachtig. Deze armoede is anders van aard en wordt betiteld als moderne armoede. Durlacher vindt dat juist deze groep armen, makkelijk wordt verleid door de eenvoudigst aansprekende attracties. Het is volgens hem dan ook niet realistisch om te denken dat deze ongeschoolden zich hier zonder al te veel moeite aan zouden weten te onttrekken. Deze moderne armoede is niet te herkennen aan de schrijnende armoede en diepe ellende die het teweeg zou brengen in de Nederlandse samenleving, maar aan de toenemende sociale isolatie, schaarste en afhankelijkheid van mensen die zich ermee geconfronteerd zien.

En waar Engbersen het had over de zeven kenmerken van moderne armoede, heeft Schuyt het over de zeven kenmerken van de afhankelijkheid van de sociale minima. De eerste is de afhankelijkheid van de macro-economische situatie. De tweede is de afhankelijkheid van de Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD), die de minima regels en voorschriften oplegt. De derde is de afhankelijkheid van de GSD die zelf ook regels na moet leven die van hoger hand zijn opgelegd en dus ook het leven van de minima beheersen.

²²² Kees Schuyt, 2014

Mocht de minima in conflict komen dan is het weer afhankelijk van andere hulpverleners, artsen, consultatiebureaus en/of maatschappelijk werkers. De vijfde is de afhankelijkheid van de maatschappelijke beeldvorming, die wel of niet stigmatisering van de minima in de hand kan werken. De zesde is de afhankelijkheid van de directe sociale omgeving. En de minima zijn volgens de Abw afhankelijk van de leefomgeving waarin zij verkeren. Die is mede bepalend voor het uiteindelijk verstrekken van de uitkeringen.

In eerder studies is al geschreven over de afhankelijkheid van de minima en wat dat eventueel voor gevolgen kan hebben, maar Schuyt brengt deze afhankelijkheid hier uitvoerig onder de aandacht, omdat het zijns inziens belangrijk is een werkelijk beeld van de leefsituatie van de minima te schetsen. Beleidsbepalers beslissen vaak over het wel en wee van deze minima zonder op de hoogte te zijn van hoe de minima echt leven noch welke effecten hun beslissingen op deze levens hebben. Volgens Schuyt kan dat niet langer meer, want de herontdekking van armoede is een feit. Schuyt waarschuwt ook dat er moet worden ingegrepen voordat we van bijstandswet naar nieuwe Armeezorg gaan.²²³

In *De Stagnerende Verzorgingsstaat* (1978) van Schuyt en van Doorn bespreken zij de malaise waaraan de verzorgingsstaat destijds onderhevig was en de maatschappelijke onzekerheid die hier het gevolg van was. In formele zin mag het stelsel dan misschien af zijn, de werking ervan laat te wensen over. Dit blijkt ook uit de volgende zin; '*wat zich thans meer en meer gaat wreken is het ontbreken van een goed gefundeerd denksysteem als leidraad bij de opbouw van de verzorgingsstaat*'. En zij menen dat wellicht het technocratische karakter van het sociale stelsel de reden is dat er geen rekening is gehouden met allerlei consequenties en er geen passend antwoord vanuit deze technocratie kan worden gevonden voor de gebreken die het stelsel nu vertoont. Eén van de consequenties die nu duidelijk zichtbaar wordt, is dat door verfijning van de regels het voor velen schier onmogelijk is geworden zich een weg door dit web van regels te banen.²²⁴ Deze bevindingen sluiten naadloos aan bij de in paragraaf 1.9 beschreven functionarissenelite, die zich als enigen nog een weg door de regels kunnen banen en zo een sleutelpositie in het stelsel hebben weten te bemachtigen.

Van Doorn vervolgt hun betoog wanneer hij het heeft over de verzorgingsstaat als institutioneel complex van gespecialiseerde maatschappelijke voorzieningen dat bedoeld was als aanvullende hulp voor de zwaksten in de samenleving, maar zich heeft weten te ontwikkelen tot een pakket van voorzieningen dat ten dienste van het overgrote deel van de bevolking staat. De huidige economische stagnatie heeft de problemen van de verzorgingsstaat niet gecreëerd volgens van Doorn, maar wel verhevigd en daardoor zichtbaarder gemaakt. Waar van Doorn zich in de voorgaande periode nog begaf in het onmaatschappelijkheidsdebat, houdt van Doorn zich in deze periode, waarin de armoede opnieuw wordt ontdekt, meer bezig met de gebreken die de verzorgingsmaatschappij vertoont. Hij is 'het' voorbeeld van een auteur die zich in zowel het armoede- als onmaatschappelijkheidsdebat begeeft en met zijn bevindingen wat toe weet te voegen aan beide debatten.

In het artikel *De verzorgingsstaat voorbij* van De Boer en Van der Lans, bespreken zij *De Stagnerende Verzorgingsstaat* van Schuyt en Van Doorn. Het boek dateert van 1978, maar de Boer en van der Lans verbazen zich over de actualiteit van de besproken onderwerpen. Schuyt en Van Doorn concluderen in dit boek dat het ontsporen van het sociale zekerheidsstelsel te wijten is aan het technocratische karakter van ditzelfde stelsel en de sociologen doen dat in glasheldere taal die ook vandaag de dag nog van toepassing zou zijn op de problematiek rond de sociale voorzieningen in Nederland, menen de Boer en van der Lans.²²⁵

3.2.7 Braams en Kloosterman

Marijke Braams geboren 1957 in Utrecht. Gaat na haar atheneum Andragologie studeren aan de universiteit van Amsterdam, waarna ze ook nog eens een basisopleiding

²²³ Engbersen en Schuyt, 1987, x-xvii

²²⁴ Van Doorn en Schuyt, 1978, 10-13

²²⁵ De Boer en van der Lans, 2013

organisatieadviseur en een cursus wetenschapsjournalistiek weet af te ronden. In 1987 gaat ze aan de slag als senior onderzoeker bij Regioplan Onderzoek, Advies en Informatie. Zij is hier dus nog niet lang werkzaam als ze samen met Kloosterman aan hun onderzoek begint. Tegenwoordig heeft Braams een eigen organisatieadviesbureau in Amsterdam.²²⁶ Robert Kloosterman is geboren in Den Haag in 1955. Ook Kloosterman was nog maar net in dienst van het Economisch Geografisch Instituut, dat betrokken was bij het onderzoek, toen hij samen met Braams aan de slag kon. Kloosterman is tegenwoordig professor Economische Geografie en Planning aan de universiteit van Amsterdam.²²⁷

In 1988 publiceren Braams en Kloosterman het boek *De Smalle Beurs Breed Uitgemeten*. Dit onderzoek is interessant omdat het een periode beslaat (1975-1987) waarin de opkomst van het zogeheten nieuwe armoede duidelijk wordt. Over het doel van hun onderzoek zeggen Braams en Kloosterman: 'Het onderzoek is erop gericht inzicht te verkrijgen in de consequenties van het beleid voor de sociale minima in de periode 1975-1987'.

En naast de waargenomen consequenties voor de sociale minima in dit onderzoek, die sterk overeenkomen met die uit voorgaande onderzoeken, constateren Braams en Kloosterman ook een aantal factoren die huns inziens ten grondslag liggen aan de uiteindelijke consequenties voor deze minima. Zo is het duo van mening dat mede door toedoen van de twee oliecrisisen en dan met name die van 1979 de Nederlandse economie in een recessie is geraakt, wat grote gevolgen heeft gehad voor het sociale zekerheidsstelsel. Door de recessie en een toenemende werkloosheid deden steeds meer mensen een beroep op de overheid voor financiële bijstand. Dit dwong de overheid enerzijds tot grotere uitgaven, terwijl het anderzijds de inkomsten om het sociale zekerheidsstelsel te bekostigen terug zag lopen als gevolg van de economische recessie, met een aanzienlijke verscherping van de begrotingsproblemen voor de rijksoverheid als resultaat. De financiering van het stelsel van de sociale zekerheid is daardoor steeds moeilijker geworden. Het gevolg daarvan was een reeks aan wijzigingen in het sociale stelsel met de algehele stelselherziening van 1986 als meest ingrijpende van allemaal.

Deze herzieningen zien Braams en Kloosterman in het verlengde van een nieuwe politieke wind die eind jaren zeventig/begin jaren tachtig ging waaien in vooral Groot Brittannië en de Verenigde Staten, maar ook hier zijn intrede heeft gemaakt. De uitgebreide sociale voorzieningen van de verzorgingsstaat zijn mede onder invloed van deze nieuwe politieke ideologie, het neoliberalisme, in veel landen afgebrokkeld. Zo ook in Nederland menen zij.²²⁸

Een andere belangrijke factor vinden Braams en Kloosterman in het nieuwe beleid van de jaren tachtig dat een toename van de regeldichtheid en dan met name in de regels ten aanzien van de minima laat zien. Deze toegenomen regeldichtheid heeft voor een deel te maken met twee enigszins tegenstrijdige doelstellingen van het beleid. De overheid ziet zich aan de ene kant gedwongen om te bezuinigen als gevolg van de economische recessie, maar aan de andere kant wordt diezelfde overheid ook aangekeken op eventuele inkomensverslechtingen van de minima. De inkomenspositie van de minima wordt gezien als een belangrijke pijler van het sociale gehalte van een kabinetsbeleid. De sterk toegenomen regeldichtheid komt het beste tot uiting als het gaat over de bijverdiensten van minima en het meer dan evenredig treffen van de inkomens net boven het minimum met allerlei bezuinigingen, wat leidt tot een situatie waarin iemand die net boven het minimum weet uit te komen uiteindelijk in besteedbaar inkomen erop achteruit gaat. De fijnmazigheid van de regels leidt vaak tot bezuinigingen in het tertiaire inkomen, die door de overheid kunnen worden bestempeld als milde bezuinigingen, maar vooral de mensen net boven het minimum raken. In feite bestendigt de overheid, door de aard van de regelgeving, de financiële positie van de sociale minima en net erboven, volgens Braams en Kloosterman.

²²⁶ Braamsadviesorganisatie, 2014

²²⁷ UVA, 2014

²²⁸ Braams en Kloosterman, 1988, 2-3

De jaren tachtig hebben dan ook een aanmerkelijk aanhalen van de armoedeval in Nederland laten zien, constateren zij.²²⁹

Het werk van Braams en Kloosterman *De Smalle Beurs Breed Uitgemeten* is volgens de auteurs van het vijfde jaarrapport, samen met *Minima zonder Marge*, één van de wetenschappelijke publicaties die de armoede in de crisis van de jaren tachtig weer krachtig in beeld weet te brengen.²³⁰

3.2.8 De Relatie tussen de Wetenschappers

Zoals ook vermeld in de gelijksoortige subparagraaf 2.1.7, blijkt dat de structuur van het wetenschappelijk armoededeбат is terug te vinden in de relatie die bestaat tussen de verschillende wetenschappers en dan met name de overeenkomsten die zij delen. Zoals we zagen heeft Herman Deleeck, net als Rowntree een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het Nederlandse armoededeбат. Deleeck was namelijk degene die het Mattheuseffect toepaste op het sociaal beleid en dat concept zou tot ver over zijn landsgrenzen navolging krijgen.

Den Uyl bewijst, een jaar nadat Deleeck het Mattheuseffect heeft geïntroduceerd, dat men ook in Nederland op de hoogte is van de perverse bijwerkingen van het sociaal beleid. Den Uyl komt in *Inzicht en Uitzicht* tot dezelfde conclusie als Deleeck, zonder het specifiek te benoemen als het Mattheuseffect. Verder heeft Den Uyl het over het uitbreiden van de verzorgingsstaat, die de langdurige werkloosheid niet heeft weten te verhelpen. Hierbij verwijst hij naar Schuyt, die opperde dat de verzorgingsstaat nu gebaat zou zijn met diepte-investeringen in plaats van breedte-investeringen.

Ook Wiebrens maakt duidelijk dat er sprake is van het Mattheuseffect van Deleeck, omdat hogere inkomens verhoudingsgewijs meer van de overheidsuitgaven ontvangen op het gebied van volkshuisvesting en onderwijs, dan de lagere inkomens. Wiebrens is het ook met Den Uyl eens in diens conclusie dat door een relatief hardere stijging van de vaste lasten in vergelijking met de inkomens, de lage inkomenshuishoudens hier de dupe van werden. Verder is Wiebrens één van de eerste die kiest voor een beleidsmatig minimum als meetmethode om de lage inkomens in kaart te brengen. Iets wat Engberink zal motiveren om ook van de mensen die leven van het beleidsmatig minimum uit te gaan en van hen diegenen te nemen die een éénmalige uitkering hebben ontvangen.

De stap van Oude Engberink naar Engbersen is snel gemaakt. Oude Engberink is voor Engbersen als een oude leermeester geweest, zeker in zijn eerste stappen als onderzoeker naar de Rotterdamse minima. En daarnaast fungeert de studie *Minima zonder Marge* als een soort basis voor de studies die eerder onder Engbersen zijn besproken. Maar niet alleen tussen Oude Engberink en Engbersen bestaat een duidelijke band. Engbersen is zo'n beetje de spil van het wetenschappelijk armoededeбат te noemen. Schema 3 laat dat heel duidelijk zien. Zo verwijzen meerdere wetenschappers naar Engbersen en zijn bevindingen. En is Engbersen, samen met Schuyt, de enige die via de pijlen met alle anderen in de figuur zijn verbonden.

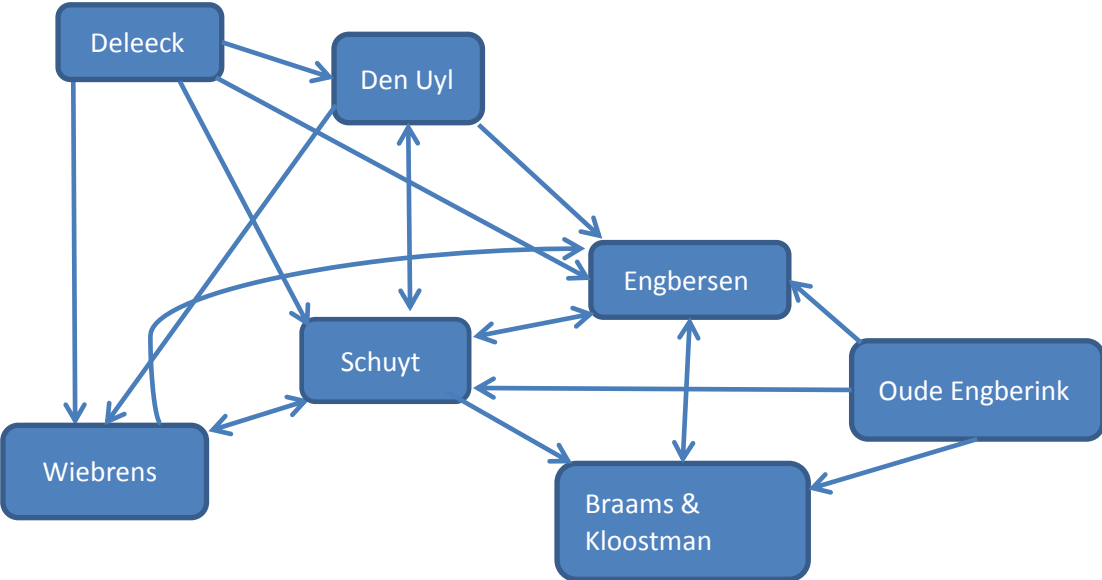
De andere spil in het wetenschappelijk armoededeбат is Schuyt. Ook voor Schuyt geldt dat zijn publicaties veel door andere wetenschappers worden gebruikt en Schuyt zelf dat ook doet. Zijn band met Engbersen is overduidelijk gezien het feit hij één van de promotors was van Engbersens proefschrift en zij aan meerdere publicaties hebben samengewerkt.

Ook Braams en Kloosterman laten zich inspireren door eerdere bevindingen van hun collega-wetenschappers, zoals Oude Engberink, Engbersen en Schuyt, maar weten hun bevindingen op sommige vlakken toch net iets scherper neer te zetten dan hun voorgangers. De onderlinge verbondenheid en inspiratie tussen de behandelde wetenschappers is eigenlijk zo overdadig dat voor een compleet overzicht geen ruimte is, maar met deze subparagraaf in combinatie met Schema 3 hoop ik toch enigszins wat van deze verwevenheid over te brengen.

²²⁹ Braams en Kloosterman, 1988, 86-7

²³⁰ Engbersen et al., 2000, 146

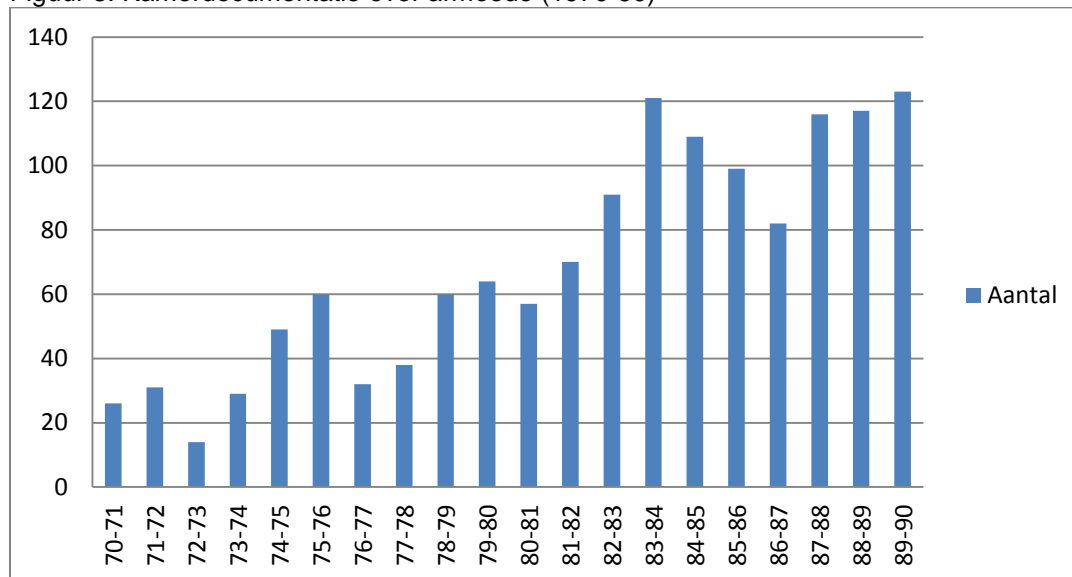
Schema 3. Onderlinge beïnvloeding van wetenschappers (1970-1990)

3.3 Het politiek debat

De manier waarop het politiek armoededeбат van de periode 1970-1990 tot stand is gekomen verschilt niet van de periode 1945-1970. Ook hier heb ik de documentatie van de Staten-Generaal doorgenomen en mij een weg door het veelvoud aan teksten weten te banen, om zodoende de contouren van dit debat duidelijk te krijgen. Figuur 3 hieronder is net als Figuur 1 een weergave van het aantal resultaten wat betreft armoede in de periode, met ook hier de aantekening dat het nog niet specifiek is toegespitst op het armoededeбат van Nederland.

Figuur 3. Kamerdocumentatie over armoede (1970-90)

De jaren na de invoering van de Algemene Bijstandswet (Abw) (1965), lieten al voorzichtige kritiek zien op het functioneren van deze wet en bevestigden het feit dat de armoede, volgens sommigen politici, zeker nog niet was uitgeroeid. Ook in 1971 zijn er politici die er in het armoededeбат op attenderen dat er nog armoede heerst in Nederland. Zo vraagt van Wijk (PSP), tijdens de vaststelling van het landbouwhoofdstuk voor de rijksbegroting van het dienstjaar 1971, aandacht voor de positie van de boeren. Steeds vaker worden er andere beroepen dan de zware en vaak onderbetaalde baan als boer gekozen en heel veel afkoop- en uitkoopsommen van de boeren zijn zo laag dat ze gedoemd zijn tot armoede.²³¹ En tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen Rijksbegroting 1972, is het Berger (DS'70) die constateert dat een AOW-uitkering nog steeds niet afdoende is om fatsoenlijk van rond te komen. Er wordt stille armoede geleden door AOW'ers en een onmiddellijke verhoging van de AOW-uitkering kan volgens zijn partij dan ook niet uitblijven.²³²

Een ander geluid betreffende armoede komt eerder dat jaar van Geurtsen (VVD) die tijdens de herziening van het echtscheidingsrecht opmerkt dat de alimentatiebetaling na een scheiding armoede tot gevolg kan hebben in de twee ontstane gezinnen, het oude en het nieuwe gezin.²³³ Deze opmerking is opmerkelijk omdat dit de eerste keer is dat deze argumentatie voor armoede in het armoededeбат wordt gebruikt en een verbod zal zijn voor een latere risicogroep, namelijk de eenoudergezinnen.

Maar de toon van het debat werd dat jaar toch vooral bepaald door politici die juist constateerden dat er in Nederland niet echt meer kon worden gesproken van armoede. Tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting van 1971, is het Minister Roolvink (ARP) die opmerkt dat de enorme economische vooruitgang van na de oorlog naar zijn overtuiging het

²³¹ Staten-Generaal, 05-01-1971, 307

²³² Staten-Generaal, 12-10-1971, 227

²³³ Staten-Generaal, 10-03-1971, 3284

welzijn van tallozen heeft bevorderd, echte armoede zou volgens Roolvink dan ook niet meer bestaan in Nederland.²³⁴ Een maand later, tijdens de bespreking van dezelfde Rijksbegroting, meent Lankhorst (PSP) dat de focus niet meer moet worden gelegd op leven in armoede, maar op de kwalijke neveneffecten van de welvaart die Nederland kent.²³⁵ En wanneer Den Uyl, tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen Rijksbegroting 1972, wijst op het omslagpunt in de Nederlandse economie en meent dat het niet goed gaat met de Nederlandse economie, is het M. Bakker (CPN) die van leer trekt tegen de PvdA en dan met name tegen Den Uyl. Bakker vindt juist dat het moet gaan over de verdeling van de welvaart, gezien de grote rijkdom die Nederland dan kent en voorziet helemaal geen economisch omslagpunt.²³⁶ En ook Smit-Kroes (VVD), tijdens de vaststelling van dezelfde Rijksbegroting later dat jaar, zegt dat haar partij “*niet de armoede, maar de welvaart wil verdelen*”.²³⁷

Een ander opmerkelijk geluid in het armoededeбат, ook al tijdens de vaststelling van de Rijksbegroting, komt van Janssen (Groep-Aarden), die opmerkt dat;

het minimumloon dan een vrijwaring van armoede mag betekenen, via allerlei publiciteitsmedia wordt deze minimumloontrekkers iedere dag duidelijk gemaakt dat zij er qua consumptiemogelijkheden nauwelijks bij horen.²³⁸

Dit is een nieuw geluid in het armoededeбат omdat hier in de persoon van Janssen aandacht wordt geschonken aan de relativiteit van het begrip armoede, dat later in het debat steeds vaker aan bod zal komen.

In het armoededeбат wordt nu ook steeds meer gewezen op het economische omslagpunt. Zo is het Koekoek (BP), tijdens de nota inzake de werkgelegenheidssituatie, die opmerkt dat niemand in Nederland armoede zou moeten lijden. Dit naar aanleiding van zijn constatering dat er een grote werkloosheid aan het ontstaan is.²³⁹ De constatering van Abma (SGP), dat consumptief krediet vroeger werd beschouwd als een teken van armoede, maar tegenwoordig een algemeen aanvaard gebruik is als bijverschijnsel van de enorme welvaart, is tekenend. Maar zo zegt hij: “*deze welvaart is geen blijvend verschijnsel; recente uitlatingen over de economische situatie zijn de laatste maanden niet al te optimistisch*”.²⁴⁰ In het daaropvolgende jaar nemen deze geluiden toe. Voordat in 1973 de oliecrisis echt losbarst is het, tijdens een bespreking van de vaste commissie voor Milieuhygiëne, Groensmit-van der Kallen (KVP) die naar een betere samenleving wil door middel van versobering tegen de komende armoede, zo voorspelt ze.²⁴¹ En nadat de oliecrisis een feit is geworden is het, tijdens het debat over de wijziging van de inkomstenbelasting en van de loonbelasting, minister Duisenberg (PvdA) die minister-president Den Uyl (PvdA) citeert wanneer hij zegt dat “*als gevolg van de oliecrisis Nederland mindere rijkdom of grotere armoede zal leren kennen en dat deze zo rechtvaardig mogelijk met zijn allen gedragen moet worden*”.²⁴² En alhoewel van der Gun (KVP), tijdens de machtigingswet inkomensvorming en bescherming werkgelegenheid, concludeert dat Nederland de tijd van een rechtvaardige verdeling van de armoede achter de rug heeft, ziet hij wel een uitdaging in het zo rechtvaardig mogelijk verdelen van het dalend nationaal inkomen.²⁴³

De stagnerende economische groei leek in het armoededeбат vooral een uitwerking op de positie van de boeren te hebben. Zowel Tolman (CHU) als Meuleman (SGP) berichten, tijdens het beleidsdebat over Landbouw en Visserij, over ongunstige

²³⁴ Staten-Generaal, 13-01-1971, 2217

²³⁵ Staten-Generaal, 16-02-1971, 632

²³⁶ Staten-Generaal, 12-10-1971, 237

²³⁷ Staten-Generaal, 15-12-1971, 1833

²³⁸ Staten-Generaal, 12-01-1971, 2138

²³⁹ Staten-Generaal, 22-02-1972, 2517

²⁴⁰ Staten-Generaal, 16-05-1972, 3313

²⁴¹ Staten-Generaal, 03-09-1973, 2

²⁴² Staten-Generaal, 22-11-1973, 1171

²⁴³ Staten-Generaal, 19-12-1973, 1740

inkomensontwikkeling en enorme prijsstijgingen die voor grote problemen zorgt in de landbouw. Veel bedrijven gaan over de kop en vaak genoeg met armoede als gevolg. In Kamerstukken uit die begin jaren zeventig geeft de regering ook blijk van de omslag in de economie, maar verklaart de nadruk te leggen op het behoud van de sociaal-maatschappelijke verworvenheden. De opgebouwde sociale voorzieningen moeten ook in de toekomst een vrijwaring van armoede betekenen.²⁴⁴ Maar berichten over armoede in de landbouwsector blijken toch hardnekkig wanneer in december van 1975, tijdens het debat over Landbouw en Visserij, ook Meis (CPN) opmerkt dat door het reële koopkrachtverlies van veel gezinnen in de Land- en Tuinbouw, armoede een realiteit voor hen is geworden.²⁴⁵

En ook andere groepen in de samenleving krijgen aandacht in het debat, zoals de woonwagengedwongen. Weliswaar een kwetsbare groep, maar wel een groep die onderbelicht blijft in het armoededeбат. Desalniettemin vraagt Weijers (KVP) in maart 1976, tijdens de beschouwingen over de Nota woonwagengedwongen, aandacht voor degenen die in een woonwagen geboren zijn, die volgens hem *'per definitie kansarm voor de Nederlandse samenleving zijn, maar kansrijk voor vergulde armoede'*.²⁴⁶

Tijdens de Nota Bejaardenbeleid 1975, wordt door Rienks (PvdA) benadrukt dat de ouderen nog steeds een kwetsbare groep zijn als het op armoede aankomt. De manier waarop hij dit verwoordt is opvallend. Rienks merkt op dat de algemene pensioenwet snel moet worden aangenomen, omdat velen ouderen na hun pensionering in relatieve armoede vervallen.²⁴⁷ Rienks gebruikt hier de term relatieve armoede. De relativiteit laat zien dat in vergelijking met de toenmalige norm in Nederland, weldegelijk sprake is van armoede, maar dat in relatie tot de armoede die Nederland voorheen kende deze armoede gerelativeerd moet worden.

Na zoveel jaren van economische voorspoed kan een constatering van armoede wanneer het wat slechter gaat, niet bij iedereen even geloofwaardig overkomen, zoals al vaker bleek in het debat. Zijn fractie daarentegen doet een stelligere uitspraak aangaande armoede. In een Kamerstuk geeft de PvdA-fractie te kennen dat de armoedegrens de absolute ondergrens is en er beneden deze grens geen bestaanszekerheid meer te garanderen is.²⁴⁸ En tijdens een vergadering van de vaste commissie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening, wordt door Nijpels (D'66) kenbaar gemaakt waar deze armoede in Nederland zich voornamelijk bevindt. Volgens hem was een bijverschijnsel van de wederopbouw van de steden na de Tweede Wereldoorlog dat in toenemend mate armoede zich juist in de grote steden concentreerde.²⁴⁹

Deze midden jaren zeventig zijn enigszins verwarrende tijden en ook in het politiek armoededeбат is dat te merken. Economisch heeft Nederland een stap terug moeten zetten, maar is nog steeds een land van ongekende welvaart en dat zorgt voor verschillende toekomstperspectieven. Tijdens het debat aangaande de rijksbegroting, is het de Gaay Fortman (PPR) die refereert aan een rede van de toenmalige premier (Van Agt, CDA). In die rede waarschuwt van Agt voor ernstige verarming van ons land in de jaren tachtig. De Gaay Fortman kon uit de rede opmaken dat de premier doelde op materiele armoede, wat volgens de Gaay Fortman wel los zal lopen. Nederland kan volgens hem nog heel wat hebben eer het zover zou zijn.²⁵⁰ De voorspelling van de premier geeft niet aan in hoeverre het regeringsbeleid op dat moment uitging van verdere economische verslechtering, maar na de oliecrisis van 1979 is dit een onomkeerbaar feit.

In het armoededeбат uit zich dit in de eerste instantie vooral in een klacht over de decentralisatie die armoede in de hand zou werken. Tijdens het beleidsdebat over onderwerpen, rakende het departement Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM),

²⁴⁴ Staten-Generaal, Kamerstuknummers 13463 en 13100 XV

²⁴⁵ Staten-Generaal, 17-12-1975, 2104

²⁴⁶ Staten-Generaal, 22-03-1976, 745

²⁴⁷ Staten-Generaal, 26-04-1976, 908

²⁴⁸ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 13873

²⁴⁹ Staten-Generaal, 06-03-1978, 163

²⁵⁰ Staten-Generaal, 28-11-1978, 128

is het Wiebenga (VVD), die opmerkt dat de gemeenten steeds minder geld ter beschikking hebben en straks alleen nog maar armoede te verdelen hebben. In het vervolg van dit debat een dag later is het minister Gardeniers-Berendsen (CDA) die verwijst naar een uitspraak van de Vereniging van de Nederlandse Gemeenten (VNG) die tevens meent dat er straks alleen nog armoede te verdelen valt voor hen.²⁵¹ In een Kamerstuk datzelfde jaar komt minister Gardeniers-Berendsen nog eens terug op de gevolgen van de decentralisatie voor de gemeenten. Zij zegt daarover:

feitelijk komt de decentralisatie dus neer op het binnen de gemeenten verdelen van nagenoeg dezelfde middelen over meer voorzieningen. Daarmee dreigt de decentralisatie te verworden tot het democratisch verdelen van de nijpende armoede.²⁵²

Tets (VVD) heeft hele andere zorgen betreffende de economische verslechtering die Nederland dan ondergaat. In het beleidsdebat over de Financiën wordt duidelijk dat hij vreest dat door de mindere tijden en dreigende armoede er in Nederland ruimte zal komen voor een staatsocialisme, wat hij als VVD'er niet ziet zitten. Hij pleit dan ook voor het behoud van de vrije markteconomie die volgens hem *'in 100 jaar meer productie heeft geschapen dan alle eerdere generaties bij elkaar'*.²⁵³

De gevolgen van de oliecrisis worden steeds merkbaarder en hebben ook hun uitwerking op het armoededeбат. In het debat is nog steeds onmin te horen over de gevolgen van de decentralisatie. Bijvoorbeeld tijdens het debat over het regionaal sociaaleconomisch beleid 1981 t/m 1985, wanneer Brouwer (CPN) zegt dat het goed is dat de decentralisatie veel aandacht krijgt, maar dit wel moeten leiden tot meer financiële middelen, wil het geen afschuifstelsel van de armoede worden.²⁵⁴ En opmerkingen als die van minister Albeda (Sociale Zaken en Werkgelegenheid, CDA), tijdens het beleidsdebat over onderwerpen aangaande sociale Zaken, die meent dat het sociale zekerheidsstelsel uit welvaart is geboren, maar vandaag het armoedefenomeen moet beteugelen,²⁵⁵ zijn ook al eerder gehoord in het armoededeбат.

Nieuw in het armoededeбат zijn de besprekingen van de eenmalige uitkeringen. Dit is wel een evident teken dat het economisch zo slecht gaat dat er zulke maatregelen aan te pas moeten komen. Tijdens deze bespreking is het Willems (PSP), die opmerkt dat er rapporten zijn verschenen over de armoede in Nederland, evenals rapporten waarin wordt aangegeven om hoeveel gezinnen, alleenstaanden en buitenlanders het gaat. De aantallen worden alleen maar groter naarmate er langer wordt gewacht. De vraag waar het feitelijk om gaat en nog niet is beantwoord, volgens Willems is; wanneer deze koopkrachtachteruitgang nou eens structureel wordt aangepakt. En in ditzelfde debat is het Leerling (RPF) die om een hulde vraagt voor de gezinnen waarin huismoeders iedere maand weer de eindjes aan elkaar moeten knopen, maar dit met zoveel verve doen dat ze de stille armoede weten te camoufleren. Een levenskunst die ook wel eens gepropageerd mag worden, volgens Leerling.²⁵⁶

Niet alleen de eenmalige uitkering is nieuw en veelzeggend, maar ook het feit dat er veel rapporten over armoede in Nederland verschijnen en in het armoededeбат worden genoemd, laten een omslagpunt in het armoededeбат zien. In 1982 staat de aanwezigheid van armoede al bijna niet meer ter discussie. Zo blijkt ook tijdens de vergadering van de vaste commissie voor Verkeer en Waterstaat, 15 februari 1982. Tijdens deze vaste vergadering is het Nijland (CDA) die de budgettaire armoede van de overheid aankaart en niet veel later zal minister Zeevalking dit beamen.²⁵⁷ Er valt voor kabinetsleden ook niet meer

²⁵¹ Staten-Generaal, 03-06-1980, 847 en 04-06-1980, 868

²⁵² Staten-Generaal, Kamerstuknummer 15800 XVI

²⁵³ Staten-Generaal, 20-05-1980, 702

²⁵⁴ Staten-Generaal, 07-12-1981, 21

²⁵⁵ Staten-Generaal, 03-03-1981, 501

²⁵⁶ Staten-Generaal, 17-09-1981, 3 en 41

²⁵⁷ Staten-Generaal, 15-02-1982, 17

te ontkennen dat er sprake is van budgettaire armoede alsook armoede onder de bevolking, zo blijkt ook uit het armoededeбат zelf. Tijdens het debat jeugdwelzijn is het van der Vlies (SGP), die opmerkt dat door echtscheidingen en andere conflicten gezinnen worden ontwricht en dat dit in deze zware tijden vaak armoede tot gevolg heeft. De toename in echtscheidingen werd al eerder in het debat als oorzaak aangevoerd, maar in deze tijd is de uitwerking hiervan zichtbaarder. Ook het aangaan van te hoge lasten voor een eigen woning zijn volgens van diezelfde van der Vlies een oorzaak van de vele stille armoede die Nederland kent in de beginjaren tachtig. Deze zijn te hoog door een stagnatie in de groei van het inkomen enerzijds en een hoge rentestand anderzijds.²⁵⁸

Uit een Kamerstuk datzelfde jaar blijkt dat de fractie van D'66 vooral veel armoede bespeurt bij eenoudergezinnen met opgroeiende kinderen, die uitsluitend zijn aangewezen op een bijstandsuitkering. Velen van hen bevinden zich op of onder de armoedegrens en een verdere verlaging van de kinderbijslaguitkering, die op dat moment ter discussie stond, zou dan ook betekenen dat deze groep nog verder onder de armoedegrens terecht zou komen.²⁵⁹ Een conclusie die ook Beckers-de Bruijn (PPR) trekt. Tijdens de behandeling van het koopkrachtbeeld voor 1983, merkt ze op dat de overheid bezig is grote groepen kansarmen te kweken. Het gaat om mensen die onder de armoedegrens terechtkomen en waarschijnlijk blijvend gedoemd zijn tot armoede. Het betreft vooral hoofden van eenoudergezinnen en oudere mensen; de vrouwen zijn daarin in de meerderheid.²⁶⁰ Tijdens het debat over de kinderbijslag is het Bischoff van Heemskerck (D'66) die verwijst naar het rapport *Inkomen en Rondkomen* van C.J. Wiebrens in zijn conclusie dat de bijstandsmoeders duidelijk tot de armoedegroepen behoren.²⁶¹

Ook als aparte groep zijn de vrouwen een risicogroep. Een maand eerder tijdens de bespreking van de regeringsverklaring is het Brouwer (CPN), die zich afvraagt of de regering op de hoogte is van de feminisering van de armoede. Omdat in zijn ogen de regering niet zwaar tilt aan de grote problemen van grote groepen vrouwen die niet aan het werk kunnen komen en afhankelijk zijn van een bijstandsuitkering.²⁶²

De gevolgen van de economische malaise zijn onder andere; dat grote groepen steeds meer moeite hebben om mee te komen in de samenleving, wat een tweedeling in de samenleving betekent. Toussaint (PvdA) verwoordt dit goed, tijdens de nota interimmaatregel pensioenbreuk, wanneer hij de jaren zeventig tegenover de jaren tachtig plaatst en concludeert dat het twee verschillende werelden zijn. *'De jaren tachtig is geen wereld waarin sprake is van economische groei, maar waarin de armoede ook in Nederland dagelijks verder oprukt.'*²⁶³ Brouwer (CPN) komt tot een soortgelijke conclusie een paar maanden later. Brouwer heeft het over het huidige politieke beleid dat leidt tot het ontstaan van twee werelden in Nederland, namelijk de wereld van de sterken en de zwakken. De sterken redden zich prima en de zwakken lijden in stille armoede. En tijdens ditzelfde debat over de eenmalige uitkering, krijgt Brouwer bijval van Janmaat (CD), die concludeert dat door een falend regeringsbeleid de armoede in Nederland steeds meer om zich heen grijpt.²⁶⁴

Tijdens het debat kaderwet specifiek welzijn, is het Ermen (PvdA) die nog verder gaat en niet alleen het huidige regeringsbeleid aanvalt, maar het stelsel op zich. Volgens Ermen zijn er in de "vette" jaren onvoldoende richtlijnen opgesteld om de overmaat juist te verdelen en nu Nederland beland is in de "magere" jaren heeft het zodoende ook niet de juiste maatregelen voorhanden om de armoede eerlijk te verdelen.²⁶⁵ Een Kamerstuk van dat jaar bevestigt nog maar eens dat het sociale zekerheidsstelsel niet alleen bedoeld is als vangnet voor het individu, maar tevens de maatschappij in zijn geheel behoort te beschermen tegen

²⁵⁸ Staten-Generaal, 17-02-1982, 2122 en 08-03-1982, 5

²⁵⁹ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 17467

²⁶⁰ Staten-Generaal, 14-12-1982, 1160

²⁶¹ Staten-Generaal, 21-12-1982, 251

²⁶² Staten-Generaal, 23-11-1982, 698

²⁶³ Staten-Generaal, 28-06-1982, 11

²⁶⁴ Staten-Generaal, 22-09-1982, 19 en 22

²⁶⁵ Staten-Generaal, 31-08-1982, 570

ongewenste bijverschijnselen van armoede.²⁶⁶ En tijdens de regeringsverklaring ziet ook de toenmalige premier Lubbers (CDA) zich genoodzaakt in het armoededeбат te mengen, wanneer hij opmerkt dat de armoede niet mag herleven en dat diegenen die alleen van een minimum rond moeten komen extra zorg en aandacht verdienen.²⁶⁷

Maar de kritiek op het kabinet en de aanpak van de armoedeproblematiek blijven aanhouden en dat is merkbaar in het armoededeбат. Zo vraagt Kraaijeveld-Wouters (CDA), tijdens een commissievergadering van de vaste commissie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de regering meer aandacht te geven aan de zogeheten “nieuwe armoede” waar steeds vaker in Nederland over wordt gesproken. Tijdens dezelfde vergadering merkt Willems (PSP) op dat de wijzigingen in het stelsel van de sociale zekerheid bepaalde groepen de armoede injaagt en het gehele stelsel zoals wij het kennen binnen enkele jaren tot in de kern zal zijn afgebroken als men doorgaat met het ontmantelen van het stelsel. Hij vervolgt zijn betoog met een constatering dat velen tot aan de rand of onder het bestaansminimum zullen worden teruggedrongen en pure armoede zal in Nederland een normaal verschijnsel zijn.

Het is evident dat Willems hier een doemscenario schetst, maar zijn kritiek op het kabinetsbeleid is duidelijk. En als dat nog niet genoeg is vervolgt Beckers-de Bruijn (PPR) met haar kritiek, wanneer zij wijst op het feit dat vrouwen meer dan ooit de dupe zijn van het regeringsbeleid en daarvoor verwijst naar een SCP-rapport dat dit zou bevestigen.²⁶⁸ Lankhorst (PvdA) heeft, tijdens de behandeling van de ambtenarensalarissen, kritiek op een specifiek overheidsingrijpen. Volgens Lankhorst zullen de prijsverhoging van goederen en diensten en de huurverhoging, vooral voor de laagste inkomensgroepen en uitkeringsgerechtigden treffen, wat voor hen pure armoede betekent.²⁶⁹

Later dat jaar, tijdens de bespreking van de kortingswetten is het wederom Beckers-de Bruijn (PPR) die verwijst naar SCP-rapporten en naar het onderzoek *Minima zonder Marge*, die volgens haar, beide duidelijk laten zien dat verdere inkomensdalingen van de kwetsbare groepen, zoals ouderen en alleenstaanden (voornamelijk vrouwen) met of zonder kinderen, hen alleen maar verder de armoede in zal drijven.²⁷⁰ Het was al duidelijk dat wetenschappelijk onderzoek naar armoede in Nederland zijn weg naar het armoededeбат had gevonden, maar Beckers-de Bruijn verwijst in een relatief korte periode nadrukkelijk naar wetenschappelijk onderzoek en vanaf dit moment zullen meerderen haar volgen.

Een opvallend soort tegengeluid komt in die tijd van Jacobse (VVD), die in het debat over economische zaken, bezwaar maakt tegen het “eerlijk verdelen van de armoede” wat de PvdA-fractie eerder in het debat opperde. Jacobse is van mening dat juist de welvaart redelijk moet worden verdeeld en streeft daarbij naar de verhoging van de welvaart. Het eerlijk verdelen van de armoede is natuurlijk een omstreden uitspraak omdat het een veelgehoorde uitspraak is in het armoededeбат net na de Tweede Wereldoorlog en niet iedereen vindt dat de naoorlogse armoede gelijk kan worden gesteld aan de nieuwe armoede van de jaren tachtig.²⁷¹

Maar dat er armoede is in de jaren tachtig lijkt toch voor de meeste politici niet eens meer een discussiepunt. Zeker niet voor Willems (PSP) die, tijdens de bespreking van het minimumloon, zegt dat reële armoede weer aan de orde van de dag is.²⁷² De uitdrukking reële armoede heft de relativiteit enigszins op, waarmee dit begrip in Nederland doorgaans wordt benaderd. De uitdrukking relatieve armoede komt voor veel politici hier beter tot zijn recht, omdat het vergelijkingen met de jaren dertig uit de weg gaat. Maar als Bischoff van Heemskerck (D66), tijdens de behandeling van de eenmalige uitkering, opmerkt dat

²⁶⁶ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 16625

²⁶⁷ Staten-Generaal, 22-11-1982, 647

²⁶⁸ Staten-Generaal, 14-03-1983, 14, 26 en 30

²⁶⁹ Staten-Generaal, 03-11-1983, 979

²⁷⁰ Staten-Generaal, 14-12-1983, 1942

²⁷¹ Staten-Generaal, 18-01-1983, 1560

²⁷² Staten-Generaal, 15-06-1983, 4584

Nederland duidelijk snel de armoede aan het herontdekken is,²⁷³ dan doet dat toch denken aan de vorige periode waarin er sprake was van “echte” armoede in Nederland. Een vergelijking met een economisch slechte periode om aan te tonen dat Nederland zich in een kritische fase bevindt.

In zo'n kritische fase is het belangrijk verantwoorde uitgaven te doen als overheid. Tijdens de behandeling van de defensienota is het Beckers-de Bruijn (PPR) die de overheidsuitgaven bekritiseerd, wanneer zij zegt dat het waanzin is om f 68 mld uit te geven aan wapentuig en het gebruik ervan, in een tijd van economische crisis waarin ook in Nederland mensen armoede kennen.²⁷⁴ En tijdens de bespreking van de nota minderhedenbeleid, is het Ubels-Veen (EVP) die opmerkt dat armoede en achterstand twee groepen in het bijzonder raken, te weten; vrouwen en minderheden.²⁷⁵ Vrouwen waren al vaker het onderwerp in het armoededeбат, maar in de jaren tachtig krijgen ook de minderheden steeds meer aandacht in het debat, mede door wetenschappelijk onderzoek.

Degene die bewijst een fervent voorstander van het gebruik van wetenschappelijk onderzoek te zijn, is Beckers-de Bruijn (PPR). In 1984, tijdens de behandeling van het echt-minimabeleid is zij het die opmerkt dat het weloverwogen en bewust kabinetsbeleid is geweest en nog steeds is om de laagste uitkeringen en inkomens voortdurend te korten en het kabinet nooit serieus is ingegaan op de onderzoeken die aantonen dat er sprake is van armoede in Nederland.²⁷⁶ Een kamerstuk uit hetzelfde jaar spreekt dit enigszins tegen. Uit dit kamerstuk blijkt dat het SCP in deze tijd een steeds belangrijker adviesorgaan wordt voor de regering, vooral ook op het vlak van armoedebestrijding.

Toch is er een verschil in de manier waarop de armoedegrens bij gezinnen met kinderen bij de vaststelling van de eenmalige uitkering tot stand komt en hoe het SCP het vaststelt.²⁷⁷ Ook voormalig premier Den Uyl, die zelf ook wetenschapper is, betreft wetenschappelijk onderzoek in het armoededeбат. Tijdens de bespreking van de Rijksbegroting van 1985, verwijst hij naar professor Schuyt, die zegt; *'met de voortzetting van de huidige politiek ten aanzien van het minimale bestaansniveau worden de omvangrijke armoedegetto's van de jaren negentig geschapen'*. Daarna verwijst hij ook naar het SCP die tevens een stuk heeft uitgebracht over de situatie van de grote steden en tot een soortgelijke conclusie kwam als professor Schuyt.²⁷⁸ En zijn partijgenoot Hummel verwijst, tijdens het vervolg van de Rijksbegroting naar een SCP-rapport waarin wordt gesproken over het ontstaan van armoedereservaten in de grote steden. Hummel meent dat de armoede in het bijzonder gebieden bedreigt met langdurige werkloosheid, zoals bijvoorbeeld het noorden van het land en de grote steden.²⁷⁹ Het is evident dat het SCP steeds belangrijker wordt in het armoededeбат nu het debat meer oplaait en de discussies heftiger worden.

Een ander gevolg van de intensivering van het debat is dat de partijideologie ook weer een prominentere rol gaat spelen. Een eerste voorbeeld hiervan vindt plaats tijdens de behandeling van de eenmalige uitkering, wanneer Brouwer (CPN) specifiek de VVD aanvalt op het feit dat zij een structureel lager minimuminkomen accepteert en van de eenmalige uitkering af wil en dus volgens Brouwer de armoede verder wil verdelen onder de grote groepen die nu al niet meer rond kunnen komen.²⁸⁰

Maar de uitlatingen van de minister van Financiën Onno Ruding (CDA) dat jaar, zetten de verhoudingen echt op scherp. De krant het Vrije Volk kopt op 18 oktober 1984 met een citaat van de minister *'Veel werklozen maken zich er met een Jantje van Leiden vanaf'* en begint daarna met drie vragen: Is er weer armoede in Nederland? Dreigt de samenleving te breken? Helpt het beleid van het kabinet Lubbers ons van de wal in de sloot? Waarna hij

²⁷³ Staten-Generaal, 02-10-1984, 41-2

²⁷⁴ Staten-Generaal, 26-03-1984, 28

²⁷⁵ Staten-Generaal, 15-03-1984, 12

²⁷⁶ Staten-Generaal, 05-03-1984, 1

²⁷⁷ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 18192

²⁷⁸ Staten-Generaal, 09-10-1984, 296

²⁷⁹ Staten-Generaal, 16-10-1984, 534

²⁸⁰ Staten-Generaal, 26-09-1984, 206

antwoordt; *'Verzinsels van zogenaamde progressieven, die in de praktijk juist vaak conservatief zijn'*.²⁸¹ Deze uitspraken hebben veel stof doen oplaaien en zeker niet in de laatste plaats omdat de minister de groep werklozen bijna in zijn geheel in een verdomhoekje zet. Daarnaast ontkent hij de tweedeling in de samenleving en het bestaan van armoede, die hij terloops bestempelt als verzinsels van progressieve partijen. De progressieve partijen in Nederland worden over het algemeen gezien als de linkse partijen. In de jaren rond 1984 zouden dat dus de PvdA, CPN en de PPR zijn, precies de partijen die zich het meest roeren in het armoededeбат.

Zeven dagen later tijdens de behandeling van uitspraken van de minister van Financiën Onno Ruding (CDA), is het onder meer Brouwer (CPN) die tijdens de bespreking van een motie van Den Uyl (PvdA) tegen minister Ruding, opmerkt dat het kabinet het klimaat rijp wil maken voor verdere korting en scherpere controle, waarbij geen middel wordt geschuwd, zelfs niet laster van mensen die lijden onder hun werkloosheid en of hun armoede, doelende op de uitlatingen van de minister zelf in het Vrije Volk. Ze vervolgt door te zeggen dat *'het een politieke daad is om mensen te vernederen en zo aan de kant te zetten'*.²⁸² Een duidelijke reactie vanuit het progressieve kamp en een bewijs dat de armoedeproblematiek een onderwerp waar de partijideologieën weer tegenover elkaar kunnen komen te staan. En in het daaropvolgende jaar gaan de progressieven gewoon door in het armoededeбат.

Tijdens de rijksbegroting voor 1986, is het IJmker (CPN) die opmerkt dat de angst voor armoede, vooral door het opgebouwde sociale zekerheidsstelsel door de jaren heen in Nederland tot het verleden is gaan behoren, maar door het beleid van dit kabinet en het huidige regeerakkoord is het stelsel al flink aangepast, *met als gevolg dat het spook van de armoede weer om de hoek komt kijken*.²⁸³ Ook Brouwer (CPN) laat weer van zich horen in het armoededeбат wanneer zij, tijdens de vergadering van de vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid, zegt dat ze na twintig jaar Algemene Bijstandswet helaas moet concluderen dat jarenlang leven in de bijstand, leven in pure armoede is en structurele armoede bestendig.²⁸⁴ En tijdens de behandeling van de rijksbegroting voor 1986, is het Den Uyl (PvdA) die zelfs met een schatting komt van rond een miljoen echte minima in Nederland.²⁸⁵

Tijdens het debat over de sociale zekerheid in 1986, is het van der Vlies (SGP) die een typisch confessioneel standpunt inzake armoede in Nederland verdedigt en zodoende de ideologieën weer in werking stelt. Van der Vlies zegt:

in onze zienswijze (SGP-fractie) dient de overheid als vertegenwoordiger van de staat vooral een voorwaardenscheppend beleid te voeren ten einde armoede te voorkomen en ruimte te laten voor financiële bijstand door kerk, particuliere organisaties en individuele burgers. De gedachte van een verzorgingsstaat met een veelomvattende overheidsbemoediging, wijst mijn fractie af.

Een duidelijk pleidooi voor de situatie zoals het was aan het begin van de twintigste eeuw, waar de kerken een veel grotere rol in de armoedebestrijding hadden. Tijdens datzelfde debat echter is het Brouwer (CPN), die een duidelijke reactie geeft op het pleidooi van Van der Vlies. Zij pareert het pleidooi met de volgende woorden:

een ieder weet dat het sociale zekerheidsstelsel geboren is uit het verzet van de arbeidersbeweging tegen armoede en uitbuiting en dat men een terugkeer naar de situatie zoals wij die kende, eind negentiende begin twintigste eeuw, niet meer wil, opdat deze en de toekomstige generaties die armoede niet zullen ervaren.

²⁸¹ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 18676

²⁸² Staten-Generaal, 25-10-1984, 869

²⁸³ Staten-Generaal, 26-11-1985, 154

²⁸⁴ Staten-Generaal, 29-04-1985, 40

²⁸⁵ Staten-Generaal, 17-10-1985, 613

En zo staan de confessionelen weer tegenover de progressieven in het armoededeбат. Brouwer voegt daar ook nog eens aan toe dat een verwijzing naar de armoede van de jaren dertig al snel beschuldigingen van demagogie opleveren, met de opmerking dat deze tijden niet te vergelijken zijn omdat iedereen het anno 1986 veel beter heeft vergeleken met de barre tijden van de jaren dertig. Maar zegt Brouwer, '*hoe komt het dan dat de armoede in Nederland terugkeert*'. En zij gaat verder in op de terugtrekkende rol van de staat, wat betreft de armoedebestrijding in Nederland.

Brouwer zegt dat dit kabinet in de voetsporen treedt van Amerika en Engeland. Deze landen, die respectievelijk door Reagan en Thatcher geleid worden en op hun beurt weer beïnvloed zijn door Friedman (één van de grondleggers van het neoliberalisme), laten sinds deze nieuwe politieke koersrichting is ingezet een toename van mensen onder de armoedegrens zien en een uitdieping van de armoede. Deze nieuwe denkrichting, Brouwers noemt het conservatief-monetair denken, is dan ook funest voor de Nederlandse samenleving volgens haar. En in de groeiende armoedeproblematiek in vooral de grote steden in Nederland is volgens haar dan ook een direct bewijs te zien van de weerslag die het heeft op onze samenleving en ook rapporten als *Minima zonder marge* bewijzen dat.²⁸⁶ Ook Verspaget (PvdA) heeft wat aan de discussie toe te voegen. Tijdens de bespreking van de Buitenlandse Economische Betrekkingen en Exportbevordering, merkt zij op dat de economie en welvaartstaat in Europa elkaar op zo'n unieke wijze van dienst zijn in een ultieme poging de armoede te elimineren en dan met name de structurele armoede, dat dit systeem nooit kan worden ingewisseld voor een ouderwets Amerikaans kapitalisme, wat hierin schromelijk faalt.²⁸⁷

Het is inmiddels al niet meer bijzonder dat er in het armoededeбат wordt verwezen naar wetenschappelijk onderzoek. Het politieke armoededeбат en het wetenschappelijk armoededeбат lopen in de jaren tachtig steeds meer in elkaar over. Tijdens de stelselherziening van het sociale zekerheidstelsel is het De Gaay Fortman (PPR), die verwijst naar het boek van Schuyt en Van Doorn over de stagnatie van de verzorgingsstaat en mede daardoor tot de conclusie komt dat armoede een product is van sociaaleconomische ongelijkheid.²⁸⁸ Beiden zijn wetenschappers waar geregeld naar wordt verwezen in het politiek armoededeбат. Een andere wetenschapper die wordt geciteerd is Den Uyl, die tevens actief politicus is. Een partijgenoot van Den Uyl, Scholten verwijst, tijdens de behandeling van wijzigingen van het sociale zekerheidstelsel, naar het boek van Den Uyl *De toekomst onder ogen*, waarin Den Uyl concludeert dat er sprake is van nieuwe armoede in Nederland en dat de huishoudens die hier mee te kampen hebben de aansluiting met de hoofdstroom van de Nederlandse samenleving kwijt dreigen te raken.²⁸⁹ Den Uyl komt vaak aan bod, omdat hij zowel actief in het politiek als in het wetenschappelijk armoededeбат was en uit zijn literatuur bleek al dat hij een voorvechter was van een samenleving gevrijwaard van armoede.

Maar ook in het politiek armoededeбат valt op dat het telkens bepaalde politici zijn en vaak ook van bepaalde partijen, die actief zijn in het politiek armoededeбат. Zo is ook in 1986 Beckers-de Bruijn (PPR) weer actief in het armoededeбат. Tijdens de jaarlijkse bespreking van de uitkering aan de minima en een paar maanden later tijdens de bespreking van de Rijksbegroting, vraagt zij wederom aandacht voor het feit dat het begrip armoede de afgelopen jaren een normaal begrip is geworden in Nederland, de armoede en het sociaal isolement zijn overal in de maatschappij zichtbaar en door dit kabinetsbeleid zal het alleen maar toe nemen. Tijdens deze laatste vergadering krijgt ze bijval van Kok (PvdA), die het heeft over vormen van nieuwe armoede in oude wijken; eenoudergezinnen, bijstandsmoeders, arbeidsongeschikten.²⁹⁰ Brouwer (CPN), één van de meest actieve politici in het armoededeбат, pleit voor de verhoging van het minimum met terugwerkende kracht.

²⁸⁶ Staten-Generaal, 15-04-1986, 4462 en 4476-4479

²⁸⁷ Staten-Generaal, 01-12-1986, 3

²⁸⁸ Staten-Generaal, 04-11-1986, 206-7

²⁸⁹ Staten-Generaal, 16-04-1986, 4538

²⁹⁰ Staten-Generaal, 26-06-1986, 5268 en 09-10-1986, 324 en 367

Dit is volgens haar één van de meest effectieve maatregelen om de armoede te bestrijden in Nederland.²⁹¹

Wat het kabinet in ieder geval niet moet doen, volgens Van Es (PSP), is bezuinigen. Tijdens de bespreking van de Rijksbegroting, trekt Van Es fel van leer tegen de bezuinigingswoede van het toenmalige kabinet en meent dat juist de mensen die de sociale armoede goed kennen de dupe worden van deze bezuinigingswoede. De echte minima van 1986 zijn meestal familie van de sociale armen van 1960, voegt zij hier nog aan toe. Een toevoeging die erg doet denken aan het onmaatschappelijkheidsdebat van de jaren vijftig en zestig, omdat daarin dikwijls de conclusie werd getrokken dat er sprake zou zijn van armoedeculturen waarin armoede over zou worden gegeven op volgende generaties. Een paar maanden later, tijdens de bespreking van het minimumloon, neemt zij het ook op voor de deeltijdwerkers, de flexibele werkers en afroepcontactanten, die volgens haar ook degenen zijn die de gevolgen van de economische crisis aan de lijve ondervinden en aan de rand van of zelfs al over de armoedegrens zijn gezakt.²⁹²

De politiek integratie van Nederland in de Europese Gemeenschap heeft ook zijn uitwerking op het armoededeбат. In een kamerstuk van dat jaar wordt de bijdrage van de Europese Gemeenschap duidelijk, wanneer de ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van de Europese Gemeenschap bijeenkomen en proberen te komen tot een gemeenschappelijk beleid aangaande onder andere armoede. Zo stellen zij een actieprogramma samen dat door middel van studies, voorlichting en modelprojecten een doeltreffend middel moet worden in de strijd tegen armoede door onder meer vast te stellen hoe de oorzaken van armoede het beste kunnen worden aangepakt.²⁹³

De relativiteit van de Nederlandse armoede blijft vooral in het politiek armoededeбат een discussiepunt. En in 1987 laait de discussie rond de relativiteit van de armoede weer op in dit debat. Tijdens de bespreking van het actieplan veel voorkomende criminaliteit, is het Van der Heijden (CDA) die zegt dat de armoede van vandaag de dag niet te vergelijken is met de armoede die Nederland kende. Tegenwoordig gaat het om de vraag in hoeverre elektrische apparaten passen in een normaal gezinsbudget en in hoeverre dat in overeenstemming is met de uitkeringen. Niet te vergelijken met een situatie waarin mensen letterlijk geen brood op de plank konden krijgen.²⁹⁴ En tijdens de behandeling van de rijksbegroting voor 1988, is het de beurt aan minister De Koning (Sociale Zaken en Werkgelegenheid) om te relativeren wanneer hij zegt dat *'er weliswaar sprake is van nieuwe armoede, maar het feit dat men spreekt over nieuwe armoede eigenlijk al aangeeft dat er toch wat anders wordt bedoeld dan de vooroorlogse armoede die bij menigeen nog bekend is'*.²⁹⁵ Ook premier Lubbers mengt zich in deze discussie wanneer Beckers-de Bruijn hem, ook tijdens de bespreking van de Rijksbegroting, vraagt of hij denkt dat er anno 1987 nog steeds sprake is van armoede, aangezien hij zes jaar daarvoor het woord armoede in de mond durfde te nemen. En zo ja, hoe verhoudt zich dat wat betreft prioriteiten in het beleid. Lubbers reageert hierop door vast te stellen dat heel veel Nederlanders krap bij kas zitten, *'maar dat het moeilijk is een absoluut begrip van armoede te formuleren'*.²⁹⁶ Drie typische voorbeelden van hoe men in het armoededeбат de armoede in het Nederland van de jaren tachtig probeert te relativeren.

Kraaijeveld-Wouters (CDA) neemt in deze discussie de middenweg wanneer zij, tijdens de behandeling van de verlening van een eenmalige uitkering, opmerkt dat met het begrip armoede heel verschillend kan worden omgegaan en dat op sommige armoedeonderzoeken best valt af te dingen, maar dat rapporten als *Minima zonder Marge* duidelijke signalen afgeven wat betreft armoede in Nederland en dat er politieke

²⁹¹ Staten-Generaal, 24-04-1986, 4857

²⁹² Staten-Generaal, 07-10-1986, 225 en 16-12-1986, 2089

²⁹³ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 19200 XV

²⁹⁴ Staten-Generaal, 15-06-1983, 12-3

²⁹⁵ Staten-Generaal, 19-11-1987, 1145

²⁹⁶ Staten-Generaal, 08-10-1987, 235-6

waakzaamheid geboden is.²⁹⁷ En de verwijzing naar het rapport *Minima zonder Marge* is tekenend voor het armoededeбат uit die tijd. Er wordt dat jaar verwezen naar het werk van professor Berghman en de Raad van de Kerken, maar veruit het meest wordt verwezen naar het rapport van Oude Engberink, dat voor veel politici het wetenschappelijk onderzoek in die tijd is dat zijn of haar argument het meest kracht bijzet.

En in 1987 gebeurde dat vooral tijdens de behandeling van de Rijksbegroting voor 1988. In oktober, tijdens deze behandeling, is het Kok (PvdA) die het heeft over het feit dat armoede meer betekent dan alleen een gebrek aan geld. Het betekent dat het onmogelijk is geworden om als gelijkwaardige deel te nemen aan de samenleving en betekent heel vaak sociaal isolement. Verder verwijst hij naar de rapporten van de sociale diensten, in het bijzonder *Minima zonder Marge* en de Raad van de Kerken, wanneer hij het heeft over de velen die zich zorgen maken over de toenemende armoede en stille armoede in dit land. Even later is het Beckers-de Bruijn (PPR) die opmerkt dat het vooral de sociale diensten en de Raad van Kerken zijn die de verborgen armoede zichtbaar proberen te maken met rapporten als *Minima zonder Marge* en conferenties als “De Arme kant van Nederland” geïnitieerd door de Raad van de Kerken.²⁹⁸

In het vervolg van de behandeling van de Rijksbegroting een maand later, vraagt ook Buurmeijer net als zijn partijgenoot Kok al deed, aandacht voor de stille armoede en het sociaal isolement dat beide terrein aan het winnen zijn. Tijdens deze behandeling verwijst ook een andere PvdA'er, Hageman, naar de resultaten van het rapport *Minima zonder Marge* en vraagt zij nogmaals aan het kabinet welke beleidsconsequenties het trekt uit de vele armoedeonderzoeken. Zij heeft het tevens over een armoedeklem (poverty-trap) en sluit zich aan bij het kabinet, de auteurs van *Minima zonder Marge* en Professor Berghman, dat de beste manier om hieraan te ontsnappen werk is. Er zijn echter een drietal problemen volgens haar: ‘er zijn niet genoeg banen voor alle werklozen en werkzoekenden, ouderen met alleen een AOW-uitkering kunnen niet via werk uit de armoedeklem komen en hetzelfde geldt voor volledig arbeidsongeschikten’. Daarnaast vindt Hageman dat er in het armoedeonderzoek in Nederland niet alleen stil moet worden gestaan bij inkomensproblemen, maar tevens bij drie andere welzijnsvariabelen, zoals arbeid, gezondheid en tevredenheid en welbevinden. En tevens is zij van mening dat er te weinig aandacht is voor de gevolgen van de cumulatieve effecten van verschillende maatregelen, die ook hun weerslag op het armoededeбат hebben.

Ook Leerling (RPF) maakt later in deze behandeling een melding van stille armoede die in Nederland aan het toenemen zou zijn en verwijst naar de regeringsverklaring van Lubbers I, waarin stond dat ‘de onwaardigheid verbonden met de armoede, niet mocht herleven’, maar dat mogelijk door de kabinetten-Lubbers I en II er mensen aan verpaupering ten prooi dreigen te vallen.²⁹⁹ Schinck (PvdA) merkt op dat 10 tot 15% van de bevolking armoede lijdt, wat die week nog werd bevestigd door middel van een onderzoek van professor Berghman. Een zorgwekkende ontwikkeling zo meldt de Raad van Kerken in Nederland. Ook van Leeuwen (PSP) verwijst even later naar dit onderzoek van Berghman en het rapport *Minima zonder Marge*, om zijn argument over toenemende armoede te bekrachtigen.³⁰⁰ Een dag later, wederom tijdens het vervolg van de behandeling van de Rijksbegroting, is het premier Lubbers (CDA) die ervan overtuigd is dat een deel van het armoedeprobleem niet kan worden opgelost door nationale maatregelen en algemene niveaubepalingen en stuurt aan op verdere decentralisatie. Niet veel later na de premier, is het van Leeuwen (PSP) die ook verwijst naar Berghman, die constateert dat als kleine inkomensmaatregelen uit het basispakket komen te vervallen het de armoedegroep kan verdubbelen.³⁰¹

Hageman komt hier zo'n twee weken later weer op terug wanneer hij, tijdens vragen aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (De Koning), vraagt; ‘welke

²⁹⁷ Staten-Generaal, 15-10-1987, 388

²⁹⁸ Staten-Generaal, 06-10-1987, 72-3 en 109

²⁹⁹ Staten-Generaal, 17-11-1987, 1088, 1091 en 1113

³⁰⁰ Staten-Generaal, 17-11-1987, 52 en 80

³⁰¹ Staten-Generaal, 18-11-1987, 100 en 124

beleidsconclusies worden getrokken uit het onderzoek van professor Berghman naar de armoede in Nederland?' Het antwoord van de minister hierop is dat het nog te voorbarig is conclusies te trekken, omdat er slechts een voorlopig verslag beschikbaar is.³⁰² En al is het dan volgens de minister te vroeg om uit dit onderzoek conclusies te trekken, voor het rapport *Minima zonder Marge* geldt dat allang niet meer. En ook in een nota over de toestand van 's Rijks Financiën, wordt aandacht geschonken aan het toenemend sociaal isolement waarin huishoudens op minimumniveau zouden verkeren en wordt verwezen naar de boeken *Een minimaal bestaan* en *Moderne armoede* en het rapport *Minima zonder Marge*, die dit in zekere mate bevestigen.³⁰³ Een ander aspect van de armoedeproblematiek dat ook uit deze studies naar voren komt is de fijnmazigheid van de sociale wetgeving in Nederland, die het fenomeen armoedeklem in de hand zou werken. En precies dit punt maakt Vliegenthart (PvdA) in 1988, tijdens de bespreking van welzijn en cultuur, wanneer hij zegt dat '*de ingewikkeldheid van de vele regelingen de armoedeproblematiek ook niet ten goede komt*'. De verfijning van de regelgeving zou het verschijnsel poverty trap, oftewel armoedeklem in de hand werken.³⁰⁴

Partijgenoot van de Zandschulp ziet meer schuld in de afbreuk van de inkomensnivellering. Tijdens de bespreking van de sociale verzekeringen is het van de Zandschulp die opmerkt dat de inkomensnivellering van de jaren zeventig de afgelopen jaren geheel ongedaan is gemaakt. Hij is van mening dat we nu in een wereld leven van groeiende welvaartverschillen en structurele armoede. Door de laagste lonen te korten en te bevrozen laat dit kabinet uitkeringsgerechtigden en minimumloners niet evenredig meedelen in de welvaart.³⁰⁵

Van Dis (SGP) heeft een hele andere verklaring voor de ontstane armoede van de jaren tachtig. Tijdens de bespreking van het consumentenbeleid is het van Dis (SGP) die meent dat de nieuwe armoede in Nederland voor een deel misschien kan worden verklaard vanuit een typisch soort consumentisme dat mensen drijft tot een koopgedrag buiten hun budget.³⁰⁶ Hij spitst de nadelen van dit koopgedrag toe op de laagstbetaalden, die volgens hem makkelijk konden worden verleid door de eenvoudigst aansprekende attracties en niet het vermogen hebben zich hieraan te onttrekken.

Ook het fenomeen feminisering van de armoede krijgt meer reliëf in het armoededebat. Tijdens de bespreking van de Algemene Ouderdomswet (AOW) is het van de Zandschulp (PvdA) die opmerkt dat het overgrote gedeelte van de alleenstaanden bestaat uit vrouwen. En tijdens de budgetbespreking van het departement Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur is het Gelderblom-Lankhout (D66) die opmerkt dat onder ouderen de inkomenspositie van mannen en vrouwen ongelijk is. Verhoudingsgewijs veel oudere vrouwen verkeren in armoede.³⁰⁷ Zij maken inzichtelijk waar deze feminisering van de armoede voornamelijk toeslaat.

Maar wat vooral centraal staat in het armoededebat dat jaar, is de onwil die veel oppositieleiden ervaren van het kabinet om de armoede in het land te her- en erkennen. Vooral in november van 1988 wordt dit meerdere malen duidelijk. Op 2 november, tijdens de bespreking van de Rijksbegroting is het Schinck (PvdA) die opmerkt dat het kabinet in het armoededebat een houding aanneemt die laat denken dat zij de armoede in Nederland ontkennen en het zoeken naar een oplossing voor dit probleem overlaten aan de kerken. Even later in zijn betoog verwijst Schinck naar professor Schuyt, die op 6 oktober dat jaar in de Volkskrant stelde dat het beleid van dit kabinet het evenwicht in de samenleving in gevaar brengt, om vervolgens te opperen dat het kabinet '*Social Imbalance*' in de hand werkt met als gevolg een welvarende particuliere sector te midden van publieke armoede. Hiermee verwijst hij naar het werk van Galbraith 2.1.5.1. Wanneer Bolding (CPN) aan het woord komt

³⁰² Staten-Generaal, 03-12-1987, 1583

³⁰³ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 20200

³⁰⁴ Staten-Generaal 24-11-1988, 1636-7

³⁰⁵ Staten-Generaal 20-12-1988, 448

³⁰⁶ Staten-Generaal 24-02-1988, 11

³⁰⁷ Staten-Generaal 29-03-1988, 717 en 07-06-1988: 1271

constateert hij dat er sprake is van toenemende armoede in Nederland en dat het kabinet de grootste moeite doet om het armoedeprobleem in Nederland te ontkennen in plaats van deze armoedeproblematiek in kaart te brengen. Deze ontkenning gaat gepaard met het ondermijnen van de vele rapporten die de armoedeproblematiek aan de kaak willen stellen en Bolding verwijst hierbij verder naar de auteurs Engbersen en Oude Engberink die ook kritiek uiten op deze handelingswijze van het kabinet.³⁰⁸ Oude Engberink stond niet geheel toevallig aan het hoofd van het veel besproken rapport 'Minima zonder Marge'.

In het vervolg van de bespreking van de Rijksbegroting is het Vliegenghart (PvdA) die opmerkt dat de minister van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur onderzoeken subsidieert naar het verschijnsel armoede, diezelfde armoede waarvan zijn collega-ministers en staatssecretarissen het bestaan ontkennen of niet kunnen herkennen.³⁰⁹ Een dag later, tijdens ditzelfde debat is het premier Lubbers zelf die ingaat op de kritiek van Bolding. Lubbers pareert deze kritiek door te zeggen dat het kabinet de armoedeproblematiek weldegelijk serieus neemt en hij is van mening dat de kritiek van Engbersen slechts ging om een andere manier van berekenen. Zijn partijgenoot Kaland (CDA) wijst de publieke armoede ten opzichte van de private rijkdom af en zegt dat de balans wellicht iets is verschoven maar dat er bij lange na geen sprake is van publieke armoede.³¹⁰

En wederom is het armoededebat een arena geworden waar verschillende partijen of zelfs verschillende politieke richtingen met elkaar botsen als het om de armoedeproblematiek in Nederland gaat. Vooral in 1989 werd het kabinet niet ontzien, wat betreft kritiek in het armoededebat. Nederland is inmiddels uit de recessie en de economie levert weer positieve cijfers op, maar dat betekent zeker niet dat de armoedeproblematiek ook is verdwenen of automatisch aan het verdwijnen is. En dat is te merken in het armoededebat. Op 1 maart van dat jaar, tijdens een vergadering van de vaste commissie van het emancipatiebeleid, is het Beckers-de Bruijn (PPR) die opmerkt dat *'7 jaar kabinet-Lubbers verantwoordelijk is voor een armoedebeleid wat zijn weerga niet kent en voornamelijk neerslaat op vrouwen'*. Een maand later komt ze hier, tijdens de vaststelling van de arbeidsvoorwaardenruimte 1989, op terug en concludeert zij dat *'armoede een van de tragedies van acht jaar kabinet-Lubbers is'*.³¹¹ Beckers-de Bruijn is blijkbaar even in de war over de precieze regeerperiode van het kabinet Lubbers, maar duidelijk moge zijn dat zij dit kabinet een groot gedeelte van de toename van de armoede(problematiek) toeschrijft. En ook van Es (PSP) heeft, tijdens de vergadering over de koopkrachtontwikkeling, kritiek op het kabinet wanneer hij zegt dat *'het kabinet zijn ogen sluit voor de keerzijde van het kabinetsbeleid, wat de nieuwe armoede is'*.³¹²

De kritiek leidt ook tot vragen. Zo is het Bolding (CPN) die, tijdens vragen aan minister de Koning en staatssecretaris de Graaf (Beide Sociale Zaken en Werkgelegenheid), vraagt of beiden het eens zijn met de onderzoeker Engbersen, die concludeert dat bij diegenen die langdurige afhankelijk zijn van het sociaal minimum, er sprake is van een maatschappelijk isolement. Het antwoord hierop is dat Engbersen deze conclusie baseert op onderzoek dat maatschappelijke participatie koppelt aan de koopkrachtontwikkeling. Dit door middel van het aantal vrijwilligerswerkers of lidmaatschappen te achterhalen van de desbetreffende groep en zo te laten zien dat deze is afgenomen (Moderne Armoede). De Koning en de Graaf menen echter dat om dit te bewerkstelligen er meerdere meetmomenten nodig zijn. Het rapport *Minima zonder Marge* had dit wel voor de lidmaatschappen, namelijk 1983 en 1986 en daaruit bleek dat het aantal lidmaatschappen nagenoeg gelijk was gebleven.³¹³ Dus menen beiden heren dat het niet bewezen is dat langdurige afhankelijkheid van het sociaal minimum per definitie een maatschappelijk isolement tot gevolg heeft. Het frappante hieraan is dat de minister en zijn staatssecretaris nu ter argumentatie het rapport

³⁰⁸ Staten-Generaal 02-11-1988, 193-7 en 223

³⁰⁹ Staten-Generaal 22-11-1988, 1476

³¹⁰ Staten-Generaal, 23-11-1988, 224 en 257

³¹¹ Staten-Generaal, 01-03-1989, 22 en 20-04-1989: 5899

³¹² Staten-Generaal, 13-06-1989, 6383

³¹³ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 20

Minima zonder Marge aanvoeren, terwijl zij voorheen werden bekritiseerd omdat dat zij dit rapport niet serieus zouden nemen.

Uit het inkomensbeleid van dat jaar blijkt dat ook hier meer aandacht is voor wetenschappelijk onderzoek als het om armoede gaat. In paragraaf 3.3, waar de verschillende criteria voor de armoedegrenzen worden aangehaald wordt tevens verwezen naar het SCP en C.J. Wiebrens, *Inkomen en Rondkomen*. In heel hoofdstuk drie wordt wederom verwezen naar het rapport *Minima zonder Marge* en in 3.7 naar *Moderne Armoede* van Engbersen en van der Veen. En ander empirisch onderzoek waar naar wordt verwezen is *Armoede* van Durlacher, *Den Arme gegeven* van V. Loo en *Een Minimaal Bestaan* van Engbersen.³¹⁴

Maar ondanks dat alles hield de kritiek op het kabinet aan en dan met name over de hoogte van het sociaal minimum. En hierover ontstaan door de loop van het jaar heen vele discussies. Tijdens de bespreking van zaken aangaande het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, is het Terpstra (CDA) die meent dat een te sterke verhoging van de minimumlonen niet goed is voor de werkgelegenheid en tevens een te dure oplossing is. Daarnaast zou het minimumloon zo hoog worden dat veel werkenden ook recht zouden krijgen op een uitkering en dat het einde zou betekenen van het sociaal minimum.³¹⁵ Deze reactie van Terpstra komt naar aanleiding van een noodkreet van de Raad van Kerken, die een verhoging van het sociaal minimum als noodzakelijk achtte in de strijd tegen armoede. Een dag later zijn het zijn partijgenoten, minister Koning en staatssecretaris De Graaf (Sociale Zaken en Werkgelegenheid), die menen dat het sociaal minimum en dan voornamelijk de hoogte hiervan in het algemeen niet de oorzaak van de armoede is. Als voorbeeld gebruiken zij het argument dat een groot aantal mensen op het minimumniveau toch redelijk rond weten te komen, terwijl er mensen zijn die hierboven zitten en in de schulden verkeren. Beckers-de Bruijn reageert met verbazing op het betoog van de minister en staatssecretaris. In de eerste instantie geeft ze toe dat ook individuele problemen een rol spelen in de armoedeproblematiek en dat mensen boven het sociaal minimum ook in armoede kunnen vervallen, maar voor haar staat buiten kuif dat de laagste inkomens gewoon te laag zijn en de vaste lasten zo zijn toegenomen dat voor essentiële uitgaven zoals bijvoorbeeld voeding, vaak te weinig of niks is.³¹⁶

Beckers-de Bruijn had het minister De Koning de week daarvoor nog kwalijk genomen dat hij maar een gedeelte van de voor beleidsmakers relevante informatie tot zich liet doordringen; niet de studies en rapporten die het armoedeprobleem in kaart brengen, niet de signalen van sociale diensten, kerken, gemeenten en wetenschappers.³¹⁷ Tijdens de eerder behandelde bespreking van zaken aangaande het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, is het Moor (PvdA) die het over een hele andere boeg gooit. Moor richt zijn pijlen op de CDA en meent dat; mocht de VVD in de volgende regeerperiode weer tot regeren weten te komen, zij zullen proberen de belastingverlichting door te voeren en als de CDA nog steeds niet met de PvdA wenst te regeren dit ten koste zal gaan van de mensen aan de onderkant van de samenleving en de armoede verder toe zal nemen. *'De wens van de VVD om de rijken rijker te laten worden en de armen armer, zal dan verder tot uiting komen'*.³¹⁸ Tijdens de bespreking van de Algemene Kinderbijslagwet is het Terpstra (CDA) die vanaf dan belooft te proberen om de armoede op zijn minst te stabiliseren en als het kan verminderen. Dit naar aanleiding van een vraag van Brouwer (GroenLinks) die vroeg of het CDA wederom de rug zou keren naar het probleem van de verarming van Nederland.³¹⁹

Aan het eind van het jaar is er wel iets waar Beckers-de Bruijn, één van de grootste criticasters van het kabinet, haar genoegen over kan uiten. Tijdens de bespreking van de regeringsverklaring merkt zij op dat de koppeling gelukkig na zeven jaar weer wordt

³¹⁴ Staten-Generaal, Kamerstuknummer 20808

³¹⁵ Staten-GeneraalDigitaal 31-01-1989, 2715

³¹⁶ Staten-GeneraalDigitaal 01-02-1989, 2762-3 en 2778

³¹⁷ Staten-GeneraalDigitaal 25-01-1989, 2604-5

³¹⁸ Staten-GeneraalDigitaal 01-02-1989, 2774

³¹⁹ Staten-GeneraalDigitaal 20-12-1989, 1037

toegepast. Een welkome maatregel in de strijd tegen armoede, volgens haar, en daarnaast zeker nodig in de strijd tegen armoede in Nederland, de armoede die ook al horen we er steeds minder over, nog steeds een feit is in de Nederlandse samenleving.³²⁰ De koppeling waar zij het over heeft is de koppeling van de uitkeringen aan de lonen. De hoogte van het sociaal minimum is verbonden met het netto minimumloon. Al vanaf het begin van de crisis gingen er geluiden op om de koppeling in ere te herstellen, maar het heeft al met al zeven jaar geduurd.

3.3.1 De Partijpolitiek

In Figuur 4 is goed te zien dat armoede in de loop van deze periode een steeds belangrijker politiek onderwerp is geworden. Net zoals Figuur 1 geeft Figuur 3 een overzicht van het aantal keer dat het onderwerp armoede terug is te vinden in de parlementaire verslaggeving. Het is dus nog niet gefilterd en bevat ook debatten die geheel of gedeeltelijk gewijd zijn aan de ontwikkelingshulp en de armoede over de grenzen. Maar desalniettemin geeft het een goede indicatie van de toegenomen interesse voor de armoedeproblematiek binnen de grenzen.

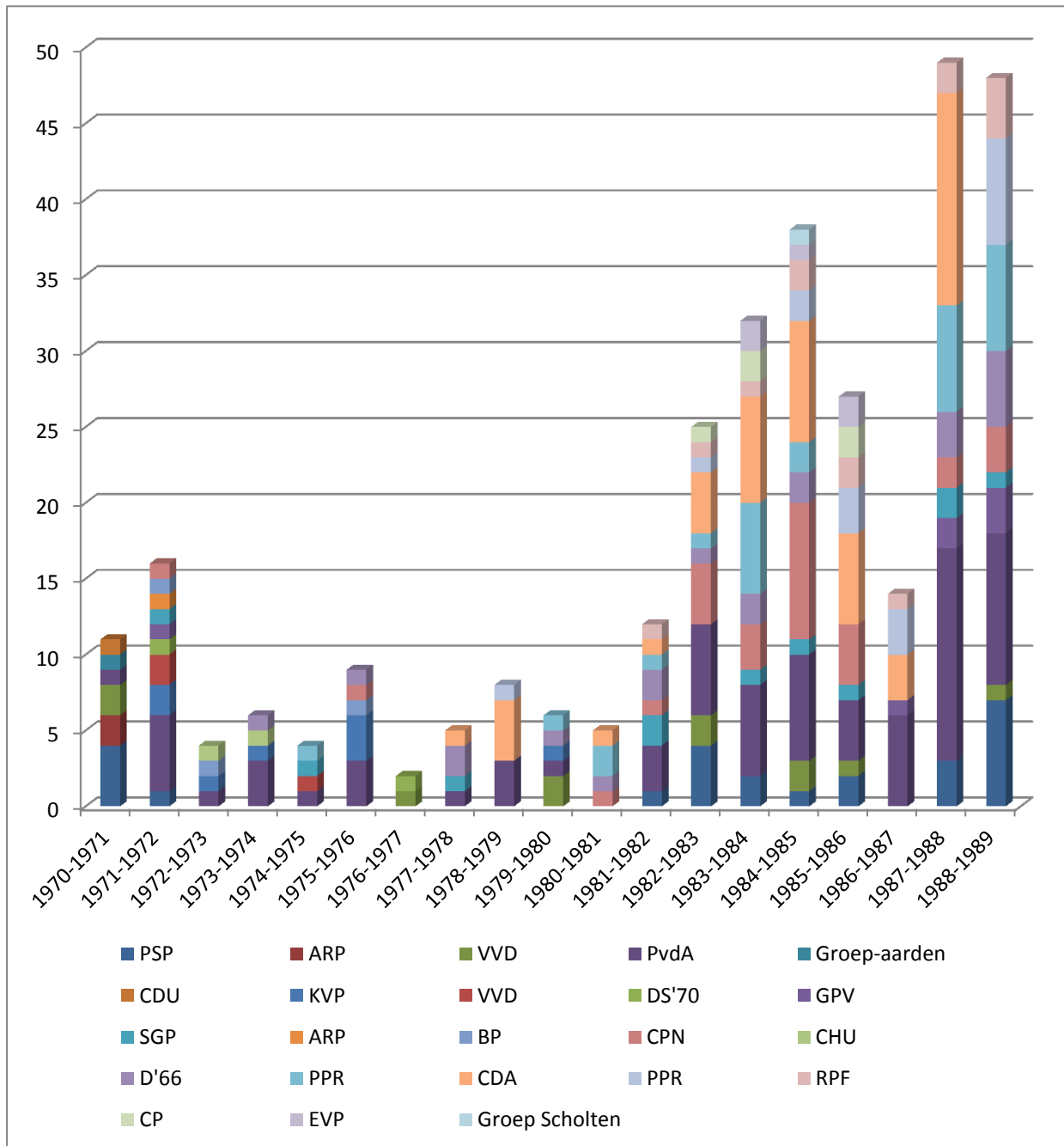
De stagnerende economie in de jaren zeventig doet het politieke armoededeбат enigszins toenemen, maar de economische recessie van de jaren tachtig laat het debat echt aanzwengelen. Het effect van de toegenomen politieke aandacht kan voor bepaalde onderwerpen betekenen dat partijen meer tegenover elkaar komen te staan en armoede is nou juist zo'n onderwerp wat dat bewerkstelligt. De partijideologie speelt hierin een belangrijke rol.

Zo geniet armoede, zowel vanuit progressief als confessioneel ideologische overwegingen prioriteit en zijn liberalen het steeds meer als een vervelend bijverschijnsel van de vrije markteconomie gaan zien. Het lijkt dus voor de hand te liggen dat confessionelen en progressieven wat betreft armoede aan dezelfde kant staan. Wanneer gekeken wordt naar Figuur 4, die al is gefilterd en alleen een beeld geeft van het politieke armoededeбат in Nederland in deze specifieke periode, dan zou nog gedacht kunnen worden dat de confessionelen inderdaad samen met de progressieve partijen ten strijde trekken tegen de armoede in Nederland en in het politieke armoededeбат zo'n beetje gelijk vertegenwoordigd zijn.

Maar de politiek is ingewikkeld en in het armoededeбат is dat niet anders. Wanneer er gekeken wordt naar het politieke armoededeбат valt al vrij snel op dat de confessionelen juist heel vaak tegenover de progressieven staan in het armoededeбат. Er dient natuurlijk rekening te worden gehouden met welke partijen er aan de macht zijn en welke belangen zij behartigen. De CDA bijvoorbeeld, die in Figuur 4 verhoudingsgewijs vaak voorkomt, blijkt in het armoededeбат lang niet altijd in het debat de armoedeproblematiek aan te kaarten, maar soms juist te ontkennen. Het CDA is in de jaren tachtig een coalitiepartij die met minister-president Lubbers een grote stempel op het kabinet drukt. Het is dan ook niet in hun belang om de armoedeproblematiek in Nederland aan te kaarten, in tegendeel het zou juist nadelig zijn voor de partij en het kabinet, aangezien armoede en een toename van armoede en zijn problematiek kan worden beschouwd als kritiek op hun functioneren. Progressieve partijen daarentegen, die het onderwerp al op hun agenda hadden staan, kunnen er ook een topprioriteit van maken op het moment dat het eventueel politiek gewin op kan leveren.

³²⁰ Staten-Generaal Digitaal 28-11-1989, 361

Figuur 4. Partijaandeel in het armoededebat 1970-90

HOOFDSTUK 4: CONCLUSIE

De voorgaande hoofdstukken hebben een schat aan informatie opgeleverd wat betreft het armoededeбат en de Nederlandse verzorgingsstaat. Zijdelings zijn er al wat constateringēn gedaan over het armoededeбат en de armoedeproblematiek die dit debat domineren. En zo ontstaat er langzaam maar zeker een beter beeld van hoe armoede zich heeft weten te manifesteren en ontwikkelen in de Nederlandse naoorlogse verzorgingsstaat in de behandelde perioden. Maar om hier echt een duidelijk beeld van te krijgen zullen de vraagstellingen zoals geformuleerd in de inleiding, aan de hand van de besproken informatie, moeten worden voorzien van passende antwoorden.

De eerste vraag is: *welke wisselwerking heeft zich in de naoorlogse periode tussen het wetenschappelijk en politiek armoededeбат voorgedaan, hoe uit zich die en wanneer hadden de wetenschappers of politici een leidende rol?*

De wisselwerking tussen het wetenschappelijk en politiek armoededeбат uit zich in de verwijzingen tussen de politici en de wetenschappers en hun wetenschappelijke werken. Dat zien we voornamelijk in de tweede periode. In de periode 1945-1970 begint in Nederland de interesse van wetenschappers voor het armoededeбат toe te nemen, maar het aantal Nederlandse publicaties aangaande armoede in Nederland is in deze periode nog gering. Vandaar ook dat in deze periode het politiek armoededeбат een leidende rol heeft, waar de armoede al wel veelvuldig wordt aangekaart.

In de periode 1970-1990 nemen de publicaties van wetenschappers aangaande de armoedeproblematiek in Nederland toe, wat zorgt voor een toename aan politieke interesse voor deze publicaties. In het politiek armoededeбат wordt steeds meer verwezen naar wetenschappelijke publicaties en vanaf de jaren tachtig is dan ook te zien dat niet het politiek armoededeбат, maar het wetenschappelijk armoededeбат een leidende rol speelt. En andersom is te zien dat de wetenschappers zich laten inspireren door de toenemende armoede en de manier waarop politici hiermee omgaan. Meerdere wetenschappelijke werken zijn tot stand gekomen doordat wetenschappers zich genoodzaakt voelden de armoede en de situatie van diegenen die hieronder lijden, goed in kaart te brengen, zodat de politieke beleidsbepalers hier accuraat op in konden spelen. Het beste voorbeeld hiervan is *Minima zonder Marge*. Tevens is dit één van de wetenschappelijke werken waar het meest naar werd verwezen door politici in het armoededeбат in deze periode.

En met dit voorbeeld zijn we beland bij de vraagstelling: *Wat zijn de continuïteiten en veranderingen in het armoededeбат gezien over de twee perioden?* Want met de toegenomen verwijzingen, in de periode 1970-1990, van politici naar wetenschappers en hun wetenschappelijk werk, is er zeker sprake van een verandering ten opzichte van de voorgaande periode, waar dit niet of nauwelijks voorkwam.

Een andere opvallende verandering is dat de wetenschappers die in de eerste naoorlogse periode behandeld worden allemaal politiek gelieerd zijn. Van Den Uyl, die de minister-president van het meest progressieve kabinet ooit in Nederland was tot Durlacher die werkte voor het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Daarbij is opvallend dat de Nederlandse behandelde wetenschappers allemaal PvdA'ers zijn, terwijl de Britten allemaal aanhangers zijn van de Britse Liberale Partij. Bij de wetenschappers die in de periode 1970-1990 aan bod komen is alleen nog bij Den Uyl en Deleeck, sprake van een politieke achtergrond. Het lijkt erop alsof in het wetenschappelijk armoededeбат door de jaren heen de politiek neutrale wetenschappers steeds meer de boventoon zijn gaan voeren.

Een continuïteit kan worden gevonden in het politieke armoededeбат, waar partijideologieën een duidelijke rol van betekenis spelen. Wat opvalt is dat naar gelang de armoede toeneemt de ideologische botsingen dat ook geldt voor het politieke armoededeбат. Waar in de periode 1945-1970 de ideologieën in de begin jaren botsen, wanneer er nog sprake is van armoede als gevolg van de oorlog, nemen de ideologische aanvaringen ook in de vervolperiode toe naar gelang de armoedeproblematiek verslechtert. Het lijkt erop dat waar de armoede toeneemt, de partijideologieën ook meer op de voorgrond komen te staan.

Een duidelijke verschil tussen de twee perioden, is de aandacht voor de onmaatschappelijkheidsproblematiek. Waar in de eerste periode in de jaren vijftig en zestig het onmaatschappelijkheidsdebat verweven is in het armoededeбат en volop aandacht krijgt, is deze aandacht in de daaropvolgende periode zo goed als verdwenen. Er is dan geen aparte aandacht meer voor onmaatschappelijken en deze zijn voor zover er nog melding van wordt gemaakt volledig opgegaan in het armoededeбат. Het begrip sociale uitsluiting zal later in het debat zijn intrede doen en onder deze noemer is de onmaatschappelijkheidsproblematiek dan weer terug te vinden.

In de opstelling van de partijen in het politiek armoededeбат is zowel sprake van continuïteit als verandering. In tabel 2 is te zien dat de KVP, de CPN en de PvdA het actiefst zijn in het politiek armoededeбат van 1945-1970. De KVP als vertegenwoordiger van de confessionelen en de CPN en de PvdA als progressieve partijen. In de periode 1970-1990 zijn dat het CDA en de PvdA. Aangezien de KVP later op zou gaan in het CDA, kan worden geconcludeerd dat nagenoeg dezelfde partijen door de twee perioden heen het actiefst waren in armoededeбат. In de manier waarop ze actief waren in het armoededeбат zijn wel wat veranderingen op te merken. Zo is de houding van het CDA ten opzichte van de armoedeproblematiek afhankelijk van of zij in het kabinet zitten of in de oppositie. Uit het debat blijkt duidelijk dat de progressieve partijen zich vanuit een ideologisch standpunt genoodzaakt zien de armoedeproblematiek aan te kaarten. Voor confessionele partijen geldt dit ook, maar een veelgehoord argument vanuit confessionele overtuiging is de rol van de kerk in de armoedebestrijding, die zij graag in ere zien hersteld zoals voor de invoering van de Abw. Opvallend is de geringe bijdrage of soms zelfs afwezigheid van de liberale partijen in het armoededeбат.

Een andere continuïteit is terug te vinden in de bevinding dat in de naoorlogse verzorgingsstaat de laagstbetaalden, of sociale minima, niet zichtbaar arm zijn, maar arm aan beroeps- en algemeen vormende scholing, arm aan ontwikkelings- en ontplooiingskansen, arm aan prestige en aanzien. Deze conclusie die al door Verwey-Jonker voor de oorlog werd getrokken en is terug te vinden bij Durlacher en Den Uyl, is ook een veelgehoorde conclusie bij wetenschappers en politici in het armoededeбат van 1970-1990. En ook het stigma dat de mensen onder of rond de armoedegrens met zich mee zouden dragen is een bevinding die in beide perioden en tevens in het onmaatschappelijkheidsdeбат is terug te vinden.

Nu de kernvragen beantwoord zijn rest mij alleen nog te concluderen dat over de gehele periode gezien de aandacht voor armoede vanuit zowel de wetenschappelijke hoek als vanuit de politieke hoek, door de jaren heen is gegroeid. Het wetenschappelijk armoededeбат komt weliswaar wat langzaam op gang, maar eenmaal op stoom nemen de publicaties gestaag toe. En ook het politiek armoededeбат, dat een periode kent van verminderde aandacht voor de Nederlandse armoede door het aantrekken van de economie en de implementatie van de Algemene Bijstandswet, wordt weer prominent.

In beide perioden hebben de sociaaleconomische omstandigheden een evidente relatie met armoede en met het armoededeбат in Nederland. Maar opvallend is dat wanneer Nederland zich halverwege de jaren tachtig economisch lijkt te herstellen, het geen verminderde aandacht vanuit de wetenschap noch de politiek voor de armoede en de problematiek tot gevolg heeft. Dit heeft te maken met het feit dat in de periode 1970-1990 Nederland zich geconfronteerd zag met armoede ondanks het uitgebreide sociale zekerheidsstelsel. En alhoewel de economie zich weer aan het herstellen was en de armoede langzaam weer afnam, bleef het armoededeбат op volle toeren draaien, waarin niet meer alleen de armoede ter discussie stond, maar eveneens het falen van de verzorgingsstaat met zijn uitgebreide sociale zekerheidsstelsel.

Bijlage 1

PARTIJ	OMSCHRIJVING	STROMING
Anti-Revolutionaire Partij (ARP)	een christelijk-historische partij die vanuit God en de Openbaringen redeneerde.	Confessionalisme
Christelijk-Historische Unie (CHU)	een protestants-christelijke partij die voort is gekomen uit de ARP	Confessionalisme
Katholieke Volkspartij (KVP)	een politieke vertegenwoordiger van het katholicisme in Nederland	Confessionalisme
Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)	een orthodox-protestantse partij die zich beroept op de bijbel	Confessionalisme
Communistische Partij van Nederland (CPN)	een partij die de communistische stroming in Nederland vertegenwoordigde	Communisme
Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)	een socialistische partij die met zijn pacifistische houding verschilde van andere socialistische en communistische partijen in Nederland	Socialisme
Politieke Partij Radikalen (PPR)	een partij die door een afsplitsing van de KVP tot stand kwam en daarna niet meer als katholiek kon worden beschouwd, maar als progressieve partij	
Partij van de Arbeid	een progressieve sociaaldemocratische partij	Socialisme
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)	een liberale politieke partij	Liberalisme
Boerenpartij (BP)	een partij die voornamelijk opkwam voor de belangen van de boeren	Conservatisme
Katholiek Nationale Partij (KNP)	Een afsplitsing van de KVP	Confessionalisme
Partij van de Vrijheid	Een liberale partij die	Liberalisme

	later op zou gaan in de VVD	
Democratisch-Socialisten 1970 (DS '70)	een centrumrechtse sociaaldemocratische partij die werd opgericht als afsplitsing van de PvdA	Socialisme
Gereformeerd politiek Verbond (GPV)	een protestants-christelijke partij die in 2000 samen met de RPF op zal gaan in de ChristenUnie	Confessionalisme
Democraten 1966 (D'66)	een sociaalliberale partij	Liberalisme
Reformatische Politieke Federatie (RPF)	een protestants-christelijke partij die in 2000 samen met de GPV op zal gaan in de ChristenUnie	Confessionalisme
Centrum Partij (CP)	een partij extreemrechtse partij	Nationalisme
Evangelische Volkspartij (EVP)	een progressief-christelijke partij	Confessionalisme
Groep-Aarden	Een partij die ontstond naar aanleiding van de afsplitsing van 3 Tweede Kamerleden van de KVP	
Groep-Scholten/Dijkman	een partij die ontstond naar aanleiding van de afsplitsing van Scholten en Dijkman van de Tweede Kamerfractie van de CDA	

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aerts, M.C.M., *De Zelfstandige in het Sociaal Recht*. Deventer, 2007
- Arts, W., H. Entzinger en R. Muffels (red.), *Verzorgingsstaat vaar wel*. Assen, 2004
- Beliën, H.M. en M. van Hoogstraten, *Een kleine geschiedenis van Nederland*. Amsterdam, 2012
- Berghman, J., *De Onzichtbare Sociale Zekerheid*. Deventer, 1986
- Boer, de. N., en J. van der Lans, 'De Verzorgingsstaat Voorbij: De stad als sociaal laboratorium', *De Groene Amsterdammer*, 02-10-2013
- Bosscher, D.J.F., 'Na het overlijden van J.M. Den Uyl', *Jaarboek Politieke Documentatiecentrum*, (1988) 58-65
- Braams, M.M en R.C. Kloosterman, *De Smalle Beurs Breed Uitgemeten: Een onderzoek naar de financiële positie van minima in Nederland, 1975-1987*. Amsterdam, 1988
- Briggs, A., *Social Thought and Social Action: A Study of the Work of Seebohm Rowntree, 1871-1954*. Londen, 1961
- Corver, C.J.M., M.B. Borghardt en E. Lissenberg, *Sociale Problemen in België en Nederland*. Antwerpen, 1988
- Dalrymple, T., *Life at the Bottom; The Worldview That Makes the Underclass*. Chicago, 2001
- Deleeck, H., *Ongelijkheden in de Welvaartsstaat*. Antwerpen, 1977
- Deleeck, H., *De Ongelijke Verdeling der Sociale Overheidsuitgaven en de Armoede*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van de benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de Cleveringa-leerstoel. Leiden, 1985
- Den Uyl, J. M., *Om de Kwaliteit van het Bestaan: De besteding van de groei van het nationaal inkomen*. Amsterdam, 1963
- Den Uyl, J.M., *Inzicht en Uitzicht: Opstellen over economie en politiek*. Amsterdam, 1978
- Den Uyl, J.M., *De toekomst onder ogen: Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek*. Amsterdam, 1986
- Dercksen. A en L. Verplanke, *Geschiedenis van de Onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Utrecht, 1987
- De Regt, A.J., *Arbeidersgezinnen en Beschavingsarbeid; Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Amsterdam, 1984
- Does, L.P. van de (red.), *Het Beveridge-Plan; Sociale Verzekering en daarmee verwante diensten. Rapport van Sir William Beveridge....Het Britsche Parlement ter hand gesteld in November 1942*. Deventer, 1946
- Doorn, van. J.A.A., *De proletarische achterhoede: Een Sociologische Kritiek*. Meppel, 1954
- Doorn, van. J.A.A. en C.J.M. Schuyt (red.), *De Stagnerende Verzorgingsstaat*, Meppel 1978
- Durlacher, G. L., *De Laagstbetaalden*. Amsterdam, 1965
- Eerenbeemt, H.F.J.M van den., 'Den arme gegeven: Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965' (Recensie), *BMGN-Low Countries Historical Review*, vol.99, nr. 2 (1984) 247-248
- Elchardus, M., *Sociologie: Een Inleiding*. Amsterdam, 2007
- Engbersen, G., *Publieke Bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden, 1990
- Engbersen, G., R. van der Veen en C.J.M. Schuyt *Moderne Armoede: Overleven op het sociaal minimum*. Leiden/Antwerpen, 1987
- Engbersen, G., A. Tan, R. van der Veen et al, *Een Minimaal Bestaan: Tussenverslag van een onderzoek naar de financiële en maatschappelijke positie van huishoudens met een minimum-inkomen*. Leiden/Rotterdam, 1986
- Engbersen, G., J.C.Vrooman en E. Snel (red.), *Arm Nederland: Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. 's Gravenhage, 1996
- Engbersen, G., J.C.Vrooman en E. Snel (red.), *Balans van het Armoedebeleid: Het vijfde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam, 2000

Freeman, M, 'Seebohm Rowntree and secondary poverty, 1899-1954' , *The Economic Historical Review* vol.64, nr.4 (2011) 1175-1195

Galbraith. J.K., *The Affluent Society*. Boston, 1976

Gemeentelijke Sociale Dienst Rotterdam, *Minima zonder marge: Balans van de Sociale Minima in tien Gemeenten*, Rotterdam, 1984

Ghysels, J en W. van Lancker, 'De terugkeer van het Mattheuseffect? De casus van de kinderopvang in Vlaanderen' , *Tijdschrift voor Sociologie*, vol.31, nr.2 (2010) 151-163

Grit, J.K., *Economisering als probleem: Een studie naar de bedrijfsmatige stad en de ondernemende universiteit*. Assen, 2000

Hatton, T.J., en R. E. Bailey 'Seebohm Rowntree and the postwar puzzle' , *Economic History Review* ,vol 53, nr.3 (2000) 517-543

Hemert, van., M.C., 'Aspecten van Armoede' , *Christen Democratische Verkenningen*, nr.1, (1989) 3-11

Hoff, S en G.Jehoel-Gijsbergs, *Een bestaan zonder baan: Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995)*. Rijswijk, 1998

Leeuwen, M.H.D van., *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850. Armeezorg als beheersing- en overlevingsstrategie*. Zwolle/Amsterdam, 1992.

Leeuwen, M.H.D van., 'Amsterdam en de Armeezorg tijdens de Republiek' , *NEHA-Jaarboek* 95 (1996) 132-161

Lewis, O, *Five Families; Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. Norwich 1975

Lipschits, L, *Politieke Stromingen in Nederland: Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*. Deventer, 1978

Litjens. H.P.N., *Onmaatschappelijke Gezinnen; Sociologisch Onderzoek naar de Onmaatschappelijk te Maastricht*. Assen, 1953

Loo, L. F. van, "Den Arme Gegeven...": *Een beschrijving van armoede, armeezorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Meppel, 1981

Loo, L.F. van, *Arm in Nederland 1815-1990*. Meppel, 1992

Lucardie, A.P.M., 'Van ondernemerspartij tot Volkspartij: De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSVW en VNO' , *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 1987, 151-169

Nederlandse Omroep Stichting (NOS), 'Voedselbanken: Steeds meer klanten' ,23 december 2013

Peper, B, *Sociale problemen en de moderne Samenleving; Een cultuursociologische beschouwing*. Amsterdam, 1998

Prof. Mr. B.M. Telderstichting, *Liberalisme in de Jaren Tachtig*. Den Haag, 1978

Raak, van., R (red.), *Socialisme, What's left?* Diemen, 2004

Rhijn. A.A. van., *Sociale Zekerheid: Rapport van de Commissie, ingesteld bij Beschikking van den Minister van Sociale Zaken van 26 Maart 1943, met de opdracht algemeene richtlijnen vast te stellen voor de toekomstige ontwikkeling der sociale verzekering in Nederland (Deel I, II en de Bijlagen)*. 's Gravenhage, 1945

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940: Landelijk en Amsterdams Beleid*. Amsterdam, 1978

Rowntree, S, *POVERTY, A Study of Town Life*. Londen, 1902

Schuyt, K, *Noden en wensen: De verzorgingsstaat gezien als historisch fenomeen*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in het kader van de prof.dr. J.A.A. van Doorn leerstoel. Rotterdam, 2013

Schuyt, K en E. Taverne, 1950. Den Haag, 2000

Schuyt, K en R. van der Veen (red.) *De Verdeelde Samenleving: Een Inleiding in de Ontwikkeling van de Nederlandse Verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen, 1990

Snel, E., T. van der Hoek, T Chessa, *Kinderen in armoede: Opgroeien in de marge van Nederland*. Den Haag, 2001

Sociaal en Cultureel Planbureau, *?: Altijd een Antwoord*, Den Haag, 2006

Spicker, P, 'Poverty and the Welfare State; Dispelling the myths' *A Catalyst Working paper*, Londen, 2002

Steen, M. van der, *Drift en Koers: De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)*.
 Dissertatie: Uitgeverij Bert Bakker, 2011

Thöenes, P, *De Elite in de Verzorgingsstaat; Sociologische proeve van een terugkeer naar Domineesland*. Leiden, 1962

Townsend, P, Measuring Poverty. *The British Journal of Sociology*, vol.5, nr.2 (1954) 130-137

Valk, L. van der, *Van Pauperzorg tot Bestaanszekerheid: Armenzorg in Nederland 1912-1965*. Amsterdam, 1986

Verwey-Jonker, H, *Lage Inkomens: Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven*. Assen, 1943

John H. Veit-Wilson, 'Muddle or Mendacity? The Beveridge Committee and the Poverty Line' ,*Journal of Social Policy*, vol 21, nr. 3, (1992) 269-301.

Wiebrens, C, (red.), *Atlas van de Minima: Over mensen met een (te) klein inkomen*. Amersfoort, 1983

Wiebrens, C, *Inkomen en Rondkomen: De Financiële positie van Huishoudens in Nederland*. 's Gravenhage, 1981

Willems, M, 'Kinderombudsman opent meldpunt voor kinderen in armoede' ,*NRC*, 12 februari 2013

Zanden van J.L., *Een klein land in de 20^e eeuw; economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht, 1997.

Digitale bronnen algemeen:

Braams organisatieadvies & ontwikkeling, Curriculum Vitae, geraadpleegd 30 april 2014
 <<http://www.braamsorganisatieadvies.nl/cv/>>

Centrum voor Sociaal Beleid, Wie was Herman Deleeck?, geraadpleegd 5 maart 2014
 <<http://www.centrumvoorsociaalbeleid.be/index.php?q=node/718>>

Godfried Engbersen, About me, geraadpleegd op 21 april 2014
 <<http://www.godfriedengbersen.com/about/>>

Kees Schuyt, Een wereld van wetenschap, geraadpleegd op 3 mei 2014
 <<http://www.keesschuyt.nl/opleiding>>
 <<http://www.keesschuyt.nl/werkkringen>>
 <<http://www.keesschuyt.nl/content/bestuurlijk>>

Krapuul, Om de kwaliteit van het bestaan, geraadpleegd 5 maart 2014
<http://www.krapuul.nl/overig/blog/82511/kwaliteit-bestaan/>

Parlement & Politiek, Mr. Dr. A.A. (Aart) van Rhijn, geraadpleegd 5 april 2014
 <http://www.parlement.com/id/vg09ll5says/a_a_aart_van_rhijn>

Parlement & Politiek, Dr. J.M. (Joop) Den Uyl, geraadpleegd 7 april 2014
 <http://www.parlement.com/id/vg09llb6zoz6/j_m_joop_den_uyl>

Universiteit van Amsterdam, Prof. dr. R.C. Kloosterman, geraadpleegd 13 april 2014
 <<http://www.uva.nl/contact/medewerkers/item/r.c.kloosterman.html?f=kloosterman>>

Zijper Museum, Bibliografie L.F. (Frank) van Loo, geraadpleegd 10 april 2014
 <<http://www.zijpermuseum.nl/personen/vanloo.html>>

Digitale bronnen Staten-Generaal:

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1945-1946 18 december 1945, geraadpleegd 17 oktober 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1945-1946 23 januari 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1945-1946 21 februari 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 21 november 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 22 november 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 11 december 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 4 februari 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1946-1947 18 april 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1946-1947 8 juli 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 20 oktober 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 12 november 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 18 december 1947, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 11 februari 1948, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1947-1948 17 februari 1948, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1947-1948 25 februari 1948, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1947-1948 02 maart 1948, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 19 mei 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1947-1948 9 juni 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1948-1949 10 november 1948, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1948-1949 3 februari 1949, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1949-1950 25 januari 1950, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 28 september 1946, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 19 oktober 1950, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 14 november 1950, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 15 november 1950, geraadpleegd 17 oktober 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 5 april 1951, geraadpleegd 5 november 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1950-1951 6 juni 1951, geraadpleegd 5 november 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1953-1954 9 december 1953, geraadpleegd 5 november 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1954-1955 8 februari 1955, geraadpleegd 5 november 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1954-1955 10 mei 1955, geraadpleegd 5 november 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1955-1956 14 december 1955, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1955-1956 kamerstuknummer 4100XII ondernummer 8. Geraadpleegd op 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1955-1956 kamerstuknummer 4193 ondernummer 2. Geraadpleegd op 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1957-1958 14 november 1957, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1958-1959 1 oktober 1958, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1958-1959 20 oktober 1958, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1959-1960 29 oktober 1959, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1959-1960 11 november 1959, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1960-1961 8 november 1960, geraadpleegd 14 december 2013

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1960-1961 10 januari 1961, geraadpleegd 14 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1960-1961 14 maart 1961, geraadpleegd 14 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 13 februari 1963, geraadpleegd 14 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 3 april 1963, geraadpleegd 14 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1962-1963 10 april 1963, geraadpleegd 14 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1963-1964 11 februari 1964, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1963-1964 19 februari 1964, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 2 november 1967, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1967-1968 19 december 1967, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1968-1969 11 maart 1969, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1969-1970 8 september 1970, geraadpleegd 17 december 2013
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1970-1971 5 januari 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1970-1971 12 januari 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1970-1971 13 januari 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen eerste Kamer 1970-1971 16 februari 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1970-1971 10 maart 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1971-1972 12 oktober 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1971-1972 15 december 1971, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1971-1972 22 februari 1972, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1971-1972 16 mei 1972, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1972-1973 3 september 1973, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1973-1974 22 november 1973, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1973-1974 19 december 1973, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1974-1975 kamerstuknummer 13463 ondernummer 2. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1974-1975 kamerstuknummer 13100 XV ondernummer 2. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1975-1976 17 december 1975, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Bijzondere commissie voor de Nota woonwagenbeleid 22-03-1976, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Bijzondere commissie voor de Nota bejaardenbeleid 1975 26-04-1976, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1976-1977 kamerstuknummer 13873 ondernummer 7. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1978-1979 28 november 1978, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1979-1980 20 mei 1980, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1979-1980 3 juni 1980, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Eerste Kamer 1979-1980 kamerstuknummer 15800 XVI ondernummer 91c. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1980-1981 3 maart 1981, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1981-1982 17 september 1981, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1981-1982 7 december 1981, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1981-1982 15 februari 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1981-1982 17 februari 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1981-1982 kamerstuknummer 17467 ondernummer 4. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1981-1982 kamerstuknummer 16625 ondernummer 57. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1981-1982 31 augustus 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1982-1983 22 september 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1982-1983 22 november 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1982-1983 23 november 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1982-1983 14 december 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1982-1983 21 december 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1982-1983 18 januari 1983, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1982-1983 14 maart 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1983-1984 26 maart 1982, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1983-1984 15 juni 1983, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1983-1984 3 november 1983, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1983-1984 14 december 1983, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1983-1984 5 maart 1984, geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Bijzondere commissie voor de Nota minderhedenbeleid 15 maart 1984, geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1983-1984 kamerstuknummer 18192
ondernummer 4. Geraadpleegd 5 maart 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1984-1985 26 september 1984, geraadpleegd
22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1984-1985 9 oktober 1984, geraadpleegd 22
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1984-1985 16 oktober 1984, geraadpleegd 22
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1984-1985 25 oktober 1984, geraadpleegd 22
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1984-1985 29 maart 1985,
geraadpleegd 22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 17 oktober 1985, geraadpleegd 22
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1985-1986 26 november 1985, geraadpleegd
22 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 15 april 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 16 april 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 24 april 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 26 juni 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1985-1986 kamerstuknummer 19200 XV
ondernummer 2. Geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1986-1987 7 oktober 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1986-1987 4 november 1986, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1986-1987 1 december 1986,
geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1986-1987 16 december 1986, geraadpleegd
23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 6 oktober 1987, geraadpleegd 23
mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 8 oktober 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 15 oktober 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 17 november 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1987-1988 18 november 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 19 november 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1987-1988 3 december 1987, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1987-1988 kamerstuknummer 20200 XV ondernummer 6. Geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1987-1988 24 februari 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1987-1988 3 maart 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1988-1989 2 november 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 22 november 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Eerste Kamer 1988-1989 23 november 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 24 november 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1989-1990 20 december 1988, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 25 januari 1989, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 31 januari 1989, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 1 februari 1989, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1988-1989 1 maart 1989, geraadpleegd 23 mei 2014
www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1988-1989 13 juni 1989, geraadpleegd 23 mei 2014

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Aangangsels eerste kamer 1988-1989 nummer 20, geraadpleegd 23 mei 2014

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, kamerstuk Tweede Kamer 1988-1989 kamerstuknummer 20808 ondernummer 2. Geraadpleegd 23 mei 2014

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1989-1990 28 november 1989, geraadpleegd 23 mei 2014

www.statengeneraaldigitaal.nl

Staten-Generaal, Handelingen Tweede Kamer 1989-1990 20 december 1989, geraadpleegd 23 mei 2014

www.statengeneraaldigitaal.nl